

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ТИББИЁТ АКАДЕМИЯСИ

ПСИХОЛОГИЯ

Дарслик

ТОШКЕНТ – 2014

Б.Умаров, Ё.Рахмонова, Н.Рустамова, М.Толипова, Н.Солихова. Психологияга кириш. (Дарслик). Олий ҳамширалик иши таълим йўналиши талабалари учун // Т.: 2014, 256 бет.

Ушбу дарсликда инсон ҳаёти ва фаолияти ҳамда олий маълумотли ҳамширалар таёрлашда психологик билимларнинг ўрни, психология фанининг предмети, вазифаси, шаклланиши тарихи, психика ва унинг қонуниятлари, онг ва фаолият, шахснинг билиш жараёнлари, шахснинг эмоционал ҳиссий хусусиятлари, мотив ва мотивация, млоқот ва шахслараро муносабатлар психологияси ҳамда гуруҳ ва жамоа психологияси ҳақидаги долзарб мавзулар ўрин олган.

Шунингдек, дарсликда шахс феномени психология фани қамраб олган асосий мауммолар ва мавзуларнинг марказий фигураси ҳамда «Шахс-жамият» тизимида ўзаро муносабатларнинг объекти ва субъекти сифатида эътироф этилган. Шахс тараққиёти ва камоли учун муҳим бўлган ижтимоий-лашув омиллари жумладан, ундаги фикрлаш жараёнлари, фикрнинг мустақиллиги, ижтимоий муҳитта мослашиши, меҳнат фаолияти, профессионал юксалиши, маънавияти, мафкураси, онлавий муносабатлари, турли ижтимоий гуруҳлардаги мақоми, шахслараро мулоқоти ва низоли вазиятлардаги ижтимоий хулқи ва бошқалар мантиқан ўзаро боғлиқ психологик ҳодисалар сифатида талқин этилган.

Дарслик олий ҳамширалик иши таълим йўналиши талабаларига мўлжалланган.

Ғ.Б.Шоумаровнинг умумий таҳрири остида

Тақризчилар:

- З.Нишонов** – психология фанлари доктори, профессор;
- О.Мусурмонова** – педагогика фанлари доктори, профессор;
- С.Ҳасанов** – педагогика фанлари доктори, профессор.

СЎЗ БОШИ

Шиддат билан ҳаётимизга XXI аср кириб келди. Унинг глобал ўзгаришлар даври бўлишига ҳйеч кимда шубҳа қолмади, десак бўлади. Чунки бу даврда энг аввало инсон онги ва руҳиятида эврилишлар юз бермоқда. Бу ҳолат Инсон ва унинг ички дунёсини, замондошларнинг бир-бирлари онги ва шуурида рўй бераётган ўзгаришларга монанд хатти-ҳаракат қилишлари лозимлигини талаб қилади. Давримиз инсонни мустақил фикрли шахс сифатида ҳар бир сонияда ўйлашга, фикрлашга, мулоҳаза юритиб, ўзи учун хулосалар чиқаришга мажбур этмоқда. Яъни, бу чексиз оламда биз ўзимизни ўзгаларсиз, ўз манфатларимизни ўзгалар манфаатисиз тасаввур қила олмаганимиз учун ҳам психологияни билишга мажбурмиз. Зеро, мустақил давлатимизнинг сиёсати Инсон манфаатини ҳимоя қилиш, унинг учун муносиб турмуш тарзини яратиш экан, бу ишларни амалга ошириш учун бўлғуси мутахассис, у педагог-ўқитувчи бўладими ёки қурувчи-муҳандис ёки агроном бўладими, шифокор бўлиб, эл дардига дармон бўладими, ижтимоий борлиқ қонуниятларини билиши ва ундан маромида фойдалиб, турмуш нормаларига бўйсунуши, жамиятда ўзининг муносиб ўрнини эгаллаб, фуқаролик бурчини адо этишга тайёр бўлиши даркор. Шу нуқтан назардан олиб қаралганда, талабалар ҳукмига ҳавола этилаётган ушбу дарслик жамиятдаги Шахс психологиясини ўрганиш ва унинг тамойилларига бўйсунушни тақозо этади.

Дарсликнинг аҳамияти яна шундаки, у мустақил юртимиз фуқаролари психологиясида рўй бераётган ўзгаришлар, уларнинг ҳаётга, унинг қадриятларига, касб-кори, оиласи, ўз саломатлиги ва яқинларига бўлган муносабатларида миллий мафкурамизнинг асосий мазмун ва моҳиятлари намоён бўлаётганлиги билан уйғун тарзда баён этилганлигидир. Зеро, мустақиллик психологиясини онги ва шуурида акс эттирган ҳамюртларимиз, биринчи навбатда, ёш авлод кундалик муомаласи ва турмуш тарзида ўша миллат ва жамият тараққиётига хизмат қилувчи солиҳ амалларга интилаверади ва соғлом ғояларсиз яшай олмайди.

Юқоригилардан келиб чиққан ҳолда биз жамиятимиз ҳаётида рўй бераётган барча ўзгаришларнинг ижтимоий психологик моҳиятини бўлғуси мутахассислар томонидан ўзлаштирилишига кўмак берувчи илмий манбаларнинг аҳамиятини яна бир мартаба

таъкидлашни истардик. Зеро, мамлакатимизда ўзининг сифат босқичи доирасида муваффақиятли амалга оширилаётган Кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастури барча ишларимизнинг амалдаги ғоявий ёъналишини белгилайди ва юртбошимиз Ислом Каримов таъкидлаганларидек, «ёшларимизнинг иймон-эътиқодини мустаҳкамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар этиб тарбиялаш» ишининг самарадорлигига улуш бўлиб қўшилади.

Дарслик Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлигининг тавсиясига кўра ёзилган бўлиб, Тошкент тиббиёт академияси «Олий маълумотли ҳамширалик иши» мутахассислиги бўйича таҳсил олаётган талабалар учун мўлжаллангандир. Унда Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонун ижодларидан келиб чиққан ҳолда ҳар томонлама мукамал, малакали мутахассислар тайёрлаш вазифаси кўзда тутилган. Китобда илк маротаба Шахс феномени психология фани қамраб олган асосий мауммолар ва мавзуларнинг марказий фигураси сифатида эътироф этилган ва унинг ишлаб чиқариш ҳамда халқ хўжалигининг турли соҳаларида самарали фаолият юритиши учун ўз «Мен»и ва ўзгалар билан ўрнатадиган мураккаб муносабатлари, ушбу тизимда намоён бўладиган психик жараёнлар, ҳолатлар ва индивидуал типологик хусусиятлар баён этилган.

Шахс тараққиёти ва қамоли учун муҳим бўлган омил ва жиҳатлар, жумладан, ундаги фикрлаш жараёнлари, инсондаги фикрнинг мустақиллиги, саломатлиги, ташқи ижтимоий муҳитга киришиб кетиши, мослашиши, меҳнат фаолияти, профессионал юксалишига туртки бўлувчи муҳим омиллар, яъни, маънавияти, мафқураси, оиласи ва оилавий муносабатлари, турли ижтимоий гуруҳлардаги мақоми, шахслараро муносабатлар ва низолар каби қатор масалалар ёритилган.

Дарсликнинг тузилиши, мавзуларнинг баён этилишида танланган стилистик услуб, мутлоқ янгидан киритилган мавзулар унинг талабалар томонидан мақбул тарзда идрок этилишига имкон беради. Муаллифлар гуруҳи китобхонлар, талаба ва магистрлар, профессор-ўқитувчилар томонидан билдириладиган ҳар қандай фикр ва мулоҳазаларни қабул қилади ва кейинги нашрларда албатта, уларни инобтага олади.

Муаллифлар

Г Боб. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ. ОЛИЙ МАЪЛУМОТЛИ ҲАМШИРАЛАР ФАОЛИЯТИДА ПСИХОЛОГИК БИЛИМЛАРНИНГ ЎРНИ

Г бобнинг қисқача мазмуни

Психологик билимларнинг инсоният ҳаётидаги ўрни. Психология соҳасида ХХ асрда эришилган ютуқлар. Фанда юзага келган янги йўналишлар ва янгича ёндашувлар, психология фанининг долзарблиги, глобализация шароитида психология ўрганадиган муаммоларнинг долзарблиги.

Инсонни ўрганишнинг аҳамияти. Булажак педагог ходимларни педагогик-психологик билимлар билан қуроолантириш, таълим-тарбия жараёнида ўқувчилар психикасидаги ёш ва индивидуал хусусиятларни ҳисобга олиш.

Психологиянинг тармоқлари. Педагогик фаолиятда ишлатилиш зарурияти бўлган психологик-педагогик билимлар, уларнинг таълим жараёнини оптималлаштириш ва самарадорлик даражасини оширишидаги ўрни.

Психология ва техник тараққиёт. Илгор фан-техника тараққиётининг инсон психологиясига таъсири ва кишиларнинг мослашиши.

Психологиянинг асосий илмий тадқиқот методлари. Педагогик фаолиятнинг самарадорлигини оширишга ёрдам берадиган психодиагностик метод ва методикалар ва уларнинг илмий асосланганлиги.

1.1. Психологик билимларнинг инсоният ҳаётида тутган ўрни

ХХ асрда инсоният техника, электроника ва бошқа шунга ўхшаш мураккаб технологияларни яратгангани билан характерланса-да, вақти келганда, шундай ҳолатга дуч келамизки, мураккаб электрон техникани яратган ўта ақлли инсон ўзи ва ўзи атрофидагиларнинг рухий кечинмаларини тўғри баҳолай олмаслиги сабабли, ўзини ночор ва кучсиз сезиши мумкинлигини ҳаёт исботламоқда.

XXI асрда жуда кўплаб давлатларда бўлгани каби дунё харитасида муносиб ўрин олган мустақил Ўзбекистонда ҳам барча соҳаларда туб ислохотлар бошланди. Бу ислохотларнинг барчаси инсон омилини ҳар қачонгидан ҳам юкори савияга кўтариб, унинг кучи, идроки, салоҳияти, рухий ҳамда маънавий баркамоллигини бевосита тараққиёт, ривожланиш ва цивилизация билан узвий боғлади. Бундан инсон ва унинг мукамаллиги, ўз устида ишлаши, ўз мукамаллиги хусусида қайгуриши муаммоси ҳар қачонгидан ҳам долзарб масалага айланди.

Шунинг учун ҳам нафақат психологиядан мутахассислар тайёрлайдиган билим даргоҳларида; балки барча билим даргоҳларида, ҳаттоки янги типдаги мактаблар – лицейлар ва коллежларда ҳам психологиядан сабоқ бериш режалаштирилган. Мазкур курснинг асосий мақсади талабалар учун зарурий тавсиялар, келажакда ўзлари ўқитадиган фанлардан маърузалар амалий машғулотлар, лаборатория машғулотлари ташкил этиш методикаси – яъни, уларни янги педагогик технология асосида қандай ташкил этиш, қайси илғор усул ва воситалардан фойдаланилса, самарадорликка эришиш мумкинлиги талабалар билан биргаликда ўрганилади ҳамда талабалар билимини баҳолаш, педагогик амалиёт давомида олиб бориладиган ишлар, талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этиш ҳақида маълумотлар берилади. Буларнинг барчаси бўлажак магистрлар учун ўз иш фаолиятларини ташкил этишга катта ёрдам беради, таълим жараёнини, дарсдан ташқари талабалар фаолиятини тўла ва оқилона бошқара олишларига кўмаклашади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги «Ўзбекистондаги демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари» мавзудидаги маърузасида *еттинчи устувор йўналиш* деб - барча ислохотларнинг пировард натижасини белгилаб берадиган *инсон омили* ва мезони эканлиги бесабаб кўрсатиб берилмагандир.¹

Инсон психологиясини билиш, ўз тараққиётини ва иқтидорини ташкил этишни билиш, ҳар қандай ёш даврда ҳам оптимал

¹ Каримов И. А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. - «Туркистон» 2002 йил 31 август.

равишда ишга яроқлиликни, турли ўзгаришларга психологик жиҳатдан тайёрликни таъминлаш, янгича фикрлаш ва тафаккур қилиш, рўй бераётган жараёнларни объектив ва тўғри идрок қилиш қобилиятини ривожлантириш муаммосини илгари сурди.

Шундай қилиб, янги давр ҳар бир инсондан ўз ички имкониятларини адекват билиш, шу билимлар захираси билан яқинлари ва ҳамкасблари психик дунёсини билишни талаб қилмоқда. Буюк Суқрот ўз даврида «Ўз - ўзингни бил!» деган шиорни ўртага ташлаган бўлса, янги давр «Ўз ёнингдагиларни ва уларнинг қилаётган ишларини ҳам бил», деган шиорни ҳар қачонгидан ҳам долзарб қилиб қўйди. Айни шу муаммони ечишда ҳозирги замон психология илми ва амалиётининг роли бениҳоя каттадир.

Анъанага айланиб қолган ҳодисалардан бири шуки, психология ва у ўрганадиган ҳодисаларни фақатгина ушбу фан билан бевосита шуғулланадиган кимсалар ўрганиб келишган, зеро психологик ҳодисалар билан ҳар қандай инсон ҳам таниш бўлиши ва у инсон ҳаётининг асосини ташкил этиши керак. Янги давр ва унинг ўзгаришларга бой ҳаёти энди ҳар бир кишининг психик ҳодисалар қонуниятларини билиш ва шунга мос тарзда оқилона ва омилқорона иш юритиш заруратини талаб қилмоқда.

Кейинги йилларда бутун жаҳон миқёсида, шу жумладан Республикамизда қайси соҳа мутахассислари бўлишидан қатъий назар уларни психологик билимлар билан куроллантириш масаласига алоҳида эътибор берилмоқда. Ҳозирги шароитда келажак авлодни етук, баркамол инсон қилиб тарбиялашда ўқитувчиларнинг ўрни бениҳоят ошган. Шунинг учун бўлажак ўқитувчидан олий ўқув юртида ўз мутахассисликларини чуқур эгаллашдан ташқари талабалар психикасидаги ёш ва индивидуал хусусиятларни фарқлай олишга, шахс таракқиёти жараёнини кузатишдан тўғри психологик-педагогик хулосалар чиқара билишга ўрганиш талаб этилмоқда. Чунки бу – таълим ва тарбия сирларини мукамал эгаллайдиган ўқитувчилар тайёрлашнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Агар педагог инсонни ҳар томонлама етук қилиб тарбияламоқчи бўлса, яъни комил инсонни вояга етказиш учун уни ҳар томонлама ўрганиши керак.

Психологиянинг назарий муаммоларини чуқур ўрганмай туриб, мазкур фандан ҳеч бўлмаганда содда ва бажарилиши осон

бўлган амалий машғулотлар ўтказиш кўникма ва малакаларини эгалламай туриб, талабаларнинг психик хусусиятларини билишга эришиб бўлмайди, албатта.

Кухна ва ҳамшира навқирон мамлакатимиз учун ижтимоий тараққиёт - психологик нуқтаи назардан идрок қилинса, мантиқий таҳлил этилса, халқимизнинг этнопсихологик билимлардан таълим ва тарбия жараёнида фойдаланганлиги, ҳарбий юришларда жангчиларга психологик таъсир ўтказганлиги, уларда ишонч ва эътиқод ҳисси уйғотганлиги, муомаланинг вербал ва невербал кўринишларини амалиётда қўлланганлиги, ўрта асрларнинг Форобий, Беруний, Хоразмий, Ибн Сино сингари забардаст олимларнинг ижодий маҳсулларидан тортиб, то XX асрнинг 30-йиллари оралиғида илмий тадқиқотлар қилинганлиги бу исбот талаб қилинмайдиган ҳақиқатдир.

Ўзбекистон олий мактабларида психология ўқув фани сифатида 1928 йилдан ўқитиб келинмоқда. (Худди шу даврда Л.С.Выготский Ўрта Осиёда, Ўзбекистонда оммавий маърузалар ўқиганлиги мазкур жараёнини тезлаштирган асосий омил бўлганлигига ҳеч шак-шубҳа йўқ).

Психология фанининг ижтимоий ҳаётда нуфузи ҳар сония сайин ортиб бормоқда. Шу туфайли педагогик ва нопедагогик таълим муассасаларида уни ўқитиш йўлга қўйила бошланди. Мазкур соҳа бўйича юқори малакали мутахассислар тайёрлаш мақсадида Ўрта Осиё Давлат Университетида 1938 йилда (Ҳозир Миллий Университет) логика ва психология бўлими очилди. 50-йилларнинг 2-ярмидан бошлаб педагогика институтларида ва билим юрғларида психология бўлимлари очилди. Айниқса қисқа муддатли 15 ва 9 ойлик оммавий психологлар тайёрлаш курсларининг оммавий-лашуви психолог-мутахассисларга нисбатан бўлган эҳтиёжнинг кучайганлигини билдиради. Ҳозирги даврда республикамизнинг барча олий таълим муассасалари ва ўқув юрғларида, ҳаттоки мактабларида психологик билимлар алоҳида эътибор билан ўқитилмоқда.

Мамлакатимизда олий таълим кўп босқичли тизимга (бакалаврият, магистратура, кичик илмий тадқиқотчи, катта илмий тадқиқотчи) ўтиш муносабати билан психология фанини ўқитиш ўзига хос ташкил этишни тақозо этмоқда. Демак, талабаларга бу соҳа бўйича билим бериш уларда касбий кўникма ва малакаларни шакллантиришни такомиллаштириш учун қуйидаги йирик

йўналишларда ижодий психологик-педагогик изланишларни амалга ошириш лозим бўлади.

Психологик билимларнинг пайдо бўлиш даврлари (е.ав. 4-5-асрлар ва XVI-XVII-асрдаги тараққиёти). Сукрот (Сократ), Платон, Арасту (Аристотел)ларнинг фалсафий қарашлари. Психология тарихидан. Антик дунёда психологиянинг пайдо булиши ва дастлабки тараққиёти. XVI-XVII асрлар: эмпирик психологияни пайдо бўлиши ва унинг дастлабки тараққиёти.

Психологиянинг илмий фан сифатида шаклланиши (XIX-XX-асрлар). Вилгелм Вундт ва, унинг Лейбниц университетидаги биринчи экспериментал психологик лабораторияси. Структурализм. Функционализм. Э.Титченер ва В.Жеймсларнинг тадқиқотлари. Бихевиоризм. Э.Торндайк ва Д.Уотсонлар асос солган йўналиш. Психоанализ. Зигмунд Фрейднинг психология фани ривожланишида тутган ўрни. «Ид (У) – Эго (Мен) – Суперего (Мендан олий)» тушунчалари. «Либидо» ҳамда «агрессив» энергиялар. К.Юнг ҳамда индивидуал психологияни тарғиб этган А.Адлернинг илмий тадқиқотлари моҳияти.

Психологиянинг фанлар тизимида тутган ўрни. Психология ва фалсафа. Психология ва тарих. Психология ва социология. Психология ва педагогика. Психология ва табиий фанлар. Психология ва кибернетика. Психология ва техника фанлари. Психология ва иктисодиёт.

Психологиянинг тадбиқий ва амалий соҳалари. «Ташхис марказлари» ҳамда «Таълим-тарбия жараёнини социологик, психологик ва педагогик қўллаб-қувватлаш хизмат»ларида фаолияти мазмуни.

Амалий психологиянинг асосий йўналишлари. Саноат ва ишлаб чиқариш соҳаси. Сиёсат соҳасидаги психология. Оила ва никоҳ борасидаги тадбиқий ишлар. Маориф соҳасидаги амалий ишлар. Ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш.

1.2. Психологик билимларнинг пайдо бўлиш даврлари (э.ав. IV-V-асрлар ва XVI-XVII-асрдаги тараққиёти)

Агар психологик фикр тарихига назар ташлайдиган бўлсак, унинг қадим ўтмишларга бориб тақалашини эътироф этиш мумкин. Чунки одамзот ўзини ўзгалардан, атроф-муҳитдан айри англай бошлаган даврдан бошлаб, унда ўзига хос руҳий ҳолатлар ва

жараёнлар тўғрисида тасаввурлар шакллана бошлаган. Лекин ана шу тасаввурлар ва тушунчаларни яхлит тизимга солиб, унинг қонуниятлари тўғрисидаги дастлабки уринишлар унинг фан сифатида шаклланишининг ибтидосига тўғри келади.

Умуман рух ҳақидаги ғоялар қадимдаёқ Сукрот (Сократ), Платон, Арасту (Аристотел)ларнинг фалсафий қарашларида шаклланган. Демак, бирламчи психологик қарашлар фалсафа негизда пайдо бўлган эди. Буюк алломалар асарларида жон ва рух ҳақидаги қарашлардан таъсирланган бошқа олимлар, биринчи навбатда, файласуф олимлар табиат, жамият ва инсон тафаккури хусусида асарлар яратганда, инсон руҳиятига ҳам эътибор қаратишни ўзларига одат қилиб олдилар. Шу боис ҳам психологияни ҳақли равишда фалсафа негизда шаклланган фан дейиш мумкин.

1.3. Психология тарихидан

Психология тарихи – бу аввало инсоният томонидан ҳайвонларга ва инсонга хос бўлган психик ҳаёт ҳодисалари ҳақидаги билимларнинг аста-секин тўпланиб бориш тарихидир. Психология тарихи билан танишар эканмиз, инсон ва ҳайвонларнинг психик ҳаётини ўрганишга бўлган интилиш кишилар ҳаётининг ҳар хил тарихий босқичларида уларнинг қандай назарий ва амалий эҳтиёжлари билан тақозо қилганлигини, психик ҳодисалар қай тарзда кашф қилинган, қарор топган ва аниқланганлигини, улар қандай тушунтирилганлигини, уларнинг баъзи қонуниятлари қандай очилганлигини билиб оламиз. Бундан ташқари, психология тарихи тарихий ҳаётнинг ҳар хил босқичларида, фан ва маданиятнинг умумий тараққиёти муносабати билан психологик билимлар соҳаси қандай кенгайиб борганлиги ҳамда дастлаб яққою-ягона бўлган психология қай тарзда тараққий этиб, бутун бир психология фанлари системаси даражасига кўтарилганлиги ҳақида ҳам маълумот беради.

Психология тарихида психикани янада чуқур ва аниқ билиш имкониятини берадиган, психология фани тараққиётига кўмаклашадиган фойдали илмий-текшириш методларининг изланиши ва яратилиши катта ўрин тутди.

Психология ҳеч қачон ажралган фан бўлмаган: у хаамиша бошқа билим соҳалари билан боғлиқ ҳолда тараққий этиб борган.

Умумфан тараққиёти тарихида бу боғланишлар кенгайди ва чуқурлашди. Бошқа фанларнинг ютуқлари психология тараққиётига қандай таъсир кўрсатганлигини, билим соҳаларининг тараққиётида психологиянинг роли қай даражада бўлганлигини, психологиянинг илмий ютуқлари амалиётда қандай тадбиқ қилинганлигини кузатиб бориш жуда қизиқарлидир.

Албатта, психология тарихида турлича қарашлар ва йўналишлар бўлишига қарамадан, бу фаннинг предмети, яъни ҳайвон ва инсонларга хос бўлган психика бирдайлигича қолаверади. Тарихий жиҳатдан психологиянинг ўрганиш предмети эмас, балки шу предметни тушуниш, психик ҳаёт моҳиятини тушуниш ўзгариб келади.

Психология предмети тушунишдаги муҳим ўзгаришлар, янги психологик текшириш методларининг яратилиши ҳамда уларнинг кенг татбиқ қилиниши, илмий-фалсафий тафаккурнинг умумий ёъналиши психология фанининг тарихий тараққиётидаги хусусиятларни белгилаб бори.

1.4. Антик дунёда психологиянинг пайдо бўлиши ва дастлабки тараққиёти

«Психология» термини XVI асрнинг охирларида пайдо бўлиб, фақат XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидагина кенг қўлланиладиган бўлди. Лекин «Психология» деб аталган таълимотнинг ўзи бундан икки ярим минг йил олдин Грецияда пайдо бўлган.

Қадимги грек философлари бошқа дунёнинг моҳиятини, унинг келиб чиқишини билишга уринганлар. Шу муносабат билан улар табиат ҳақида, инсон ҳақида, унинг оламда тутган ўрни ҳақида, хусусан унинг руҳи ва руҳий ҳаёти, унинг тақдири ҳақида фикр юритганлар.

Қадимги грек философларининг таълимотига кўра, дунёнинг асосида қандайдир битта моддий нарса ётади. Уларнинг фикрича, инсон ҳам дунёнинг бир қисми сифатида шу моддadan ташкил топади. Масалан, Фалеснинг (624-547-йиллар) таълим беришича, бутун мавжудотнинг, шу жумладан, инсон табиатининг ҳам, асоси сувдир. Инсон руҳи ва руҳий ҳаёти пар (буғ) шаклида тасаввур қилинган.

Анаксимен (э.а. 588-525 й.) бутун мавжудот зичлашиш ва сийраклашиш қобилиятига эга бўлган ҳаводан ташкил топган, деб таълим беради. Руҳ – бу жуда сийраклашган ҳаводир, дейди у.

Гераклит-Тёмний (э.а. 544-483 й.) табиатнинг асоси ўт (олов)дир деб ҳисоблаган. «Ҳамма нарса оловдан пайдо бўлади ва ҳамма нарса яна оловга айланади». Бутун дунё, алоҳида нарсалар, шунингдек, инсон руҳи ҳам оловдан келиб чиқади, дейди у.

Гераклитнинг фикрича, руҳ – бу дунёнинг абадий ҳаракатланадиган ва ўзгариб турадиган асосининг – оловнинг ўткинчи ҳолатларидан биридир.

Эмпедокл (Сицилия оролидан, 483-423 й.) «Табиат ҳақида» деган поэманинг авторини бўлиб, у дунёнинг асосида қандайдир битта стихия (сув, ҳаво, тупроқ ёки оловдан биттаси) эмас, балки тўрт стихиянинг ҳаммаси, яъни сув, ҳаво, тупроқ ва олов ётади деб таълим берган. Эмпедоклнинг таълимотига кўра, дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг турли-туманлиги шу тўртта элементнинг бирикиши билан изоҳланади.

Демокритнинг таълимотига кўра, тан ва руҳ эгаси бўлган инсон атомлардан, таркиб топади. Одамнинг танаси кўполроқ, илмоқсимон, ғадир-будур ва секин ҳаракатланадиган атомлардан ташкил топади, руҳи эса энг силлиқ, думалоқ, сирғанчиқ, бинобарин, энг ҳаракатчан атомлардан ташкил топади. Руҳнинг ҳар бир айрим атоми, ҳатто унинг кичкина группалари ҳам сезувчанликка эга эмас. Уларнинг бир қанчалари бирлашибгина, сезувчанлик қобилиятига эга бўлади. Руҳ атомлари бутун баданга тарқалган, лекин уларнинг кўпчилиги кўзда, кулоқда, панжа учларида, юракда ҳамда бош мияда жойлашган. Бизнинг сезгиларимиз, ҳисларимиз ва фикримиз шу руҳ атомларининг махсус ҳаракатидир. Атрофимиздаги нарсалардан доимо думалоқ, энгил атомлар ажралиб чиқиб, фазода учиб юради. Агар шу атомлардан бирортаси кўзимизга тушса, биз кўрамыз; кулоғимизга тушса эшитамиз, бурнимизга кирса, бирор нарсанинг ҳидини сезамиз ва ҳоказо. Бизнинг фикрларимиз – бу бош миядаги руҳ атомларининг ҳаракатидир. Бизнинг ҳисларимиз, интилиш-эҳтиросларимиз – бу юракдаги руҳ атомларининг ҳаракати. Демокритнинг таълимотига кўра, руҳий ҳаётнинг маркази юракдир. Руҳимизни ташкил қилувчи атомлар танамиздан чиқиб кетмагунча биз ўз-ўзимизни англаймиз. Шу атомларнинг бир қисми танамиздан чиқиб кетганда уйқу ва шунга ўхшаш онгсиз ҳолат рўй беради,

агарда деярли барча атомлар танамиздан чиқиб кетса, ярим ўлик ҳолат (беҳушлик ҳолати) рўй беради. Барча руҳий атомларининг танадан бутунлай ажралиб чиқиб кетиши ўлимга олиб келади. Демокрит руҳнинг абадийлигини инкор қилган. Унинг таълимотига кўра, тана ўлиши билан руҳ ҳам ўлади: у – моддий нарсадир, майдаланиб дунё атомларининг умумий йиғиндисига қўшилиб кетади.

Антик дунёнинг иккита буюк мутафаккири Сократ (469-399 й.) ва Платон (427-347 й.) лар ҳам Демокрит билан деярли бир вақтда яшадилар ва ижод этдилар. Сократ ҳам, Платон ҳам жон ва тан мутлақо ҳар хил, ҳатто қарама-қарши бўлган иккита моҳиятдир, деб таълим берганлар. Тана моддийдир, уни ташқи сезги органлари билан идрок қилиш мумкин: уни кўриш ва сезиш мумкин, у физик жисмдир.

Жон моддий эмас, балки руҳийдир: уни сезги органлари ёрдами билан идрок қилиш мумкин эмас. У танага қарама-қарши бўлиб, физик жисм эмас, балки метафизик, сезиб бўлмайдиган нарсадир. Жон моддий дунёга эмас, балки бошқа – идеал дунёга, ҳақиқатан яшайтган ғоялар, «образлар» дунёсига тааллуқлидир. Жон инсон танасига ўша дунёдан келиб қўшилади. Унинг тана билан бирга бўлиши вақтинчалиқдир, тана ўлиши билан жон яна идеал дунёга қайтиб кетади. Ердаги ҳаёт давомида жон танага маҳкум этилган, у зиндондаги нарса каби, доимо ғоялар дунёсига чиқиб кетмоқчи бўлиб интилиб туради.

Платон фикрича, ҳақиқий билимнинг бирдан-бир манбаи – ғоялар дунёсидир. Бизнинг атрофимиздаги дунёни сезишимиз ва идрок қилишимиз эса, фақатгина ўзгариб турадиган беқарор ходисалар ҳақида билим беради, ҳолос.

Бироқ, жоннинг (руҳнинг) идеал ҳолда намоён бўлиши кўпчилик кишиларда тўсилиб турилиши ва моддий танага бўйсундирилиши мумкин, Оқибатда, жон ғоялар дунёсини гўё эсдан чиқариб, материяга ғарқ бўлмоғи мумкин.

Шунинг учун ҳам йер юзидаги ҳаёт шароитларида инсон жони, материяга қанчалик ғарқ бўлиш даражасига қараб, гўёки уч қисмга бўлинади. Ҳар бир кишида уларнинг ҳар бири ҳар хил даражада намоён бўлади. Энг олий қисми – бу инсоннинг ғояларни кўриш-билиш даражасигача кўтарилган олиш қобилиятига эга бўлган юксак ақлдор, жоннинг бу қисми инсоннинг бошида ўрин олади; жоннинг фаол қисми, ғазаб, шухратпарастлик, олижаноблик

эхтирослари ва маънавий фазилатлар манбаидир, у юракда жойлашган. Жоннинг учинчи қисми турли хуш-нохуш ҳислар. У хис ва кайф-сафога доир хис-туйғулар манбаи бўлиб, коринда жойлашган бўлади.

Жоннинг қайси қисми устун чиқишига қараб, кишининг ҳар хил индивидуал хусусиятлари – ҳаётининг ёъналиши, характери, майл ва қобилиятлари пайдо бўлади, қадимги грек файласуфлари, шунингдек Сократ ва Платонлар ҳам ўзларининг қарашларини системали баён қилинган мукамал асар сифатида қолдирмаганлар. Уларнинг бу фикрлари асосан айрим-айрим мулоҳазалар тариқасида сақланиб қолган. Платоннинг психологик фикрлари эса ҳар хил фалсафий асарларида-диалогларда сочилган.

Грек файласуфларидан биринчи бўлиб рух ва руҳий фаолият ҳақида системали таълимот яратган киши Аристотель (384-322 й.) бўлган. Аристотель Платоннинг шогирди бўлиб, унинг таълимотига танқидий ёндошган.

Аристотель махсус илмий предмет сифатидаги психологиянинг асосчиси ва отасидир, у бир қанча асарлар – трактатлар ёзиб, уларда психология масалалари бўйича ўз таълимотини баён қилади. Булардан энг муҳими «Пери психис», яъни «Рух ҳақида» деб номланган трактатидир.

Аристотель рух тана билан узвий боғланган, деб ҳисоблади. Лекин унинг фикрича рух моддий, жисмий ҳам бир нарса эмас.

Аристотель жон (рух)нинг уч қисми ҳақида Платон таълимотидан фарқ қилиб, уч хил жон (рух) ҳақида вегетатив, сезувчи ва ақлли рух турлари ҳақида таълимот яратди. Вегетатив рухнинг фаолияти овқатланишда ва кўпайишда ифодаланади. Рухнинг бу тури ўсимликларда, ҳайвонларда, инсонларда ҳам бўлади. Сезувчи рухнинг фаолияти сезги ва ҳисларда, хотира ва тасавурларда намоён бўлади. Рухнинг бу тури ҳайвонларда ҳам, инсонларда ҳам бўлади. Ақлли рухнинг фаолияти тафаккурда, билимда ва ихтиёрий ҳаракатларда юзага чиқади.

Ақлли рух фақатгина инсонларга хосдир. Шу ақлий инсоний рух ва унинг фаолияти ҳақидаги мулоҳазалар Аристотель психологиясида асосий ўрин тутди. Унинг фикрича, бу рухнинг моҳияти яширин, илмий ёъл билан билиб бўлмайдиган ботир кучдан иборат. «Рух ҳақида аниқ тушунча бериш, – дейди Аристотель, – ҳар жиҳатдан ҳаддан ташқари қийин иш, рух бу жисм эмас, балки ўшанга хос бир нарсадир... У мавҳум

тушунчадир». Аристотельнинг фикрича, ақлли рух илохий йўл билан пайдо бўлган; у танадан ташқарида ҳам яшай олади. Тана ўлгандан кейин «ақлли рух, илохий рух билан кўшилиб кетади».

Аристотель рух ва тананинг ўзаро муносабати масаласига катта эътибор берган. «Рух, дейди у - ўз табиатига кўра хукмрон асосдир, тана эса тобе нарсадир». Шакл материяга нисбатан қандай бўлса, рух ҳам танага нисбатан худди шундайдир. У ҳаётга маъно ва йўналиш беради. Рух таъсир қилади ва ҳаракатлантиради, тана эса таъсирланади ва ҳаракатга келади. У рухнинг бирламчилиги ҳақидаги умумий тезисни куйидаги сўзларда ифодалаган: «Рух тирик тананинг сабаби ва манбаидир».

Аристотель рухнинг моҳияти ва унинг тана билан ўзаро муносабати ҳақидаги бу ўзига хос фикрлар билан бирга, биринчи бўлиб, ўз-ўзида кузатиш мумкин бўлган рухий ҳодисаларни тасвирлаб ёзган ва классификациялаштирган. Унинг психологиясида ҳозирги замон психологиясига асос бўлган кўпчилик тушунчаларни учратиш мумкин, чунончи: ташки бешта сезги ва сезгилар ҳақида, хуш ва нохуш ҳислар ҳақида, ихтиёрий ва ихтиёрсиз процесслар ҳақида, тасаввур ва ассоциациялар ҳақида, тафаккур ҳақида, тушунчалар ва хулоса чиқаришлар ва ҳоказолар ҳақида таълимот яратди.

Аристотель инсон сезгилари ташки моддий кўзғовчилар таъсири туфайли ҳосил бўлади деган фикрни таъкидлаган. Тафаккур ҳақидаги таълимотида у Платоннинг умумий ва мавхум тушунча-ғоялар нариги дунёдан келиб чиққан деган таълимотини инкор қилди. Аристотель тушунчаларида ифодаланган умумийлик якка нарсалардан ташқарида ёки якка нарсалардан аввал ўзи бор бўлган эмас, балки якка нарсаларнинг ўзида бўлади, деган таълимотни илгари суради.

Эпикур (342-271 й.) ва рим шоири-философи Лукреций Карр (99-55 й.) лар ҳам рух ҳақида ўз қарашларига эга эдилар яъни, Эпикурнинг фикрича, рух ғайрижисмоний бир нарса эмас, «Жисмсиз бўшлиқдан бошқа ҳйеч нарсани фикрлаш мумкин эмас. Рухни ғайри жисмий нарса деган кишилар алахсираяптилар» Эпикур моддий бўлмаган субстанциянинг мавжудлигини мутлақо инкор қилиб, «рух бутун организмга тарқалган жуда нозик жисмдир» деб ҳисоблади.

Лукреций эса ўзининг «Нарсаларнинг табиати ҳақида» деган асарига атомистик рух ҳақидаги таълимотни поэтик формада баён

қилади. У моддий бўлмаган руҳнинг мавжудлигини инкор қилди. «Жон, рух ёки ақл моддий бўлиб, фақат инсон танасига хос бўлган кучларнигина ташкил қилади»... Руҳ ҳам, жон ҳам, жисмий табиатга эга.

Лукреций психик ҳодисаларнинг танага боғлиқлигини тажрибага асосланиб исбот қилади. У «ақл ҳам тана билан бирга ўсади ва сўлади ақл ҳам тана сингари, касалликка дучор бўлади, мастлик натижасида хиралашади» деган ва шунга ўхшаш далиллар келтиради. Лукреций бу далилларга асосланиб, руҳнинг абадийлиги тўғрисидаги таълимотнинг ёлғонлиги ҳақида хулоса чиқаради.

Платон билан Аристотель яратган руҳ ҳақидаги таълимот ўрта асрларда – Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам ҳукмрон бўлиб қолди. Психологиядаги бу оқим кейинчалик (XIII асрда) метафизик ёки рационалистик психология деб ном олади. Бу психология шунинг учун ҳам метафизик деб аталадики, унинг текшириш предмети бўлган – руҳ, психик жараёнлар – физик ҳиссий дунё чегарасидан ташқарида мавжуд моҳият, ғайрижисмий бир нарса деб тушунтирилади; шунинг учун ҳам рационалистик деб аталадики, унинг текшириш методи тажрибадан ажратилган фақат куруқ мулоҳазадан иборат эди.

Ўрта аср мутафаккирларининг руҳ ва руҳий ҳаёт ҳақидаги мулоҳазалари, асосан, руҳнинг моҳияти ҳақидаги, унинг кучи, қобилиятлари ва келиб чиқиши ҳақидаги, унинг тана ўлгандан кейинги тақдири ҳақидаги, руҳнинг танага бўлган муносабати ҳақидаги масалаларга қаратилган эди.

Руҳнинг моҳияти ҳақидаги масала, одатда, Платон ва Аристотельда қандай ҳал қилинган бўлса, худди шундай ҳал қилинар эди. Руҳ ўз табиатига кўра барча моддий ва жисмоний нарсаларга қарама-қарши қўйилар эди. Руҳ ўз табиатига кўра алоҳида қобилиятларга эгадир, деб фикр юритиларди.

Шунингдек, ўрта аср мутафаккирлари ирода масаласига алоҳида эътибор бердилар. Масалан, Августин Иппонский (353-430 й.) биринчи бўлиб, кишининг бошқа руҳий қобилиятлари орасида ироданинг муҳим аҳамиятга эга эканлиги ҳақида фикр юритган. Ироданинг устунлиги ҳақида, айниқса, Дунс Скотт (1265-1308 й.) нинг таълимоти жуда муҳимдир. Унинг айтишича, ирода ақлдан ҳам юқори туради.

Бутун ўрта аср тарихи мобайнида, ундан кейинги вақтларда ҳам, философия ва психологияда ирода эркинлиги ҳақидаги

тортишув жуда катта ўрин эгаллади. Бу масала бўйича ўз даврида икки оқим – детерминизм ва индетерминизмнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган.

1.5. XVI-XVIII асрлар: эмпирик психологиянинг пайдо бўлиши ва унинг дастлабки тараққиёти

XVI асрнинг охири ва XVIII асрнинг бошларида ғарбий Европада филсафа ва илмий тафаккур соҳасида кескин бурилиш рўй беради. Фанда тажрибага асосланган янги оқим (эмпирик оқим) ривожлана бошлайди. Илмий тафаккурдаги бу бурилиш, одатда, инглиз мутафаккирлари Ф. Бекон, Гоббс, Локкларнинг, шунингдек, француз файласуфи Р. Декартнинг номи билан боғланган.

Френсис Бекон (1561-1625) ва Томас Гоббс (1588-1679) Бекон таълимотига кўра, фан, биринчи навбатда атрофдаги табиатни, унинг баъзи бир ҳодиса ва қонунларини ўрганиш билан шуғулланмоғи керак. Табиатни ўрганиш унинг устидан ҳукмронлик қилиш учун керак. Табиатни ўрганиш методи умумий оғзаки мулоҳазалардан эмас, балки тажрибадан иборат бўлмоғи керак. Бекон рационалистик дедуктив методни фанда бефойда деб инкор қилди ва тажрибага асосланган индуктив методни асослаб берди. Айни вақтда Бекон руҳ ва руҳий ҳаёт ҳақидаги масалаларни ҳам кўзгаган эди.

Бекон руҳни иккига бўлади: ақлий ва ҳиссий руҳлар. Биринчиси илоҳий нафасдан келиб чиқади, иккинчиси моддий (жисмий) бўлиб, барча органик мавжудотларга хосдир. Ҳайвонларнинг танаси ҳиссий руҳ органидир, инсонда эса тана ақлий руҳ органи бўлиб хизмат қилади.

Бекон руҳнинг қобилиятлари ҳақида гапирар экан, фаҳм, ақл, хотира, истак, иродаларни кўрсатади. Лекин унинг таълимотининг бу қисми ривожлантирилмаган. Психология масалаларида у айрим-айрим тасодифий мулоҳазалар билан чеклаиб қолган.

Беконнинг тасаввурлар механикаси ҳақидаги фикрларини бошқа бир инглиз файласуфи – Гоббс янада муфассалроқ ривожлантирди. Гоббснинг фикрича, психик ҳаётнинг асосини гўёки ўзига тортувчи, жалб қилувчи (хузур, истак, муҳаббат) ва ранжитадиган (оғриқ, кўрқув, нафрат) кучларидан иборат бўлган эҳтирослар ташкил этади. Психологик ҳодисаларнинг ўзи моддий

тартибдаги фактлардир. Уларнинг ривожланиши нуткнинг ривожланиши билан боғлиқдир.

Декарт психология соҳасидаги таълимотини, асосан ўзининг «Рух эҳтирослари ҳақида» деган асарида баён қилган.

Рухнинг фаолияти сезгилар, хотира, тафаккур, ирода – ўз қонуниятларига, яъни руҳий қонунларга биноан рўй беради, тананинг фаолияти (ҳаракат) эса механика қонунларига биноан рўй беради. Шундай қилиб, психик ва физиологик (моддий.) жараёнлар параллел ҳолда рўй беради. Шунинг учун ҳам Декарт XX асргача бўлган психологияда кенг тарқалган назариянинг, яъни; психофизик параллелизм таълимотининг асосчиси ҳисобланади.

Инглиз олими ва педагоги Жон Локк Бекон кашф қилган илмий методнинг бевосита давомчиси эди. Локк психология ҳам, бошқа табиат фанлари сингари, оғзаки мулоҳазаларга эмас, балки тажрибага асосланмоғи керак, деб ҳисоблайди. Шунингдек у руҳнинг ва унинг кучларининг асл моҳиятини билиш мумкинлигини инкор қилди. «Мен, дейди Локк, руҳнинг моҳияти нимадан иборат ёки ҳаётий руҳимизнинг қандай ҳаракатлари сезгиларга... ёки тасавурларга олиб келади деган текширишлар билан ўзимни қийнаб ўтирмайман, чунки бу куруқ мавҳум фикр юргизишдир» Локкнинг айтишича, фақат руҳий ҳодисаларни ўрганиш керак. Бу ҳодисаларни ўрганишнинг бирдан-бир методи тажриба ва кузатишдир.

М.В.Ломоносов бирламчи ва иккиламчи сифатлар ҳақидаги таълимотни танқид қилиб чиқди. Унинг таълимотига кўра, иккиламчи субъектив сифатлар ённки: бизнинг ҳамма сезгиларимиз объективдир.

Шуни айтиш керакки, XVIII асрда Европанинг барча мамлакатларида, айниқса Англияда эмпирик психология ягона ҳукмрон психология сифатида намоён бўлиб қолди.

1.6. Психологиянинг илмий фан сифатида шаклланиши (XIX-XX-асрлар)

Бошқа фан соҳалари, айниқса, тиббий-биологик изланишларда инсон ва унинг мураккаб тузилиши, руҳий ҳаётига қизиқиш ортиб борган сари секин-аста психик жараёнларнинг ҳам яхлит бир тизими бўлиши ва уни ҳам фаннинг ютуқларидан фойдаланган ҳолда ўрганиш мумкинлиги ғояси пайдо бўлди. колаверса, XIX

асрнинг иккинчи ярмига келиб, инсон рухияти тўғрисидаги психологик ҳамда фалсафий қарашлар билан табиий-илмий (анатомик, физиологик, биологик, биохимик ва бошқалар) қарашлар ўртасида тафовутлар чиққани сари унинг алоҳида фан сифатида шаклланиши зарурати ортиб борди. Олимлар орасида айнан инсон руҳий оламини изчил ва тизимли ўрганишга эҳтиёж пайдо бўлди.

XIX аср охирларида, аниқроғи, 1879 йилда немис олими Вилгельм Вундт Лейбниц университетига дунёда биринчи эмпериментал психологик лабораторияга асос солдики, унда ўтказилган юзлаб тажрибалар ва эмпериментал психологиянинг ҳам алоҳида фан сифатида ўзини кўрсатишга ҳақли эканлигини исботлади. Айнан шу инсоннинг яъни, Вундтнинг психология илми мактабини яратганлигида ҳам маъно бор. Чунки Вундт тиббиёт фани бўйича ҳам мукаммал билимларга эга бўлиб, кейин физиология соҳасида муваффақиятли ишлади, сўнгра фалсафага берилиб кетди. Балки, айнан бир қатор фанларни – ҳам гуманитар, ҳам табиий фанлар асосларини яхши билганлиги объектив сабаб бўлгандирки, олим одам психологияси, унда рўй берадиган жараёнлар – оддий сезишдан тортиб, мавҳум тафаккурғача бўлган жараёнларни, ҳиссий ҳолатларни амалий тарзда эмпериментларда ўргана бошлади. Унинг мақсади – энг аввало инсон онгини ташкил этувчи соф элементларни ажратиб олишдан иборат эди. Шунинг учун ҳам психологияда у асос солган йўналиш структурализм деб номланди.

Вундтнинг таъсири шу қадар бўлдики, йер куррасининг бошқа бир томонида – Америка қўшма Штатларида функционализм деб номланган яна бир йўналиш пайдо бўлди. Э. Титченер асос солган бу йўналиш вакиллари нафақат кўзга кўринмас онг тизими элементлари, балки кўз билан кўриш мумкин бўлган ва фаолият натижаларига асосланган белгилар асосида ҳам инсон хулқ-атворида баҳо бериш мумкинлигини исботладилар. Бошқа бир йирик америкалик психолог В. Жеймснинг тадқиқотлари амалий аҳамиятга молик бўлдики, энди у дадил психологияни онг элементлари эмас, балки онг фаолиятини ўрганувчи фан деб таърифлай бошлади. Онг динамик, ҳаракатдаги, ўзгарувчан яхлит тузилма бўлиб, унинг намоён бўлишида тананинг шарт-шароитлари, унинг фаоллиги муҳим рол ўйнайди. Шунинг учун

ҳам бу икки тузилмалар одамнинг янги шароитларга мослашуви, ва умуман ташқи муҳитда ўз ўрнини топишга имкон беради.

Юқоридаги фикрлар таъсирида XIX асрнинг охирида бугун ҳам ўз аамиятини ёқотмаган бихевиоризм оқими пайдо бўлди. Э.Торндайк ва Д.Уотсонлар асос солган ушбу йўналиш вакиллари асосий ғоялари шундан иборат бўлдики, улар психологиянинг предмети нафақат онг, ёки нафақат фаолият, балки хулқдир, деб асослашди. Хулқ у ёки бу хатти-ҳаракатлар, амаллар, реакцияларда ифодаланиб, ташқи таъсирот – стимулга боғлиқдир. Шунинг учун ҳам одам ва унинг психологиясини билиш учун ўша таъсир кўрсатувчи ва таъсирланган хулқ ўрганилиши керак. Бу нарсалар бизнинг ҳозирги шароитимизда ҳам ишлаб чиқаришни ташкил этишда, таълим беришда ва психотерапияда инobatда олинади, улар ўтказган машҳур «C>P» формуласи бизнинг шароитларда ҳам таъсир кўрсатиш техникасида инobatга олинади, улар ўз долзарблигини ёқотгани ёқ.

Психология фан сифатида шаклланиб, унда олимлар қарашлари шаклланиб борган сари, руҳий кечинмалар табиатини негизидан, ич-ичидан ўрганишга эҳтиёж пайдо бўлди. XX асрнинг бошларида пайдо бўлган психоанализ йўналиши фандаги айнан шу камчиликни бартараф этиш мақсадида пайдо бўлди. Классик психоанализнинг асосчиларидан бўлган Австриялик олим Зигмунд Фрейд психология нафақат онг соҳасини, яъни бевосита одам томонидан англанадиган хулқ-атвор шаклларини, балки онгсизликка алоқадор ҳодисаларни, яъни реал шароитда инсон ўзи англаб йетолмайдиган ҳодисалар табиатини ҳам ўрганиши лозим деган ғояни илгари сурди.

Фрейд иккита асосий нарсага эътиборни қаратди: Биринчиси. Ҳар қандай психик жараён ёки ҳолат онгли, онголди ва онгсиз босқичларда ёки ҳолатларда рўй беради. Шахс тизимида ҳам бу уччала босқичнинг ўрни бўлиб, улар «Ид (У) > Эго (Мен) > Суперэго (Мендан олий)» бўлакларда ифодаланади.

Ид – психик энергиянинг ўзига хос заҳира жойи бўлиб, ундаги жараёнлар инсон томонидан англамас-да онгли ҳаётга уларнинг таъсири катта.

Эго – ташқи олам билан боғланган, унинг таъсирларига берилувчан шахс хусусиятларини ўзида мужассам этади ва доимо «Ид»ни сиқиб чиқаришга ҳаракат қилади. Шахс камол топиб,

жамият нормаларини ўзлаштириб боргани сари «Ид»га тобеликдан кутулиб борса-да охиригача бунинг уддасидан чиқа олмайди.

Суперэго – ўз навбатида «Эго»даги мавжуд ижтимоий тасавурлар ва хулқий одатлар таъсирида ривожланади. Яъни, одам кишилиқ жамиятида яшаган сари ундаги эътиқод, идеаллар, индивидуал «виждонига ҳавола» хислатлардир. Инсонда юқоридагиларнинг қай бири кундалиқ хулқ нормаларида устивор бўлишига қараб, унинг жамиятдаги мавқеи белгиланади.

Иккинчиси. Инсон хулқ-атворини ва унинг амалларини бошқариб турадиган психик энергия ҳам борки, охир-оқибат у шахснинг кнёфасини белгилаб беради. Бошқача қилиб айтганда, эҳтиёжларни қондиришга ундовчи кучлар – «либидо» ҳамда «агрессив» энергиялар ҳам мавжуддир. Бу кучлар шахснинг маънавий ва ақлий салоҳиятини таъминлаш мақсадида психик қувватни тақсимловчи механизмлар ролини ўйнайди. Одатда ҳадиксираш, доимий хавотирланиш, психоемоционал қоникмаслик каби омиллар ана шу тақсимотнинг номувофиқлигидан келиб чиқади.

Фрейдизмнинг жаҳон илми ва малакиёти учун таъсири шу қадар катта бўлди-ки, жамоадаги ёки гуруҳий онгсизлик ғоясини илгарни сурган К. Юнг ҳамда индивидуал психологияни тарғиб этган А. Адлер ва уларнинг издошлари бу концепцияни янада ривожлантиришга ўз ҳиссаларини қўшдилар. Бу назария ва концепция ҳанузгача шахс психологиясини, психоанализ эса психотерапияни ўрганишда асосий методлардан бири сифатида қўлланилиб келинмоқда.

Юқорида таъкидланган структурализм, функционализм, бихевиоризм, фрейдизм оқимлари жаҳон психология илмининг шаклланишига асос бўлган бўлса, улар таъсирида шакланган бошқа ўнлаб: ассоциатив психология, гештальтпсихология, гуманистик психология, экзистенциал психология, когнитивизм, рамзий интеракционизм каби йўналишлар унинг қатор масалаларини ҳал қилишга ўз ҳиссасини қўша олди. Энг муҳими – XX асрга келиб, психологиянинг тадбиқий соҳалари пайдо бўлди-ки, энди қўлга киритилган ютуқлар бевосита таълим, тарбия, саноат, бизнес, маркетинг хизматлари, бошқарув, соғлиқни сақлаш, ҳуқуқбузарликни олдини олиш соҳаларга дадил жорий этила бошланди. XXI асрнинг биринчи йилига келиб, психология назарий, таҳлилий фандан бевосита амалиётнинг эҳтиёжларини қондирувчи тадбиқий

фанга айланди. Бугун бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтилаётган Ўзбекистон мисолида ҳам психология фанининг жамиятни эркинлаштириш ва барқарорлаштириш борасида, инсон омили имкониятларини янада юксалтириш, унинг тафаккур тарзини эркинлаштириш жараёнида роли ортиб бормоқда. Лекин у бу юксак вазифаларни бир ўзи, ўз тадқиқот методлари ёки тўплаган эмпирик материалларигагина таяниб бажара олмайди. Бу ўриндаги фанлар кооперасияси ва бошқа турдош фанлар билан бевосита алоқаси амалий аҳамиятга эга бўлади.

XX аср шу билан характерли эдики, у турли фанлар олдига конкрет топшириқлар қўя бошлади. Шунинг учун психология фани олдига тадқиқотлар асосида психологик қонуниятларни асослаш вазифаси турар эди. Иккинчидан эса, Америкада кўпгина психологлар ўз тадқиқот объектларини лабораторияларда айрим психик жараёнларни ўрганишдан кичик гуруҳларга кўчира бошладилар. Бу даврда психологияда шаклланиб бўлган уч асосий оқим (психоанализ, бихевиоризм ва гештальт психология) ичида ҳам ижтимоий хулқ-атворни кичик гуруҳлар доирасида ўрганиш тенденцияси пайдо бўлди. Бунда асосий диққат кичик гуруҳларга ва уларда турлича экспериментлар ўтказишга қаратилган эди. Бундай ҳолатнинг пайдо бўлганлиги ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланишида ниҳоятда катта рол ўйнади.

Гештальт психология йўналиши негизида махсус ижтимоий-психологик йўналишларнинг – интеракционизм ва когнитивизмнинг пайдо бўлганлиги эса бу фаннинг экспериментал эканлигини яна бир бор исбот қилди.

Бихевиоризм йўналишлари доирасида ўтказилган ижтимоий-психологик тадқиқотлар аввало америкалик олимлар К.Халл ва В.Скиннерлар номи билан боғлиқ. Улар ва уларнинг издошлари ҳисобланган К.Миллер, Д.Доллард, Ж.Тибо, Г.Келли ва бошқалар диада – икки киши ўртасидаги муносабатларнинг хилма-хил экспериментал кўринишларини тадқиқ қилиб, уларда математик ўйин назарияси элементларини кузатдилар. Диада шароитида тажрибада ўтказилган тадқиқотларда асосан мустаҳкамлаш ғоясини исбот қилишга уринилди. Классик бихевиоризмдан фарқли ўлароқ ижтимоий-психологик бихевиористлар ҳайвонлар ўрнига лабораторияга нақд пулга одамларни таклиф эта бошладилар, шунинг учун ҳам уларнинг ғоясида биологизм ва механизм тарзда илгариги

ҳайвонларда тўпланган далиллар моделини инсонларда қўллаш ҳоллари кўзатилади.

Психоанализ доирасида эса ижтимоий-психологик тадқиқотлар Э.Фромм ва Ж.Салливен ишлари билан боғлиқ бихевиористлардан фарқли ўлароқ бу йерда экспериментлар икки киши эмас, балки кўпчилик иштирокида ўтказила бошлади. Уларнинг издошлари (В.Баён, В.Беннис, Г.Шепарде, В.Шутк) ўтказган тадқиқотлар туфайли ҳозирги кунда ҳам катта қизиқиш билан ўрганилаётган кичик «Т» гуруҳлар психологияси яратилди. Унда гуруҳ шароитида бир одамнинг бошқаларга таъсири, гуруҳнинг айрим индивидлар фикрларига таъсири каби масалалар ишлаб чиқилди ва ижтимоий-психологик тренинглар ўтказишга асос солинди.

Когнитивизм. К.Левин назарияси асосида пайдо бўлган психологик ёъналиш бўлиб, ундаги ўрганиш объекти муносабатлар тизимидаги кишилар, уларнинг билиш жараёнлари, онг тизимига тааллуқли бўлган когнетив ҳолатлар бўлди. Когнитизм доирасида шундай мукамал, бошқаларга ўхшамас назариялар яратилдики, улар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Масалан, Ф.Хайдернинг баланслаштирилган тизимлар назарияси, Т.Ньюкомнинг коммуникатив актлар назарияси, Фестингернинг когнитив диссонанслар назарияси ва бошқалар шулар жумласига кирази. Улардаги асосий ғоя шундан иборатки, шахс ўзига ўхшаш шахслар билан мулоқотга киришар экан, доимо муносабатларда рухий мутаносиблик тенглик бўлишига, шу туфайли зиддиятлардан чиқишга ҳаракат қилади. Мақсад – турли ижтимоий шароитларда шахс хулқ-атворининг психологик сабабларини тушунтириш ва зиддиятларнинг олдини олиш учун йўл-йўриқлар ишлаб чиқишдан иборат. Ҳозирги даврда ҳам таниқли ижтимоий психологлар Олпорт, Маслоу, Роджерс ва уларнинг сафдошлари гуманистик психология доирасида бу ишларни фаол давом эттирмоқдалар.

Навбатдаги назария интераксионизм бўлиб, бу аслида социологик назария бўлиб ҳисобланади. Унинг асосчиси Гербарт Мид бўлиб, унинг қарашлари таъсирида Т.Сарбиннинг роллар назарияси, Г.Хаймен ва Р.Мертонларнинг референт гуруҳлар назарияси, Ф.Гофманнинг ижтимоий драматургия назариялари шаклланди. Улар турли ижтимоий шароитлардаги хулқ-атворларни тушунтириш орқали шахс ижтимоий-психологик сифатларининг сабабларини топишга ҳаракат қилдилар. Ҳар бир шахс доимо

ижтимоий ўзаро таъсир тизимида мавжуд бўладиги, унда у тўғри ҳаракат қилиш учун ўзгаларни тушунишга ҳаракат қилиши, ўзгалар родини қабул қилишга тайёр бўлиши лозим. Лекин ўзгалар родини тўғри қабул қилиш учун унда «умумлаштирилган ўзга» образи бўлиши лозимки, бу образ шахслараро мулоқот жараёнида, ҳар бир шахс учун ибратли бўлган кишилар гуруҳи билан мулоқотда бўлиш жараёнида шаклланадн.

1.7. Амалий психологиянинг асосий йўналишлари

Саноат ва ишлаб чиқариш соҳаси

Саноат ва маҳсулотлар ишлаб чиқариш соҳасида тадбиқий ишлар биринчи навбатда конкрет ташкилотда кадрлар заҳирасини тўғри ва оқилона ташкиллаштиришдан тортиб, ходимлар иш шароитлари ва меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар комплексини илмий равишда ўрганиб, ҳаётда натижа олишга қаратилган ҳаракатлар мажмуидир. Ҳозирги бозор муносабатлари шароитида ушбу йўналишдаги тадбиқий ишларнинг икки соҳасини ажратиш мумкин:

- маркетинг хизматлари
- ходимлар (персонал) билан ишлаш.

Биринчиси энг замонавий ва муҳим иш бўлиб, бу ерда психологнинг вазифаси «Нимани?» ва «Ким?» харид қилиб олишга эҳтиёжи борлигини ўрганишга кўмаклашишдир. Чунки талаб билан эҳтиёж бевосита шахсга ва унинг психологик муносабатлари тизимига алоқадор категориялар бўлиб, бозор ва рақобат шароитида корхона ёки ташкилотларнинг самарали ишлаб кетиши энг аввало харидоргир товар маҳсулотларни ажратиб, уларнинг одамлар талаб - эҳтиёжига қанчалик мослигини аниқ таҳлил қилишдан бошланади.

Маркетинг муносабатлари аслида одамлар ўртасидаги соф психологик муносабатлар бўлиб, унинг негизида одамлар ўртасидаги жонли мулоқот, таъб ва дид тарбияси ётади. Шунинг учун биз бугун одамларда тўғри маркетинг тафаккурини шакллантириш воситаларини қидиришимиз ва талаб - таклиф муносабатларини реал ишлаб чиқариш имкониятлари билан мувофиқлаштиришда инсон психологияси хусусиятларини инобатга олиб ишлашга ўрганишимиз керак. Масалан, шундай «Case Study»ни

олайлик: Психологияни қандай қилиб сотиш мумкин? (яъни, Психологик маълумотлар ва билимларни) Биз аниқ ва тўғри жавоблар олишимиз керак бўлган саволлар қуйидагилар бўлади:

Нима сотилади? - тест натижалари.

Нима учун? - нима қилиб бўлса ҳам, пул ишлаш, ўз имкониятларни текшириш, шахсий иш очиш.

Ким ? - фирма ёки конкрет кишилар.

Нима ? - хилма - хил тестлар батареяси.

Кимга ? - турли касб эгалари, ўқувчиларга, ходимларга.

Қаерда? Қачон? - зарурат бўлган ҳар қандай жойда.

Қандай қилиб? - минимал вақт сарфлаб, тез ва соз.

Қанча? - тест ўтказувчиларнинг сони ва имкониятига қараб.

Ким билан? - шу фирма ходимлари билан.

Демак, маркетинг хизматида жавоб берилиши зарур бўлган саволлардан кўриниб турибдики, ҳар бир саволга бериладиган жавобнинг орқасида конкрет одамлар, уларнинг қобилиятлари, манфаатлари ва иш унуми ётади. Шунинг учун бу соҳада психологик хизмат зарур.

Иккинчи соҳа - кадрлар ва улар билан бевосита ишлаш соҳаси. Бу - кадрларни ишга жалб этишда билиш зарур бўлган қобилиятлар ва шахсий фазилатлардан тортиб, уларни тўғри йуналтириш, ўз жойига қўйиш, ташкилот доирасида гуруҳларни шакллантириш, ходимларга маълумотларни ўз вақтида етказиш билан боғлиқ кадрлар сиёсатини олиб боришга алоқадор хизматдир. Психолог бу ўринда асосан маслаҳатчи - консультант ва эксперт сифатида рол ўйнайди.

Сиёсат соҳасидаги психология

Ҳар бир давр ўз кишилари онгида беихтиёр сиёсий онгни шакллантиради ва одамлар унинг тамойилларига бўйсундилар. Сиёсат борасидаги психологик масалаларга психолог аралашувининг зарурати ҳар доим бўлмаса - да, айрим пайтларда - йирик ислохотлар бошланиши арафасида, сайлов олди компанияларда, янги сиёсий лидерларнинг ҳалқ томонидан қабул қилиниши жараёнлари, кўпчилик аудиторияга зарур маълумотларни етказиш, ижтимоий установакаларни ўзгартириш, сиёсий арбоблар имиджини омма онгига сингдириш пайтларида психологик таъсир воситаларидан ўринли фойдаланиш, маслаҳатлар бериш ва айрим гуруҳлар эътиқодига таъсир этиш зарур бўлганда керак бўлади.

Сиёсий соҳада ишлаётган психолог ишининг ўзига хос жиҳатлари бўлиб, унга қуйидагилар киради:

а) сиёсатда психолог аралашуви кўпчилик оммага бевосита алоқадор бўлмайди;

б) зарурат туғилганда, психолог шундай тез ва ишончли ўлчайдиган методикаларни ишлатадики, уларнинг натижалари сир сақланиб, ўша буюртмачи - сиёсатчининг талабига кўра изланишлар олиб борилади;

в) психолог ҳар бир сиёсатчи учун шундай ишончли шахс бўлиши лозимки, ундан одамларнинг қайфиятлари, реакциялари, ҳис - кечинмалари хусусида аниқ маълумотлар сўралади;

г) ўзига хос қийинчилик шундан иборатки, жамоатчилик психолог қиёфасида кўпинча лидернинг бевосита «одамини» кўришга мойил бўлиб, лидернинг ўзи ҳам баъзан ўта профессионал психологдан ҳадиксираб қолиши мумкин. Шунинг учун юқорида таъкидлаганимиздек, зарур пайтларда сиёсий арбоблар психолог хизматиغا мурожаат қилишлари ва ундан асосан бирор жиддий ижтимоий проектларни қабул қилиш жараёнида ёрдам беришини сўраш мумкин. Бунинг учун психологдан жамоатчилик фикрини психологик таҳлил қилиб бериш, ва шу асосда фуқароларнинг установакалари ва қайфиятларига ижобий таъсир кўрсатувчи омилларни биргаликда ажратиш вазифасини ҳал қилишлари мумкин.

Сайлов олди компанияларда эса, психологнинг асосий вазифаси одамларнинг қайфиятини ўрганган ҳолда даъвогар имиджини шакллантиришга, одамларнинг ёқтиришига сабаб бўладиган шахсий фазилатлар алгоритмини тузиш, омма олдига чиқишга психологик тайёрлаш, рақибларнинг баҳслашиш маданияти ва этикаси борасида психологик йўл - йўриқ ва усуллар борасида маълумотлар алмашиниш керак бўлади.

Ўзбекистон шароитида сиёсий психологиянинг жуда суист ривожланган тармоқ бўлгани сабабли ҳам уни ривожланган давлатлар тажрибасига таянган ҳолда ривожлантириш муҳимдир.

Оила ва никоҳ борасидаги тадбиқий ишлар

Ўзбекистонда энди шаклланаётган, лекин назарий нуқтаи назардан маълум анъаналарга эга бўлган соҳадир. 1998 йилнинг Президентимиз томонидан «Оила йили» деб эълон қилиниши

жойларда психологик хизмат ўчоқларининг пайдо бўлишига ва бу жойларда психологик хизматдан фойдаланишни англашга туртки бўлди. Шунинг учун Республикамизда оила муамоларини махсус тадқиқ этадиган илмий-амалий «Оила» маркази ҳам ташкил этилганки, бу марказда турли соҳага алоқадор мутахассислар оилани шахс ижтимоийлашувининг асосий масканларидан бири сифатида ўрганиб келмоқдалар. Мазкур соҳада ишлаётган психолог жойларда ёшлардаги оила ва никоҳ борасидаги тасаввурларнинг тўғри шаклланишидан тортиб, токи муаммоли, ҳаттоки, ажрим бўлган оила аъзоларига психологик маслаҳатлар бериш, «ишонч телефонлари» орқали маслаҳатлар уюштиришни ўз зиммасига олади.

Маориф соҳасидаги амалий ишлар

Бошқа соҳаларга нисбатан анчагина яхши тажриба тўпланган соҳа бўлиб ҳисобланади. Айниқса, Ўзбекистонда кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастури қабул қилингандан сўнг ташкил қилинган янги типдаги таълим муассасалари - академик лицейлар ва касб - ҳунар коллежларига бир нечтадан психологлар штати киритилган ва улар айнан тадбикий муаммолар - боланинг ўқув жараёнига психологик жиҳатдан тайёрлигини диагностика қилишдан тортиб, профессионал ва касб маҳоратини ривожлантиришгача бўлган барча муаммоларни ҳал қилишга «аралашади».

Ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш

Бу соҳа ва унга алоқадор муаммолар ҳар доим ҳам психолог аралашувини талаб қилиб келган. Чунки жиноятчи ёки ҳуқуқбузар шахси ўз-ўзидан шаклланиб қолмайди, уни шакллантирувчи омиллар, мотивлар ва болани қайта тарбиялаш ва реабилитация масалалари ижтимоий психологик жараёнлар моҳиятини билиш ва уларга фаол таъсир кўрсатишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда ёшлар ўртасида ҳуқуқий - маърифат ва ҳуқуқий маданиятни шакллантиришга жуда катта эътибор қаратилган ва бу ишда амалиётчи ходим - психологнинг ўрни ва роли катта бўлади.

Мазкур йўналишнинг долзарблигидан келиб чиқиб, бугунги кунда Республикамизда ҳуқуқбузарликнинг ижтимоий-психологик омилларини тадқиқ этиш ва унинг олдини олиш борасида психология фанлари доктори, профессор Б.Умаров, психология

фанлари номзодлари Е.Агзамова, психология фанлари номзоди Ғ.Нормуродов, психология фанлари номзоди, доцент М.Ахмедова, каби кўплаб тадқиқотчилар илмий изланишларни олиб бормоқдалар.

1.8. Психологиянинг тармоқлари

Психологиянинг алоҳида тармоқларини дифференциация қилиш энг аввало ишлаб чиқаришдаги инсон фаолияти кечадиган соҳалар ва уларнинг вазифаларидан келиб чиқади. Ҳозирги даврга келиб, психологияни инсон шахси ҳақидаги энг муҳим фанлардан бири сифатидаги аҳамиятини ҳамма тан олмоқда. Инсон шахсининг эса бевосита кириб бормаган соҳасини топиш қийин.

Психология - иктисод, педагогика, фалсафа, мантик, социология ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар билан алоқадор фан ҳисобланади. Чунки ҳамма соҳада инсон фаолият кўрсатар экан, ҳар бир соҳада ишни самарали ташкил этиш, олиб бориш учун кишилар психологиясини, шахслараро муносабатлар психологиясини, одамларнинг турли вазиятлардаги хулқ-атвор нормаларини билиш ва шунга кўра иш олиб бориш муҳимдир. Шунинг учун ҳозирги давр мутахассислари психологик билимлардан бохабар бўлишлари талаб этилади.

Кейинги йилларда психологиянинг 300дан ортиқ тармоқлари фан сифатида ривожланаётганлиги ҳозирги кунда психологиянинг фанлар тизимида янада мустаҳкамланаётганлигидан далолат беради.

Шундай қилиб, психологияни инсон фаолиятининг конкрет турига қараб классификация қиладиган бўлсак, унинг бир қанча тармоқлари борлигини кўрамиз. (1-жадвал)

1-жадвал. АҚШ ва РФдаги айрим психологик тармоқлар классификацияси

<i>Муҳандис-психолог</i>	<i>Сиёсий-психолог.</i>	<i>Сиёсий</i>
<i>Одам-техника тизимидаги ўзаро муносабатлар хусусида билимларга эга бўлиб, техник мосламаларни ишлаб чиқишда иштирок этади</i>	<i>тузилмалар аъзоларига психологик маслаҳатлар бериш, сиёсий дастурларни ишлаб чиқишда иштирок этади</i>	

<p>Маслаҳатчи-психолог. <i>Шахсий муаммоларни ҳал қилиш юзасидан тавсиялар бериб, тестлар ўтказади</i></p>	<p>Болалар психологи. Бола тараққиёти масалалари билан шуғулланиб, ота-оналарга маслаҳатлар беради ва болаларни мактабга тайёрлайди</p>
<p>Маданият масалалари бўйича психолог. Турли маданий муҳит шароитидаги одамлар ижтимоий хулқини солиштирма таҳлили билан шуғулланади</p>	<p>Тиббиётчи психолог. Тиббий масканларда психологик профилактика ва психогигиена масалалари билан шуғулланиб, беморларнинг психологик хусусиятларини ўрганади</p>
<p>Клиник психолог. <i>Терапия ва беморларнинг ҳиссий эмоционал кечинмалари масалаларини ўрганади</i></p>	<p>Психология ўқитувчиси. Психологиянинг турли аспектига оид маърузалар ўқийди</p>
<p>Ишлаб чиқариш ва саноат психологи. <i>Ишлаб чиқариш шароитларини та-комиллаштириш ҳамда ходимларни танлаш масалаларини ўрганади</i></p>	<p>Тренер-психолог. Мулоқот малакалари ошириш, шахснинг ўз имкониятларини такомиллаштириш бўйича тренинглар ўтказади</p>
<p>Саломатлик психологияси бўйича мутахассис. <i>Одамларни соғлом турмуш тарзига ўргатиш ва турли касалликларни олдини олишга ўргатади</i></p>	<p>Мактаб психологи. <i>Мактабдаги ўқув жараёнига оид муаммолар билан шуғулланиб, ўқув-чилар, ота-оналар ва ўқитувчиларга психологик маслаҳатлар беради</i></p>
<p>Истеъмолчилар психологияси бўйича мутахассис. <i>Товарларнинг эмоционал жиҳатдан истеъмол-боплигини баҳолайди, маркетинг, реклама ва молларнинг товар қиёфасига оид муаммоларни ўрганади</i></p>	<p>Менеджмент соҳасидаги психолог. <i>Махсус маслаҳатлар, менежерларни ўқитиш ва тайёрлаш бўйича тренинг-семинарлар ташкил этиш, ташкилотларда ахборотлар алмашишувининг психологик томонларини ўрганади</i></p>
<p>Тараққиёт психология бўйича мутахассис. <i>Инсон туғилишидан то қаригунича бўлган тараққиёт даври-нинг психологиясини ўрганади</i></p>	<p>Реклама соҳасидаги психолог. Реклама маҳсулотлари тайёр-ловчиларга маслаҳатлар беради</p>
<p>Ижтимоий психолог. <i>Шахснинг установакалари, дунёқараши ва қадриятларини, ижтимоий гуруҳ-лараро муносабатларни, лидерлик масалаларини ўрганади</i></p>	<p>Ҳуқуқшунос психолог. <i>Суд-психологик экспертизалар жараёни-да қатнашади, ҳуқуқшуносликка оид жараёнларнинг психологик таъми-ноти билан шуғулланади</i></p>

<i>Қиёсий психология. Турли тоифадаги ҳайвонлар хулқини қиёсий тарзда лаборатория шароитида ўрганади, одам ва ҳайвон хулқига оид умумийликларни асослайди</i>	<i>Психофизиолог. Инсондаги психологик ва физиологик жараёнларнинг хусусиятларини ўрганади</i>
<i>Психофизиолог. Инсон хулқининг биологик асосларини ўрганади</i>	<i>Ижтимоий психолог. Кичик гуруҳлар ва жамоалар ривожланиши ва психологиясини ўрганади</i>
<i>Мақтаб психологи. Муваффиқиятли ўқшига халақит берувчи омилларни диагностика қилади</i>	<i>Зоопсихолог. Ҳайвонлар хулқ-атворини ўрганади</i>
<i>Эко-психолог. Инсон эҳтиёж-ларига мос тарзда турар-жойлар ва биноларни лойиҳалаштиришга ёрдам беради</i>	<i>Саломатлик психологияси бўйича мутахассис. Психогигиена ва психопрофилактика, турмуш даражасининг инфратузилмасини ошириш масалалари билан шуғулланади</i>

Куйида психология фани учун назарий асос ролини ўйновчи умумий психология ўрганувчи соҳалар ҳақида тўхталиб ўтамыз.

Умумий психология - психологиянинг барча масалаларининг ўзига хос жиҳатларини ўрганадиган махсус соҳаси;

I. Меҳнат психологияси. Бу инсон меҳнат фаолиятининг психологик асосларини, меҳнатни илмий асосда ташкил қилишнинг психологик томонларини ўрганади.

Меҳнат психологияси маълум даражада мустақил бўлган, лекин бир-бири билан чамбарчас боғланган турларга бўлинади:

- 1) Инженерлар психологияси
- 2) Авиация психологияси.
- 3) Космик психология.

II. Педагогик психология. Бу ҳам ўз навбатида бир қанча турларга бўлинади:

1) Таълим психологияси. (дидактика ва хусусий методикаларнинг психологик асослари, программалаштирилган таълим ва ақлий фаолиятларнинг шаклланиши ва бошқалар).

2) Тарбия психологияси. (тарбия методикасининг психологик асослари, ўқувчилар жамоаси психологияси, меҳнат – ахлоқ тузатиш педагогикасининг психологик асослари).

3) Ўқитувчи психологияси.

4) Ақли заиф болалар тарбияси психологияси.

III. Медицина психологияси. Бу шифокор фаолиятининг психологик томонларини ва касал хулқини ўрганадиган фандир. Бу фан ҳам ўз навбатида қуйидагиларга бўлинади:

1) Нейропсихология – бу бош мия нервлари фаолияти асосида вужудга келадиган психологик ҳолатларни ўрганади.

2) Психофармакология – бу турли дориларнинг инсон психик фаолиятига таъсирини ўрганади.

3) Психотерапея – бу касалларни даволашда психологик таъсир қилишдан фойдаланиш йўлларини ўрганади.

4) Психопрофилактика ва психогигиена – бу кишиларни психик томондан соғлом бўлишини таъминлашга оид тадбирлар ишлаб чиқиш билан шуғулланади.

IV. Юридик психология. Бу ўз навбатида қуйидагиларга бўлинади:

1) Суд психологияси.

2) Криминал психология.

3) Меҳнат – тузатиш психологияси.

V. Ҳарбий психология.

VI. Спорт психологияси.

VII. Савдо психологияси.

Бордию, психология соҳаларини классификация қилишда психиканинг ривожланишини асос қилиб оладиган бўлсак, унда психологиянинг яна қуйидаги соҳалари мавжудлигини кўрамиз:

1. Ёш психологияси. Бу ўз навбатида қуйидагиларга бўлинади:

а) болалар психологияси;

б) ўсмирлар психологияси;

в) ёшлар психологияси;

г) катта кишилар психологияси;

д) герантопсихология. (қариялар психологияси).

2. Махсус психология.

а) патопсихология – миянинг ўсиш даврида касалланиши туфайли психикада юз берадиган ўзгаришларни ўрганади;

б) олегофренопсихология – бу миясида тугма камчилиги бор болалар психикасининг ўсиш масалари билан шуғулланади;

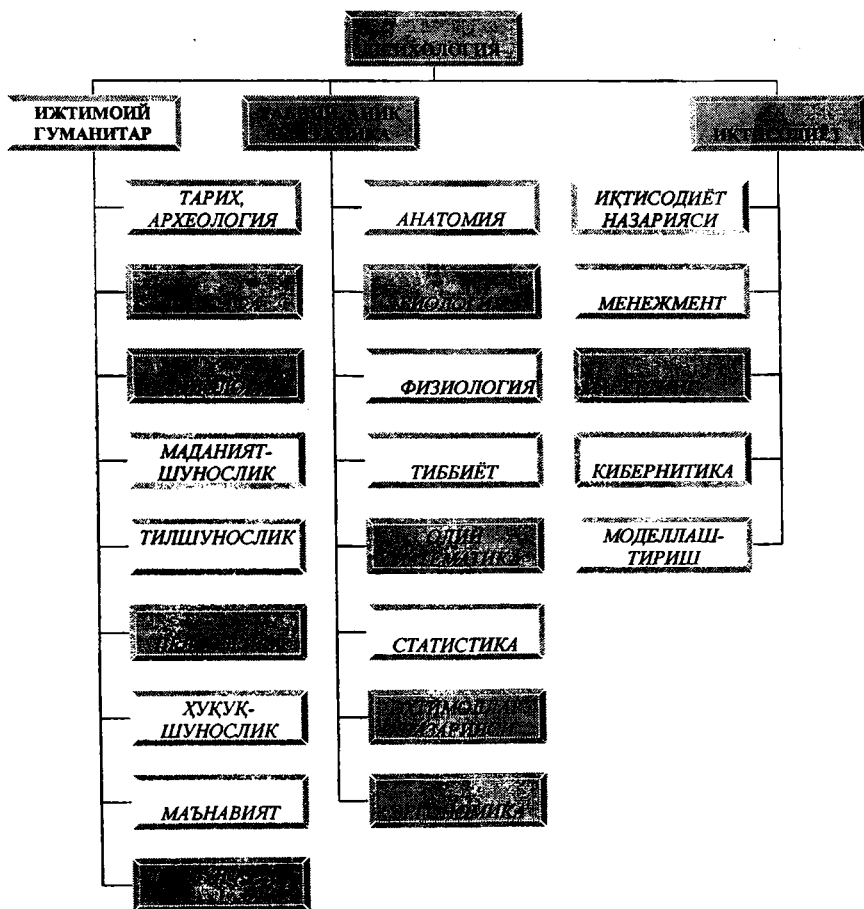
в) сурдопсихология – қарларнинг психик тараққиётини ўрганади;

г) тифлопсихология – кўрлар ва кўриш қобилияти пастларнинг психологик тараққиётини ўрганади.

3. *Солиштирма психология* – бу хайвонлар психикаси билан инсон психикасини таққослаб ўрганадиган фандир. Унинг тармоғи зоопсихологиядир.

4. *Ижтимоий психология*. Бу кишиларнинг жамоадаги ўзаро муносабати жараёнида вужудга келадиган психологик ҳолатларни ўрганади. Мода ва эскилик қолдиқларининг таъсири, турли миш-мишлар таъсирида ҳосил бўладиган жамоатчилик кайфиятини ўрганиш ҳам ижтимоий психология вазифасига киради.

1-расм. Психологиянинг бошқа фанлар билан алоқаси

5. *Дин психологияси* ҳам бугунги кунда психологиянинг муҳим тармоқларидан бирига айланиб бормоқда. Ана шундан келиб чиқиб, аини пайтда Тошкент ислом университетида диншунос социол ва психолог йўналиши бўйича мутахассислар тайёрлаш йўлга қўйилди.

1. *Шахс психологияси*. Бунинг вазифаси шахснинг индивидуал – психологик хусусиятлари: характери, олий нерв фаолияти типи ва темпераменти, қобилиятлари, хулқининг бош мотивлари, касбга қобилияти ва кўникмалари кабиларни ўрганишдир. Унинг бўлимларига:

а) Характерология.

б) Индивидуал психологик фарқлар типологияси.

в) Профессиография (касбга бўлган қобилияти ва маълум бир касбга яроқли эканлигини ўрганадиган фандир).

Куйидаги 1-расмда психологиянинг бошқа фанлар билан ўзаро алоқасининг замонавий кетма-кетлиги тартиб билан ёритилган.

1.9. Психология ва техник тараққиёт

XX аср ишлаб чиқаришнинг, техниканинг янги-янги турлари, алоқа воситаларининг жуда тез ўсганлиги билан, электроника, автоматикадан фойдаланила бошланганлиги, транспортнинг янги, товушдан тез турларини ўзлаштирилганлиги билан характерланади. Буларнинг ҳаммаси инсон психикасига жуда катта талаблар қўмоқда. Ҳозирги замон саноати, транспортда ва ҳарбий ишларда психологик факторларни, яъни кишининг имкониятлари, билиш жараёнлари – идроки, хотираси, тафаккурини, шахснинг ўзига хос хусусиятлари – характери, темпераменти, реакцияларининг тезлиги ва бошқаларни ҳисобга олишга тўғри келади. Товушдан тез ҳозирги замон самолётларида, улкан электросистемаларнинг оператив – диспетчерлик участкаларида ишловчи кишилар жуда кичик вақт ичида тез қарорга келишига тўғри келади, акс ҳолда аварияларга сабаб бўлиши мумкин. Ана шундай мураккаб шароитда ишлай олиш учун кишиларда имконият бор – йўқлигини, уларнинг шу ишга яроқли ёки яроқсиз эканлигини аниқлашда психология фани олдида муҳим талаблар қўйилади.

Масаланинг яна бир алоҳида томони ҳам борки, у ҳам бўлса, техника тараққиётга интилаётган бир вақтда мураккаб техника ва машиналар билан «мулоқот» қилаётган шахс фаолиятини янада

мукаммаллаштириш ва унинг имкониятларига мослаш масаласи ҳам ана шу ҳамкорликда ҳал қилиниши лозим бўлган масаладир. Айниқса, мустақил Ўзбекистон учун мураккаб замонавий техника сир - асрорларини биладиган, унинг жамият ва фан равнақиға хизматини таъминлаш қанчалик долзарб бўлса, ана шу техникаға ҳар бир оддий фуқаро онги, тафаккури ва қобилиятларини мослаштириш ва «одам - машина» диалогининг энг самарали йўллариини излаб топиши жуда муҳим. Техника билан бемалол «тиллашадиган» малакали мутахассислар тайёрлаш борасида ҳам техника фанлари, педагогика ва психология фанлари методларидан фойдалана олсагина, муваффақиятға эришади.

Инженерлик психологияси киши билан техника ўртасидаги муносабатни ўрганувчи фан бўлиб, у техниканиннг кўпгина соҳалари, бионика, кибернетика билан узвий боғлангандир. Таъкидлаш жоизки, Республикамизда бу соҳаға ҳам кейинги йилларда қизиқиш анча ортди. Шу бонсдан бир қатор ёш, иқтидорли мутахассислар инженерлик психологияси йўналишида илмий тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар.

1.10. Психологиянинг асосий методлари

Аниқ изланиш предметиға эға бўлган ҳар қандай фан ўша предметининг моҳиятини ёритиш ва материаллар тўплаш учун махсус усуллар, воситалардан фойдаланади ва улар фаннинг *методлари* деб юритилади. Фаннинг салоҳияти ва обрўси ҳам биринчи навбатда ўша методлар ёрдамида тўпланган маълумотларнинг ишончлилиги ва валиддрилигига боғлиқ бўлади. Бу фикрлар бевосита психологияға ҳам алоқадор бўлиб, методлар масаласиға бу фанда жуда катта аҳамиятға молик масала сифатида қаралади. Чунки юқорида таъкидлаганимиздек, психик ҳодисаларни бевосита кўл билан ушлаб, кўз билан илғаб, кулоқ билан сезиш қийин. Лекин жуда кўплаб фанлар билан фаол ҳамкорлик шунга олиб келганки, психологиянинг ҳар бир тармоғи ўз вазифаларини ечиш ва маълумотларға эға бўлиш учун кўплаб методларни синовлардан ўтказиб, энг ишончли ва мукаммалларини сақлаб қолган.

Математик статистика ва эҳтимоллар назариясининг психология соҳасида қўлланилиши ва унда эришилган муваффақиятлар аввало ҳар бир методнинг ишончлилики даражасини аниқлаш,

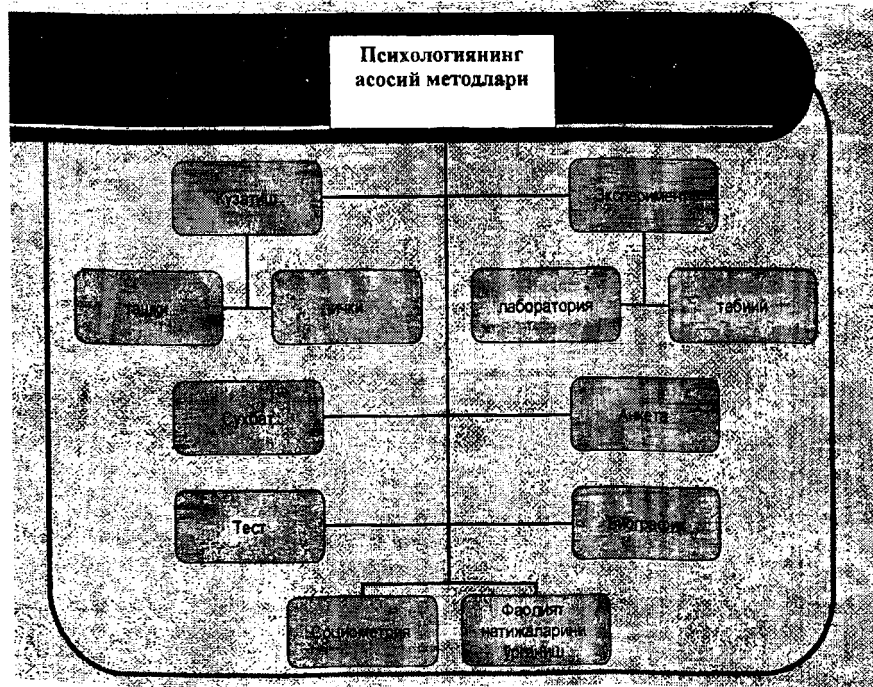
қолаверса, тўпланган маълумотларнинг қай даражада асосли ва валид эканлигини исботлашга ёрдам беради.

Психология фанида инсон психикасини тадқиқот қилиш методларининг турлича таснифи мавжуд. Б.Г.Ананьев психикани ўрганиш методларини тўртта гуруҳга ажратиб берган.

Биз мазкур мавзуимизда ҳар бир инсоннинг ўзини ва атрофидагиларни билиб олишига имкон берадиган, мураккаб бўлмаган, қўллаш шартлари шароитга мос бўлган ва умум қабул қилинган методларни келтирдик. 2 - расмда асосий психологик методлар ва уларнинг турлари келтирилмоқда.

2-расмда келтирилган методлар ёрдамида тадқиқотчи ёки қизиққан шахс у ёки бу психик жараён, ҳолат ёки шахс хусусиятлари тўғрисида бирламчи маълумотлар тўплайди, тўпланган маълумот яна таҳлил қилинади ва махсус тарзда ишлатилиши мумкин.

2-расм педагогик психологиянинг асосий методлари

Куйида психология жумладан, педагогик психология фанида энг самарали, ишлатилиши қулай ва олинган натижалар ишончилиги юқори бўлган кузатиш методига тўхталиб ўтамиз.

Кузатиш методи тавсифи

Кузатиш методи қадимги эмпирик методлар гуруҳига мансуб бўлиб, унда ҳозирги кунда сифат жиҳатидан катта ўзгаришлар юз берди. Унинг объекти, кўлами кенгайди, мураккаб жараёнларни ўрганиш имконияти туғилди. Кузатишнинг технологияси такомиллашди, шакли ва воситалари кўпайди, объективлик даражаси ортди. Кузатиш психология фанининг барча соҳаларини универсал тадқиқ қилиш методига айланиб қолди. Шу боисдан бугунги кунда унинг аҳамияти янги бир юксак даражага кўтарилди. Татбиқийлик кўлами янада кенгайди, статистик методларга мослашувчанлиги билан бошқа тадқиқот методларидан ажралиб туради.

Юқоридаги мулоҳазаларга асосланган ҳолда унинг айрим манбаларда ёритилмай қолган жиҳатлари тўғрисида мулоҳаза юритамиз.

Кузатиш техникаси.

1.Воқеликни кузатиш оқимини муайян қисмларга ажратиш (классификациялаш).

2.Кузатишнинг кўлами ва характерини аниқлаш.

3.Кузатишни қайд қилиш (фиксациялаш).

4.Олинган натижаларни сифат ва миқдор жиҳатдан таҳлил қилиш.

Кузатиш объекти ва предмети.

1.Кузатишнинг объекти – инсон, гуруҳий ва жамоавий муносабатлар, объектив ва субъектив кечинмалар, ҳайвонот олами, шахс фаолияти кабиларни ўрганишдан иборатдир.

2.Кузатишнинг предмети – инсоннинг ҳолати, унинг ҳаракат тезлиги, ҳаракатнинг кучи, ҳамкорлик ҳаракати, одамнинг онгсиз, онгости ва онглилик ҳолатлари (фаолият, мулоқот) ни экстерриоризациялашдан иборатдир. Бунда қуйидагилар инobatга олинаши зарур:

А) амалий ва гностик ҳаракат;

Б) нутқ актлари, маъноси, мазмуни, моҳияти, йўналиши, частотаси, ритми, давомийлиги, интенсивлиги, экспрессивлиги, унинг лексикаси, грамматикаси ва фонетик қурилиши;

В) мимика, имо-ишора, пантамимика, вокал мимикаси;

Г) вегетатив реакцияларнинг айрим кўринишлари (қизариши, терлаш, оқариш, нафас олишнинг тезлашуви ва қийинлашуви).

Кузатиш иерархияси

1. Кузатишнинг мақсади
2. Кузатишнинг вазифалари
3. Кузатишнинг программаси
4. Кузатиш фиксацияси.

Бунда қуйидагилар назарда тутилади:

- а) умумий талабларга риоя қилиш;
- б) яхлит қайд қилиб бориш;
- в) кундалик;
- г) техник воситалардан фойдаланиш.

Кузатишнинг ифодаланиши

1. Олинган маълумотларнинг аломат ва белгилар орқали ифодаланиши (пиктограмма, график схема).

2. Стандарт протоколларнинг акс эттирилиши.

Кузатиш турлари

1. Систематик
2. Эпизодик
3. Дала шароитида
4. Лаборатория шароити
5. Табiiй шароитда
6. Хронологик
7. Даврий
8. Бир марталик

Меҳнат фаолиятини кузатиш

1. Ф. Гильбертнинг иш кунни фотографияси методикаси (ҳаракатни таҳлил қилиш).

2. А. Ф. Гостевнинг хронокартаси (2 ёки 3 марта 30 минутдан сменадан кейин талабаларда дарс бошида, ўртасида, дарсдан кейин).

Кузатиш формалари

1. Аралашиб яширин кузатиш
2. Психологик портрет
3. Очиқ аралашиб кузатиш (ўсмирларда)
4. Хулқ портрети

Кузатишни қайд қилиш турлари

1. Кундалик
2. Таъкидловчи

3. Умумлаштирувчи

4. Фактик (фото видео магнит лентаси)

Кузатиш натижаларини қайта ишлаш

1. Сифат таҳлили

2. Миқдорий таҳлил

Кузатиш ҳисоботини жиҳозлаш

1. Кириш (муқаддима)

2. Методика тавсифи

3. Натижаларни тартибга келтириш

4. Натижаларнинг муҳокамаси ва таҳлили

5. Хулосалар

6. Тавсиялар

7. Адабийтлар рўйхати

8. Иловалар

Конфликтли ҳолатини аниқлаш

1. Низо (конфликт) моҳиятига кириш

2. Низонинг кучайиши

3. Низонинг ечилиши

4. Низодан кейинги психологик ҳолат

Кузатиш якуни

1. Умумпсихологик хулосалар чиқариш

2. Миллий этнопсихологик ва регионал хусусиятларни шарҳлаш

1.11. Асосий тушунча ва атамалар

Янги давр ва психология, психология фанининг долзарблиги, психиканинг замонавий ва классик таърифлари, психик жараёнлар, психологиянинг тармоқлари, психологик тармоқлар классификацияси, психология фанининг методлари, кузатиш методи, сўров методи, психологик тестлар, психологик эксперимент, моделлаштириш.

1.12. Резюме

Янги давр ҳар бир инсондан психологик билимларни эгаллашни талаб этади. Бунинг учун шахс психикасининг намоён бўлиш шакллари: психик жараёнлар, психологик ҳолатлар, шахснинг индивидуал-психологик хусусиятларини билиш зарур бўлади. Ҳозирги кунда психология фанининг 300 дан ортиқ соҳаси

алоҳида равишда шаклланган. Фан сифатида психология аввало, «ижтимоий гуманитар», сўнгра «табiiй, аниқ ва техника» ва энг охирида «иктисодиёт» блокдан ўрин олган бир қатор фанлар билан узвий боғлиқ бўлиб, бу том маънода унинг жамиятда амалий аҳамияти ортиб бораётганлигидан дарак беради.

1.13. Боб юзасидан савол ва топшириқлар

?
.....
.....
..
1. Психологик билимларнинг инсоният ҳаётида туган ўрни ҳақида нима дея оласиз?
  2. Психологиянинг амалий соҳалари тўғрисида гапириб беринг
  3. Психологик билимларнинг педагогик фаолиятдаги аҳамияти нимада деб биласиз?
  4. Психологиянинг тармоқларини санаб беринг?
  5. Меҳнат психологиясининг ўрганувчи муаммоларига нималар киради?
  6. Психологиянинг асосий методлари ҳақида тухталинг?
  7. Психология ва техник тараққиёт деганда нимани тушунасиз?
  8. Барча соҳаларда амалга оширилаётган ислохотларнинг самарасини инсон белгилайди деган тушунчага қандай қарайсиз?
  9. Педагогик фаолиятда қўлланилиши мумкин бўлган методлар ҳақида гапириг?
  10. Психология ва техник тараққиёт деганда нимани тушунасиз?
  11. Психологиянинг бошқа фанлар билан алоқасини изоҳлаб беринг?

II Боб. ПСИХИКА ВА УНИНГ ҚОНУНИЯТЛАРИ. ОНГ ВА ФАОЛИЯТ

II Бобнинг қисқача мазмуни

Психика материя эволюциясининг натижаси эканлиги.

Психиканинг тараққиёт босқичлари.

Ҳайвонларнинг инстинктлари, ўрганган ва «аклий» хатти-харақлари.

Ҳайвонларнинг ўзаро алоқаси ва «тили».

Одам психикаси ва онининг филогинез ва онтогинездаги тараққиёти.

Психика материя эволюциясининг натижаси эканлиги, Психиканинг тараққиёт босқичлари, ҳайвонларнинг инстинктлари, ўрганган ва «аклий» хатти-харақлари, ҳайвонларнинг ўзаро алоқаси ва «тили», Одам психикаси ва онининг филогинез ва онтогинездаги тараққиёти.

Нерв системасининг тузилиши. Нерв ҳужайраси, унинг ўсимталари ва уларни қопловчи пардалар. Нейрон. қўзғалувчанлик ва ўтказувчанлик. Диффуз нерв системаси.

Марказий нерв системаси. Бош мия. Орқа мия. Орқа мия. Ўрта мия. Оралик мия. Олдинги мия. Узунчоқ мия, Варолий кўприги ва мияча. Тўрт тепалик, қизил ядро ва миянинг бошқа баъзи бир участкалари. Вегетатив марказлар. Мия дастаси. Олдинги миянинг ўнг ва чап ярим шарлари. Бош мия ярим шарлари пўстининг юза қисмлари. Бош мия пўстининг қисмлари.

Бош мия ва психик функциялар. И.П.Павловнинг олий нерв фаолиятига доир текширишлари. Олий психик функциялар.

2.1. Психика материя эволюциясининг натижаси эканлиги

Инсон психикасининг пайдо бўлиши ва ривожланиши масаласи тадқиқотчилар олдига турган энг долзарб ва мураккаб масалалардан биридир. Илмий-материалистик таълимотга кўра

психиканинг пайдо бўлиши материянинг ўзок ривожланиши натижасидир.

Органик ва аноорганик материя доимо ҳаракатда, ўзгаришда ва ривожланишда бўлади.

Хайвонлар психикасининг тараққиёти масаласи билан атоқли рус психологи А.И.Леонтьев, зоопсихологлар К.Э.Фабри ва А.И.Северцов шуғулланганлар. К.Э.Фабри энг содда хайвонлар психикаси тараққиётини икки босқичга – қуйи ва юқори босқичга бўлади. Психик тараққиётнинг қуйи босқичи бир хужайрали, қисман кўп хужайрали хайвонларга хос бўлиб, бу босқичда психика примитив ҳолатда бўлади ва хайвон ташқи таъсирларга сесканувчанлик билангина жавоб беради. Ўсимлик ва хайвон шаклидаги барча тирик организмлар ўз эволюциясининг ҳамма босқичларида акс эттиришнинг биологик шакли сесканувчанликка эга бўлади. Сесканувчанлик тирик организмнинг биологик таъсирларга жавоб бериш қобилиятидир.

Оддий сесканувчанликни бир хужайрали хайвонларда ҳам кўриш мумкин. Улар муҳитнинг таъсирига ҳаракатланиш билан жавоб берадилар. Биологик таъсирларга организмнинг ўзига хос ҳаракатлари билан жавоб бериш усулига тропизм ёки таксис дейилади. Тропизмнинг бир қанча тури фарқ қилинади. Буни қуйидаги жадвалдан кўриш мумкин:

Тропизм турлари

Фототропизм	Тапотропизм
Термопропизм	Гелеотропизм
Хемотропизм	Баротропизм
Гидротропизм	

Кўп хужайрали хайвонларда кузгалувчанликнинг янги шакли – сезувчанлик мавжуддир. А. А. Леонтьевнинг гипотезасига кўра сезувчанлик генетик жиҳатдан олганда сесканувчанликнинг ўзидир. У ҳам муҳитнинг ташқи таъсирларига жавоб бериш асосида вужудга келади. Фақат сезувчанлик сесканувчанликка нисбатан юқорироқ босқичдир.

К.Э.Фабри фикрича, психик тараққиётнинг иккинчи босқичи кўп хужайрали хайвонларга хосдир. Кўп хужайрали хайвонларда акс эттириш бир мунча юқори бўлади. Бундай хайвонларга

кавакичлилар (гидра, медуза) ни киритиш мумкин. Улар ҳам бир хужайрали ҳайвонлар каби сувда яшайди. Лекин кавакчиликлар ўзининг тузилиши жиҳатдан бир хужайрали ҳайвонлардан анча мураккабдир. Уларнинг мураккаблиги хужайраларнинг бири-биридан фарқ қилганлигидадир: танасининг ташқи қисмидаги хужайралар коплагич, ички хужайралар эса хазм қилувчи бўлади.

Эволюция заنجирининг юкориноқ поғонасида турган кўп хужайрали ҳайвонларда тана тузулишиам анча мураккаблашади, ер шароитига мос ўзгаришлар юз беради, турли таассуротларни акс эттирадиган сезги органлари вжудга келади, акс эттириш ҳам мураккаблашади.

Тугунли нерв системасига эга булган ҳайвонларда акс эттириш фақат шартсиз рефлекслар орқалигина бўлмайди, балки ҳаёт давомида таъсирланишнинг туғма турига нисбатан анча янги, серҳаракат шакли – шартли рефлекслар хосил бўлади.

Тугунсимон нерв системасининг мураккаброқ шакллари атрофни акс эттириш имкониятини оширади. Анча мураккаб тугунсимон нерв системасига эга булганлардан ўргимчаксимонлар ва ҳашоратларни олиш мумкин. Уларнинг организми анча мураккаб тузилишга эга. Ҳайвонларнинг эволюцияси натижасида уларнинг рецепторида ажралиш (специализация) юз бера бошлайди. Масалан, қисқичбаканинг узун мойлови – туйғу органи, калталари ҳид билувчи органлардир.

Асаларида яна ҳам мураккаброқ инстинктларни кўраимиз. Маълумки бир асалари уясида тухум кўядиган катта она ари, бир нечта эркак ари ва жуда кўп ишчи арилар бўлади. Энг мураккаб киликлар ишчи ариларда бўлади. Улар ёши ўзгара бориши билан оилада турли ишларни бажаради: уй тозалайди, личинкаларни овқатлантиради, уй куради, овқат йиғади, эшик олдида қоровуллик килади.

Ёш ҳайвонлар инстинктив ҳаракатларини кузатганимизда уларнинг хати-ҳаракатлари ҳеч қандай ўргатишсиз юз беришини, яъни ота- боболарининг ҳаракатларини ўз- ўзидан такрорлаб кетаверишини кўраимиз. Лекин ёшларнинг ҳаракатлари катталариникига нисбатан бир мунча ёмонроқ булади. Наслдан ўтган ҳаракатлар программасини аниқ бажариш асосида ва тажрибанинг ортиши туфайли инстинктлар ўсиб боради.

Ҳаракатларнинг инстинктив шакли фақат буғимоёқлиларда эмас, балки барча умиртқали ҳайвонларда (балиқ, анфбия, куш ва

ҳашоратларда) кўриш мумкин. Уларда жинсий, овқатланиш, ҳимояланиш инстинктлари кўплаб учрайди.

Шундай қилиб ҳайвонларнинг инстинктив ҳаракатларини 4 гуруҳга бўлиш мумкин:

Овқатланиш инстинкти – ҳайвонларнинг ўз ва боласи учун овқат қидириб топиш, овқат ғамлаш ҳаракатлари.

Ҳимояланиш инстинкти - ҳайвоннинг ўз ҳаётини ва омонлигини сақлаш ҳаракатларида ифодаланиб, у икки кўринишда содир бўлиши мумкин. Биринчиси, душманга ҳужум қилиш, иккинчиси, ўзини ҳимоя қилиш. Ҳар бир ҳайвон ўзини душмандан сақлаш учун бирор органидан (шоҳлари, туёқлари, тиш-тирноқлари, тиконлари каби) ёки заҳарли суюқликдан фойдаланади. Масалан, Африка кобраси ўз захарини 3,5 м масофага ота олади.

Насл қолдириш инстинкти. Бу ота–оналик инстинкти сифатида кўриниб насл-авлод учун ғамхурлик қилиш, уни маълум вақтгача овқат билан таъмин этиш, хавф-хатардан сақлаш, уз болаларини парвариш қилиш туғма маҳоратига эга бўлиб, ўз наслининг келажаги ҳақида ғамхурлик қилади.

Туда бўлиб яшаш инстинкти. Бу инстинкт ҳайвонларнинг турли усуллар билан ўзаро алоқа қилишида, хилма –хил шаклда биргалашиб, тудалашиб, пода бўлиб, гала бўлиб яшашларида зоҳир бўлади.

Юқори даражадаги ҳайвонларда биринчи ўринда янги, бир мунча пластик, яъни шароитга қараб ўзгара оладиган хатти-ҳаракатлар чиқади. Улар оламни анча кенг акс эттириш имкониятини беради. Ҳайвонлар тараққиётининг қанчалик юқори босқичида турса улар турли муваққат боғланишларни шунчалик тез ҳосил қиладилар.

Оламни акс эттиришнинг бундан кейинги босқичи индивидуал ҳаёт тажрибалари асосида ҳосил қилинган бир мунча мураккаб, шу билан бирга, пластик ҳаракатлар туфайли бўлади. Индивидуал пластик ҳаракатлар учун муҳитни, шу пайтдаги шароитни анализ ва сентиз қилиш ҳосдир.

Айниқса сут эмузувчилар шароитни анча яхши таҳлил қила оладилар ва ўзгарган муҳитга ўз ҳаракатларини мослаштира оладилар. Юқори даражадаги ҳайвонларда инстинктив ҳаракат билан бир қаторда тез ўзгарувчан индивидуал ҳаракатлар – малакалар ва фаҳм билан алоқадор ҳаракатлар ҳам мавжуд бўлади.

Б.Келлер маймуннинг ҳаракатларини батафсил кузатиб «Юқори даражада ташкил топган ҳайвонлар шароитни анализ қилиш асосида фаҳм билан алоқадор ҳаракатлар қила олади» деган хулосага келган. Кейинчалик Америкалик психолог Иеркс, Австрия психологи К.Бюлер, Голландиялик психолог Бойтендайк ҳам маймунлар билан тажрибалар ўтказиб юқоридаги фикрни тасдиқладилар.

Ҳайвонлардаги фаҳм билан алоқадор ҳаракатларни ўрганиш масаласи билан рус олимлари ҳам шуғулланган. Бу ишни дастлаб зоопсихолог-дарвинист олим В.А.Вагнер бошлаб берган эди. Кейинчалик эса И.П.Павлов, Н.Н.Ладигина-Котс, Н.Ю.Войтонис, Г.З.Рогинский, Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев каби олимлар бу ишни давом эттирдилар. Айниқса Ладигина-Котснинг шимпанзе боласи психикасининг ривожланиши устида ўтказган тадқиқотлари бутун жаҳонга машҳурдир.

Рус олимларининг каламушлар, товуклар, қарға, ит ва маймунлар устида олиб борган тадқиқотлари ҳайвонларда психиканинг ривожланиш босқичлари, уларда куникмалар ҳосил бўлиши ва фаҳм билан алоқадор ҳаракатлар қила олишини билишда жуда катта аҳамиятга эга бўлади.

Одамсимон маймунлар кўплаб фаҳм билан алоқадор ҳаракатлар қила олишда бошқа ҳайвонлар ичида алоҳида ўринда туради. Масалан, одамсимон маймунларнинг бир тури приматлар бошқа сут эмизувчи ҳайвонларга қараганда фақат овқат манбаларинигина эмас, балки ҳамма турдаги нарсаларни тимирскилаб, текшириб кўришга жуда устадир. Бундай қизиқишни И.П.Павлов «саботли», «бегараз қизиқувчанлик», «синчковлик импульси» деб атаган эди.

Маймундаги ана шу хусусият, бунинг устига уларда кузнинг юксак даражада тараккий қилганлиги уларнинг идрок доираларини бекиёс равишда кенгайтиради, тажриба бойликларини ниҳояда ошириб юборади ва куникмаларнинг таркиб топишида, мураккаб ҳаракат шакллариининг вужудга келишида бошқа ҳайвонларга қараганда унга кенг имкониятлар яратади.

Бошқа ҳайвонларга қараганда маймунларда текшириш рефлексининг кучлилиги улардаги кўл типидagi оёқнинг мавжудлигидир. Чунки улар «кўл» ёрдамида теварак-атрофдаги нарсалар билан жуда мураккаб муносабатларга киришиш имко-

ниятига эгадир. Шунинг учун уларда бошқа ҳайвонларда бўлмаган вақтли боғланишлар кўплаб ҳосил бўлади.

Ҳайвонлар ҳам ўзаро муносабатда бўладилар ва бир-бирини тушунадилар. Ҳатто ганглиоз нерв системасига эга бўлган ҳайвонлар ҳам катта-катта галага уюшиб ҳаёт кечиради.

Чумолиларнинг тили янада мураккабдир. Олимларнинг ўтказган тадқиқотларидан маълум бўлишича, чумолилар бир-бирини жуда яхши тушунар экан. Бунда улар топган ўлжаси, хавф – хатар ва бошқа кўп эҳтиёжлари ҳақида бир-бирини хабардор қилади.

Ҳўш, улар қандай қилиб гаплашади? Кўпчилик олимлар чумолиларнинг ўзаро алоқа қиладиган асосий тили – кимёвий тил бўлса керак, дейишади. Чумолилар қайси томонга юришини, хавф-хатарни ва бошқа сигналларни хидли модда чиқариш билан маълум қилади. Кимёвий сигналлар чумолиларнинг бир-бири билан алоқа қилиш йулларидан бири холос. Умуман олганда, бу ҳашоратларнинг «нутқи ва алоқа воситалари хилма-хил».

Ганглиоз нерв системасига эга бўлган ҳайвонларнинг турли қиёфада туришлари, товуш сигналлари, хид тарқатишлари, ҳар хил усулда суйкалишлари уларда тил вазифасини ўтайди.

Ҳашоротларнинг тудадаги ялпи хатти–ҳаракатлари мақсадга мувофиқлиги ва уйғунлиги билан кузатувчини ҳайратда қолдиради. Лекин уларнинг бу ҳаракатлари негизида ахборот олувчи ҳайвонларнинг бир хилдаги реакциялари ётади. Уларнинг реакцияларида заррача ҳам англаш, ахборотларни қайта ишлаш ҳолларини мутлақо учратмаймиз.

Ҳайвонлар тили қанчалик мураккаб ва хилма-хил бўлмасин, улар бир-бирини қанчалик яхши тушунмасин, ҳайвонлар «тили» да битта энг муҳим нарса етишмайди, у ҳам бўлса ҳайвонлар тили тажриба алмашиш ва ўз тажрибасини кейинги авлодга мерос қилиб бериш воситаси бўла олмайди. Ана шуниси балан ҳайвонлар тили инсонлар тилидан тубдан фарқ қилади.

Юкоридагилардан кўриниб турибдики, психиканинг тараққиёти нерв системасининг тараққиёти билан ҳамбарчас боғлиқ экан. Одамнинг нерв системаси эса бош мия ва унинг қобик қисми шаклланганлиги билан белгиланади ва унда психиканинг энг юксак кўриниши – онгнинг пайдо бўлганлигини кўрсатади.

Инсон психикаси ҳайвон психикасидан ўзининг қуйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади:

1. Инсон ўзи англаган заруратга кўра онгли хатти-ҳаракат қилиш қобилиятига эга.

2. Одамнинг ҳайвондан иккинчи фарқи унинг қуролларни яратишга ва сақлашга лаёқатли эканлигидир. Ҳайвонлар ҳам қурол ясаши мумкин, лекин улар қуролни одамлар сингари биргалашиб, жамоа бўлиб ясамайди.

3. Инсон психик фаолиятининг ажралиб турадиган учинчи белгиси ижтимоий тажрибанинг биридан иккинчисига ўтказилиб туришидир.

4. Ҳис-ғуйғулардаги тафовут ҳайвон билан инсон ўртасидаги тўртинчи жуда муҳим тафовут бўлиб ҳисобланади. Ҳис-ғуйғу иккисида ҳам бор. Фақат инсон бошқа кишининг ғам-ғуссасини ва қувончини биргаликда баҳам кўра олади, фақат одамгина табиат манзараларидан завқланади.

5. Инсон психикасининг ҳайвон психикасидан энг муҳим фарқи уларнинг ривожланиш шарт-шароитларида кўринади. Агар ҳайвонлар психикасининг ўсиши биологик қонунлар асосида рўй берса. Инсон тажрибани ўзлаштирадиган, ўзига ўхшаганлар билан мулоқотда бўлмасдан туриб унинг онги ривожланмайди.

2.2. Нерв системасининг тузилиши

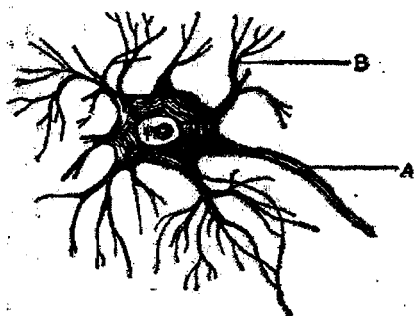
Психиканинг моддий асоси нерв системаси ва бош мия ҳисобланади. Шу сабабли нерв системасининг тузилишини ва қандай ишлашини билмасдан туриб, психик ҳаёт ходисаларини тушуниб бўлмайди.

Нерв сийетемаси нерв тўқимасидан иборат, бу тўқима эса нерв хужайраларидан ташкил топган. Нерв хужайраси протоплазмадан тузилган тана бўлиб, икки турли ўсимталари бор, бу ўсимталарнинг бир хиллари калта, бошқа бир хиллари узун бўлади. Калта ўсимталари сертармоқ бўлиб, дендритлар деб аталади. Узун ўсимталари аксонлар ёки нейритлар деб аталади. Ҳар бир хужайрада бу ўсимталар иккитадан ортиқ бўлмайди. Нейрит иккита пардабилан ўралган. Нейритга ёпишиб турадиган биринчи пардаси ёғсимон парда бўлиб, уни эт парда ёки миелин пардаси деб аталади. Иккинчи ташки пардасини шванн пардаси дейилади. Бу пардалар толадан ўтувчи нерв кўзғалишини ажратиб турувчи изолясиядек бир вазифани ўтайди. Нейрит, одатда, нерв толаси, деб аталади.

Нерв хужайраси, унинг ўсимталари ва уларни қопловчи пардалар биргаликда нейрон деб аталади Нерв системаси жуда кўп нейронлардан тузилган. Нерв толалари миядан тутам-тутам бўлиб чикиб нерв стволини ёки, оддий сўз билан айтганда, нервни ҳосил қилади.

Нерв хужайралари ва миелинсиз толалар тўплами миянинг кул ранг моддасини, миелинли нерв толаларининг тўплами эса миянинг оқ моддасини ташкил этади. Хужайралар – уларнинг ядролари ва толалари синапслар деган махсус майда толачалар ёрдами билан бевосита боғланади (синапс грекча сўз бўлиб, «илгак» деган маънони билдиради).

Нерв системасининг махсус хоссалари бор, бу хоссалардан асосийлари кўзгалувчанлик ва ўтказувчанликдир. Агар нерв толасининг бирон жойига тегилса, иссиқ; совуқ, электр токи, химиявий моддалар ва бошқа шу кабилар билан таъсир этилса, ёки кўзгатилса, нерв толасининг кўзгатилган жойида махсус физиологик жараёнлар рўй беради, буни кўзгалиш дейилади.

1-расм. Нерв хужайраси

2-расм. Диффуз нерв системаси

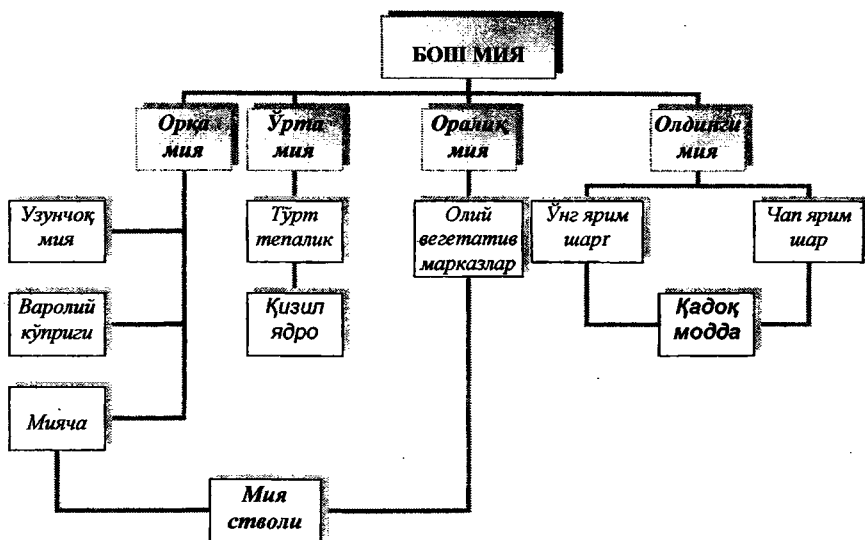
Агар нерв толаси етарли даражада кўзгатилса, бу кўзгалиш содир бўлган жойидагина қолмай, балки нерв толаси бўйлаб тарқалади ва бир нерв хужайрасидан иккинчи нерв хужайрасига ўтади, ниҳоят, кўзгатиш кучи муайян даражага йетганда кўзгалиш бутун нерв системасига ёйилиши мумкин.

Нерв тўқимасида кўзгалиш жараёни юз берганда бир қанча ҳодисалар: электр, химик, иссиқлик ҳодисалари пайдо бўлади.

Ёнма-ён турган бир нерв ҳужайрасининг аксони билан иккинчи нерв ҳужайрасининг туташадиган жойи – синапслар борлиги туфайли, кўзғалиш нерв толаларида бир томонга тарқалади. Миелин пардаси борлигидан, кўзғалиш нерв толасида айрим-айрим тарқалади.

Одамнинг нерв системаси ҳайвонот оламининг узок эволюцияси жараёнида ва одамнинг тарихий тараққиёти давомида вужудга келган. Нерв системаси биринчи марта ковак ичли ҳайвонларда рўйи рост кўринади. Бу нерв системаси бутун организмга ёйилган айрим ҳужайрадардан тузилган. Масалан, гидроид полипларнинг нерв системаси шундай бўлади. Бу – диффуз типда тузилган нерв системасидир

Умуртқали ҳайвонлар билан одамда нерв системаси мураккаб тузилган бўлиб, уч қисмга – марказий, перифериядаги ва вегетатив қисмларга бўлинади.

2.3. Марказий нерв системаси

Марказий нерв системаси бош миЯ билан орқа миЯдан таркиб топган. Орқа миЯ умуртқа поғонасининг каналида жойлашган бўлиб, нерв тўқимасидан тузилган ва шаклан гўё ёғон чилвирга ўхшайди. Орқа миЯ узунасига кетган иккита эгат билан икки

қисмга: ўнг ва чап қисмларга бўлинади. Орқа миянинг атрофчеккасида оқ модда (нерв толаларининг тўплами), ўртасида эса кул ранг модда (нерв хужайраларининг тўплами) жойлашганлигини орқа миянинг кўндаланг кесигидан кўриш мумкин. Кул ранг модда кесиги шаклан капалакка ўхшайди. Орқа мия олдинги қисмлари олдинги илдизчалар, орқадаги қисмлари орқадаги илдизчалар, деб аталади.

Орқа мияда нерв тутам бўлиб жойлашган, кўзғалиш перифериядаги нерв учларидан, скелет мускуллари, тери, шилик пардалардаги нерв учларидан шу нерв толаларнинг тутамлари орқали нерв импульслари шаклида бош мияга йетиб боради ва бош миядан периферияга келади. Нерв толаларининг ана шу тутамлари ўтказувчи ёълар деб аталади.

Орқа мия онгли психик жараёнларнинг бевосита маркази бўлмай, балки онгсиз рефлектор ҳаракатларни идора этадиган марказдир. У тана ва қўл-оёқ мускулларини, кўз мускулларини идора қилади, шунингдек, организмда бўладиган бир қанча физиологик жараёнларни, яъни томир ҳаракатлари, тер чиқариш ва бошқа шу каби физиологик жараёнларни ҳам идора этадиган марказдир. Ана шу марказлардан бир қисми вегетатив нерв системасига тааллуқлидир.

Бош мия калла қутисида жойлашган бўлиб, гўё орқа мия тепасидаги устки қават ҳисобланади.

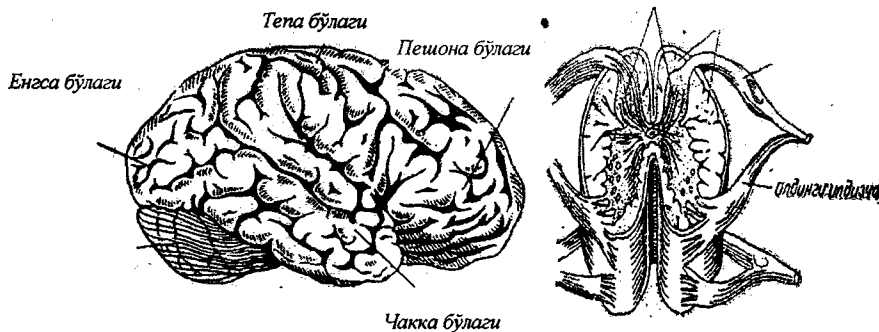
Мутахассислар томонидан бош мия қуйидаги қисмларга ажратилади:

- орқа мия;
- ўрта мия;
- оралиқ мия;
- олдинги мия.

Орқа мияга узунчоқ мия, Варолий кўприги ва мияча киради. Узунчоқ мия билан Варолий кўприги орқа миянинг гўё бевосита давомидир. Лекин шу билан бирга, узунчоқ мия орқа мияга қараганда хийла мураккаб вазифани ўтайди. Узунчоқ мия орқали орқа миядан бош миянинг юқорироқдаги бўлимларига ва, аксинча, бош миянинг юқорироқдаги бўлимларидан орқа мияга импульслар ўтиб туради. Узунчоқ мия ядролари эмиш, чайнаш, ютиш, сўлак ажратиш, меъда ва меъда ости безидан шира ажратиш, қусиш ва шунга ўхшаш бир қанча мураккаб рефлектор жараёнларда қатнашади. Нафас олишни, юракнинг ишла шини идора этадиган,

қон томирлар тонусини сақлайдиган марказлар узунчоқ мидадир. Миача марказий нерв системасининг пастдаги ҳамма бўлимларига, шунингдек, юқорироқдаги қисмларига кўп ёллар билан маҳкам боғлангандир. Миачанинг жуда қатта аҳамиятга эга эканлиги лоақал шундан ҳам кўринадики, мия ча олиб ташлангандан кейин тананинг мувозанат ва ҳаракат функциялари жуда ҳам бузилади; ҳаракатлар тартибсиз, чалқаш, пойма-пой бўлиб қолади. Миачаси олиб ташланган ҳайвон қаддини кўтариб ва бошини тутиб туролмайди; боши ва танаси доим тебраниб туради; омонат, пойма-пой, ҳаддан ташқари кескин ҳаракатлар қилади.

Ўрта мия. Мускул тонусининг нормал тақсимланишини ва гавданинг товуш ҳамда ёруғлик сингари кўзговчиларга, шунингдек оғирлик кучига нисбатан тўғри туришини идора этадиган тўрт тепалик, қизил ядро ва мианинг бошқа баъзи бир участкалари ўрта мия таркибига киради. Ўрта миаси олиб ташланган мушук, ит ва маймунлар нормал ҳаракат қила олмайдиган бўлиб қолади.

3-расм. Бош мия ва унинг тузилмаси

Оралик мия муҳим функцияларни ўтайдиган бир қанча нерв участкаларидан иборат. Гавданинг умумий сезувчанлигини ҳам ўрта мия идора этади. Пастроқдаги вегетатив марказларнинг ишларини бирлаштирадиган ва мувофиқлаштирадиган олий вегетатив марказлар ҳам ўрта мида деб тахмин қилинади.

Узунчоқ мия, Варолий кўприги, ўрта мия ва оралик мия ҳаммаси биргалиқда мия дастаси ёки мия стволи деб аталади.

Олдинги мия ва унинг пўсти бош мианинг олий қисмларидир. Ҳайвон биологик тараққиёт босқичининг қанча юқорисида турса,

олдинги мияси бош миянинг бошқа қисмларига нисбатан ўшанча кўпроқ жой эгаллайди. Олдинги мия иккита ярим шардан – ўнг ва чап ярим шарлардан иборат. Бош миянинг пешана бўладиган энса бўлагига қараб борадиган катта эгат бу ярим шарларни бир-биридан ажратиб туради. Олдинги миянинг ўнг ва чап ярим шарлари қадок модда деб аталувчи жисм ёрдами билан ўзаро бирлашади.

Ярим шарларнинг мия пўсти деб аталадиган бутун юзаси текис бўлмай, балки ғижим-ғижим, бурмачалар билан қоплангандир, булар гўё эгат ва пушталарга ўхшайди. Шу билан бирга, хайвон биологик тараққиётнинг қанча юқори босқичида турса, ярим шарлар юзасидаги бу эгатлар шунча чуқурроқ ва пушталари кўпроқ бўлади. Одам миясининг ярим шарларидаги пушталар жуда кўп ва эгатлари кўп даражада чуқурдир.

Бош мия пўсти миянинг кул ранг моддасидан иборат 9-расм. Миянинг турли қисмларида пўстнинг қалинлиги 1 мм дан. 4-5 мм гача боради. Одамнинг бош мия пўстининг бутун юзаси ўрта ҳисоб билан 2000 кв.см келади. Бош мия ярим шарлари пўстининг юзаси одатда тўртта катта қисмга – пешона қисми (энг каттаси), тепа қисми, энса қисми ва чакка қисмига бўлинади 8-расм.

Баъзи бир олимларнинг ҳисобига қараганда, бош мия пўсти ва ярим шарларида 15 миллиардга яқин нерв хужайраси бор.

Катта ярим шарлар пўсти шакли ва функцияси билан бир-биридан фарқ қиладиган олти қават нерв хужайраларидан тузилган 10-расм. Олтинчи қават ўз навбатида икки қатламга бўлинади. Аммо бош мия пўстининг турли қисмлари олти қават хужайрадан. иборат эмас, балки икки, уч, тўрт қаватдан, баъзи қисмлари эса олти қаватдан иборат. Бош мия пўстининг хужайралар қавати бир хилда бўлган участкалари майдон ҳосил қилади. Одам бош миясининг пўстида ҳаммаси бўлиб 52 та майдон бор Тузилиш жиҳатидан бир-бирига ўхшайдиган майдонлар соҳаларни ташкил этади; бундай соҳалар 11 тадир. Бош мия пўстининг учинчи ва бешинчи қаватлари катта-катта, пирамидасимон хужайралардан тузилган, қолган қаватлари эса майда (донасимон) хужайралардан, учбурчак ва дугсимон хужайралардан тузилган. Бош миянинг пўсти остидаги қисмлари пўст остидаги соҳа деб аталади.

2.4. Бош мия ва психик функциялар

Пўст остидаги соҳа ва пўст остидаги тугунлар дифференциаллашмаган ва умумий сезувчанлик марказидир. Эмоция ва инстинктларимиз шу соҳа билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳаракатларимизни идора этиш учун пўст остидаги тугунлардан тарғил жисмнинг аҳамияти айниқса каттадир. Тарғил жисм зарарланганда, одатда, ҳаракат кучаяди, аммо пойма-пой бўлади.

Юксак даражада ташкил топган ҳайвонларда психик жараёнларнинг ва одамда онгли жараёнларнинг бевосита моддий асоси бош мия пўстидир. Бош миyaning пастроқдаги бошқа ҳамма қисмлари, шунингдек, орқа мия онгсиз рефлексор ҳаракатларнинг марказлари бўлиб, хилма-хил физиологик жараёнларни идора этади.

Бош миyaning юқорида айтилган ҳамма қисмлари ва орқа мия марказий нерв системаси босиб ўтган тараққиёт ёълининг босқичларидир. Бош миyaning тараққиётидаги ҳар бир қисми (пастдан юқорига қараб ҳисоб қилганда) ўзидан аввалги қисмнинг устига қатланган. Орқа мия, ундан кейин эса узунчоқ мия марказий нерв системасининг энг қадимги қисмларидир. Олдинги мия ва пўст генетик жиҳатдан миyaning энг ёш қисмларидир. Марказий нерв системасининг юқorigи қисмлари тараққий қилгунича пастдаги (қадимги) қисмлари мураккаброқ психик функцияларни ҳам бажарган деб ўйлаш мумкин. Марказий нерв системасининг юқorigи қисмлари таркиб топиб тараққий қилиши билан, мураккаброқ психик функциялар миyaning юксак тараққий қилган қисмларига ўтди. Шу билан бирга психик функциялар тобора мураккаблашиб ва такомиллашиб борди. Психик функциялар миyaning юксак тараққий қилган қисмларига ўтиши билан миyaning пастдаги қисмлари муайян рефлекс ва инстинктив ҳаракатларнигина идора этадиган бўлиб қолди.

Бунинг ҳақиқатан ҳам шундай эканлигини қуйидаги ҳоллар кўрсатиб турибди. Биологик тараққиётнинг анча паст босқичларида турган ҳайвонларнинг мия пўсти ва олдинги миyesi олиб ташланганда, бу қисмларнинг функциясини пастроқдаги қисмлар ўтай бошлайди. Масалан, олдинги миyesi олиб ташланган бақа тамомила нормал бақага ўхшайди. Бундай бақа одатдагича ўтиради; бақа турган тахта ағдарила бошласа, у ағанаб тушмасликка ҳаракат қилади; агар бақа чалқанча ағнаб тушса, ўнгланиб олади. Шундай

қилиб, бақа мия ярим шарларидан маҳрум бўлса ҳам ҳаракат қилиш ва ўз ҳаракатларини мувофиқлаштириш қобилиятини сақлаб қолади.

Ярим шарлари олиб ташланган каптар оғзига солинган овқатни йейди, туртиб юборилса юради; бундай каптар туртинмасдан уча олади. Аммо каптар туртиб юборилмаса, одатда, кимирламай тураверади. Агар ит миясининг иккала ярим шари олиб ташланса, сунъий суратда бокилиб борилсагина бир неча йил яшай олади. Бундай ит оғзига солинган овқатни йейди, юра олади. Ит урилса вангиллайди қаттиқ товуш эшитганда сапчиб тушади. Аммо бундай ит ўзича овқат қидириб тополмайди ва ҳатто яқинидаги овқатни ҳам топиб йея олмайди. Бу ит уни боқувчи кишиларни танимайди. Аввал ҳосил қилган малакалари шу билан бирга, янги малакалар ҳосил қилиш қобилияти ҳам ёўқолади. Баъзи физиологлар маймунларнинг ярим шарларини олиб ташлаб тажрибалар қилганлар. Маймунлар операсия қилингандан кейин психик функциялари ёўқолиши билан бирга, ҳаракатни мувофиқлаштириш тизими ҳам бузилган. Ўлар тўппа-тўғри ўтириб тура олган, шунингдек, нарсаларни чангаллай олган, аммо мураккаброк ҳаракатлар, айниқса юриш қобилияти бузилган.

И.П.Павлов юксак нерв фаолиятига доир текширишларида шундай ҳодисаларни илмий асосда тушунтириб берди.

Ҳайвонлар бош миясининг айрим қисмларини олиб ташлаш устидаги тажрибалар шуни кўрсатдики, ҳайвон биологик тараққиётнинг канча юқори босқичида турса, қуйи қисмларининг юксак психик функцияларни бажара олиш имконияти ўшанча кам бўлади.

Одамда миянинг қуйи қисмлари юксак психик функцияларни бажаришга мутлақо қобил эмас. Одам миясининг пўсти остидаги қисмлари пўст функциясини лоақал қисман ҳам бажара олмаса керак. Ярим шарларсиз туғилган болалар (аненсефаллар)ни кузатиш бу ҳолатни жуда равшан тасдиқлайди. Одатда бундай болалар узоқ яшамайди. Шундай болалардан бирининг фақат уч йил-у тўққиз ой яшагани маълум. Бу бола доим ётган, туришга бирон марта ҳам ҳаракат қилиб кўрмаган. У нарсаларни ушлашга ҳйеч уринмаган, ҳатто нарсаларни қўлда ушлаб туришни ҳам билмаган. Фақат юзида баъзи бир ҳаракатлар кўрилган; у баъзан ижирғанган; эмганда ва қошиқлаб овқат берилганда лаблари ва тили ҳаракатга келган. Бола таги булғанганда ҳам ҳйеч бир парво

қилмаган. Бу бола билан гаплашиш ёки унга бирон нарса ўргатиш асло мумкин бўлмаган. Унда ҳатто энг оддий кўникмалар ҳам ҳосил бўлмаган.

Юқорида айтилганлардан, миянинг пўст остидаги қисмларининг психик ҳаётга ҳеч қандай алоқаси ёък, деган маъно чиқмайди. Ярим шарлар пўсти ўз толалари билан бош миянинг ҳамма қисмларига ва орқа мияга боғланган. Шу билан бирга, юқорида айтилганидек, орқа миядаги нерв хужайраларининг толалари ва пўст остидаги соҳаларнинг толалари ярим шарлар пўстининг қисмларига боғлангандир. Шу сабабли бутун марказий нерв системаси ва унинг фаолияти бўлмаса, психик ҳаёт ҳам бўлмас эди.

Шу билан бирга, бутун нерв системасининг ва бутун организмнинг фаолиятида бош мия пўсти асосий рол ўйнайди И.П.Павлов таълимотига кўра, ярим шарлар пўсти организмдаги ҳамма функцияларни идора этади.

Павлов таълимотига кўра, қатта ярим шарлар пўсти организмнинг барча функцияларини бошқаради.

2.5. Психика тушунчасининг таҳлили

Психика - бу юксак даражада ташкил топган материянинг хусусияти, субъект томонидан объектив борликни фаол акс эттириш, худди шу аснода ўз хулқини ва фаолиятини шахсан бошқаришдир. Психикада ўтмишнинг, ҳозирги давр ва келаси замоннинг ҳодисалари ифодаланган, тартибга солингандир. Ўтмиш ҳодисалари инсон хотирасида мужассамлашиб, шахсий тажрибаларда намоён бўлади. Ҳозирги замон аклий жараёнлар, ҳиссий кечинмалар, образлар ва тасаввурлар мажмуасида ифодаланади. Келажак эса турткиларда, мақсад, эзгу ниятларда, шунингдек, фантазия, виждон азоби, армон ва тушларда акс этади. Инсон психикаси ҳам англанилмаган, ҳам англанилган хусусиятга эга бўлиб, англанилмаган психика ўз навбатида ҳайвон психикасидан сифат жиҳатидан тафовутга ва устуворликка эга.

Психиканинг фаоллиги реаллик билан бевосита мулоқотга киришиш жараёнида намоён бўлади. Психика биологик эволюциянинг маълум бир босқичида вужудга келган бўлиб, унинг ўзи омилларининг бири сифатида организмни уларнинг яшаш шароитига тобора кучайиб боровчи мослашувни таъминлаб

туради. Фаолият регуляциясининг юксак даражаси сифатида онг вужудга келади, психика фаоллигининг юксак кўриниши манбаи тариқасида эса шахс шаклланади.

Бизнингча, методологик нуқтан назардан психика таҳлил қилинганда, албатта биосферик ва неосферик алоқалар натижалари, уларнинг таъсирчанлик кучи, вазият, муҳит ҳамда ҳолатлар фазовий жойлашуви, юзасидан фикр билдириш бугунги кунда муҳим аҳамиятга эга. Чунки инсон ақл-заковатининг қуввати етмайдиган, пайқаш имкониятига эга бўлмаган борлиқнинг мўъжизалари, сирлари мавжуддир, уни ҳисобга олмасдан иложимиз йўқ.

Организмда дастлабки акс эттиришнинг вужудга келиши тирик тананинг ички ва ташқи стимулларининг жавоб реакциясига танлаб муносабатда бўлиш манбаидан келиб чиқувчи сезканувчанликдан бошланади. Бу психикага бўлган акс эттиришнинг содда кўриниши бўлиб, у органик дунёни ривожланиш жараёнида сезувчанлик қобилиятига эга бўлгани туфайли сезги вазифасини бажарувчи бирламчи психологик образлар пайдо бўла бошлайди, улар организм ҳаракати эҳтиёжини, фазовий чамалаш мақсадини амалга ошириш учун хизмат қилади.

Худди ана шу даврдан бошлаб муҳитга, экологияга тўғри мослашиш ва ҳаракатни идора қилиш функциялари юзага келади. Акс эттиришнинг содда шакллари мураккаброқ шаклларининг ривожланиши учун зарур шарт-шароитлар сифатида хизмат қилади. Органик дунёнинг кейинги эволюцион тараққиёт даврида воқеликнинг ҳам сенсор, ҳам ақлий образларни қамраб олувчи содда сабабий алоқалар ва вақтни идрок қилиш юзага келади, бунинг натижасида хатти-ҳаракатни тўғри ифодалаш имкони ва фаоллик хусусияти туғилади.

Бевосита ҳаракат қилувчи кўзгатувчи организмнинг тўғридан тўғри реакциясига жавоби олдиндан, илгарилаб акс эттиришни келтириб чиқаради. Инсон фаолиятининг ижтимоий шартланганлиги туфайли инъикос фаоллиги ошибгина қолмай, балки у сифат жиҳатидан мутлақо бошқа хусусият касб эта бошлайди. Акс эттиришнинг боғловчанлик ва мақсадга йўналганлик хусусиятлари ҳамкорлик фаолияти жараёнида меҳнат қуроли орқали табиатни ўзгартириш эҳтиёжи даражаси кўрсаткичи аниқланади. Мазкур жараёнларда психик акс эттириш нафақат ҳиссий образларни, балки мантиқий тафаккур, маданият маҳсулини ўзида ифодаловчи

ижодий фантазия, ўз навбатида тил таркибига кирувчи белгилар, аломатлар тизимининг моҳиятига қоришиб, яратувчи сифатида акс эттиришнинг тубдан, ўзгаришга олиб келади. Бундай тонфадаги инъикоснинг оқибатида идеал образнинг пайдо бўлишига пухта замин ҳозирлайди, имкониятларнинг рўёбга чиқиши учун барча шарт-шароитлар яратади. Акс эттиришнинг тўғрилиги, адекватлиги ўзини келиб чиқиш манбага кўра, мазкур манбанинг моддий тавсифи билан миёда нерв импульсларини қайта ишлаш ўртасидаги киёсий жараёни мужассамлаштиради ва субъектнинг психологик жиҳатидан намоён бўлиши, ривожланиши, ўзгариши, такомиллашиши каби ҳолатларни ҳам бевосита, ҳам билвосита усуллар ёрдам» билан турлича шаклда, тарзида, кўрнишида ифодалайди.

Психология фанида акс эттиришнинг кўйидаги кўринишлари тан олинади: физик, физиологик, психик, онг, ўзини англаш.

Инсон ўзининг кимлигини англашга интилишдан, ўз руҳий дунёсини ва ўзгалар руҳиятини билиш истаги пайдо бўлишдан, табиат ва жамият ҳодисаларини тушунишга эҳтиёж сезишдан, ўтмиш, ҳозирги замон, келажак ҳақида мулоҳаза юритишдан эътиборан психология фан сифатида ривожлана бошлади. Психологик билимлар жуда узоқ ўтмиш тарихга эга бўлса-да, лекин у фан сифатида фалсафадан XIX асрга келиб ажралиб чиқди. Психологияни алоҳида фан сифатида ажралиб чиқишга ўша даврда кишилиқ жамиятида юз бераётган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ўзгаришлар сабаб бўлди, чунки булар ижтимоий заруриятнинг тақозоси эди. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларига келиб психология фани тўғрисидаги илмий тушунчаларда кескин ўзгаришлар юзага келди ва уларнинг таъсири натижасида психологиянинг тадқиқот объекти сифатида инсонга муҳитнинг таъсири, унинг хулқ-атворини ўргатиш муаммолари танлаб олинди. Шу даврда психология фанининг ривожланишига ижобий ҳисса қўшган психология мактаблари вужудга келди, жумладан Америка психологиясининг асосий йўналишларидан бўлган бихевиоризм, Германия гештальт психология мактаби, Венада З.Фрейднинг психоанализи ва бошқалар. Шу мактабларнинг ҳаммаси ўзининг нуқтаи назарига асосланиб, психология фанининг таркибий қисмларини ўрганишга ҳаракат қилди. Психологик концепцияларнинг ранг-баранглиги сабабли ва фан-техниканинг ривожланиши таъсири билан психология ўзининг тадқиқот объектларига эга бўлган кўплаб соҳаларга ажрала бошланди. Ҳозирги даврда

психологиянинг назарий ва амалий ютуқлари атроф-муҳит ҳамда жамиятнинг жуда кенг қирралари татбиқ қилинмоқда.

Жаҳон психологияси фанида хулқ-атвор, муомала ва фаолият муваффақиятини таъминловчи омилларнинг энг муҳими тариқасида пиюнинг эмоционал ҳолати ётиши аксарият назарийётчи психологлар томонидан таъкидлаб ўтилади. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, инсон муомаласининг, хулқ-атворининг кечиши, фаолиятининг муваффақиятли, сермаҳсул яқунланиши кўп жиҳатдан шахснинг эмоционал ҳолатларига, кайфият, стресс, аффект, руҳий кечинмалар ва юксак ҳис-туйғуларга боғлиқ.

Ўйин, меҳнат, ўқиш, муомала ва бошқа фаолият турларининг муваффақиятли кечиши, шахслараро муносабатларда хулқ-атворнинг намоён бўлиши ижобий психологик ҳолат сифатида баҳоланса, эмоция ва ҳиссийётнинг барқарор, мақсадга йўналган тарзда ифодаланади. Ҳис-туйғуларнинг мустаҳкамлиги, барқарорлиги, мукамаллиги сифатларнинг мавжудлиги уларнинг динамик стереотиплар типига айланганлигидаи далолат беради, фаолият ва хулқнинг шахс томонидан онгли равишда бошқариш услуги шаклланганлигини билдиради.

Инсон фаолияти ва хулқининг муайян қонуниятларга асосланган ҳолда амалга ошиши ҳам объектив, ҳам субъектив шарт-шароитларга боғлиқ. Табиий омилларни келтириб чиқарувчи ташқи шарт-шароитлар, яъни микро ва макро муҳит, моддий борлик, ёрдамчи воситаларнинг мавжудлиги, уларнинг юксак талабларга жавоб бера олиш имконияти, ташқи кўзғатувчиларнинг безарарлиги, вақт ва фазовий ўлчовларнинг мувофиқлиги, мутаносиблиги кабилардан таркиб топади.

Табиий шарт-шароитлар муҳит таъсирида инсон руҳий оламида бир қатор кескин ҳам сифат, ҳам миқдор ўзгаришлари вужудга келади. Улар янгиланишлар, янги фазилатлар, ҳислатлар туғилишида намоён бўлади.

Объектив (табиий) шарт-шароитлардан ташқари, инсон омили билан узвий боғлиқлиги субъектив (шахсга оид, унинг киффасига боғлиқ) шарт-шароитлар муомаланинг, фаолиятнинг, хулқнинг ижтимоий турмушда самарали амалга ошишини узлуксиз равишда таъминлаб туради. Субъектив шарт-шароитларнинг қаторига шахснинг барқарорлиги, характернинг мустаҳкамлиги, эҳтиёж, мотив, маслак, салоҳиятининг пухталиги, ўзини ўзи бошқариш

услужбининг қатъий равишда шаклланганлиги, биологик шартланган хислатлар эса ўзаро уйғунлашганлиги кабилар киради.

Одатда объектив ва субъектив шарт-шароитлардаги ўзгаришлар туфайли ижобий ёки салбий хусусиятли психологик ҳолатлар, ҳодисалар, хислатлар, кечинмалар устуворлиги юзага келиб, моддий асос функциясини бажарувчи олий нерв фаолиятини, марказий нерв системасининг ритмикасини, ишчанлик қобилятини пасайтиради. Бунинг оқибатида фаолият, хулқ ва муомала амалга оширишда одатий саъй-ҳаракатлар, операциялар, маромлар бузила бошлайдм, фавқулодда асабийлик, рухий нуқсонийлик, қонуниятдан четга оғишлик, нохуш кечинмалар ҳокимлиги етакчилик қилади.

Инсоннинг табиатга ва жамиятга нисбатан муносабати тасодифлардан, фавқулоддаги вазиятларсиз амалга ошиши мумкин эмас, чунки эҳтмоллар даражасидаги кутилманинг йўқлиги режасиз вазиятларни шахсининг идрок майдонида келтириб чиқаради. Ҳаёт ва фаолият стратегияси ва тактикасининг экстремал тарзида ўзгариши индивидуал ва ижтимоий хусусиятли вазиятларнинг пайдо бўлишга олиб келади. Вазиятлар стихияли, хаотик (бетартиб, тасодиф) хатти-ҳаракатларни вужудга келтириб, текис, одатий, даврий, барқарор хусусиятлар ритмикасини издан чиқаради, натижада инсоннинг мотивацион, эмоционал, когнитив, регулятив, хулқий, иродавий тузилиш таркибларининг функцияси бузизилади. Шахс тузилишга фавқулоддаги вазиятларнинг ички ларзаси фаолият, хулқ ва муомаланинг онглилик ҳолатидан онгсизликка ўтишини тақозо этади, бинобарин, муваффақиятсизлик реалаяга айланади.

Хўш, нима учун шахс тасодифларнинг олдини олишга тайёр эмас ёки кўпинча у бу борада кучсизлик, ожизлик қилади?

Ушбу муаммо ечимини жуда содда тарзда ҳал қилиш ҳам мумкин:

1) шахс онгли зот, яратувчилик қудратига эга бўлишидан қатъи назар - у табиатнинг таркибий қисми, инстинктлар, шартсиз рефлекслар таъсирига берилувчандир: 2) шахснинг тана аъзолари фавқулоддаги ҳодисалар ва вазиятларга мослашган эмас (стихия, ҳалокат, тасодиф, стресс, аффект, хавф-хатар-риск); 3) шахс комиллик даражасига эришмаганлиги туфайли сабабий боғланиш оқибатларини, фобия (қўрқиш) билан боғлиқ ҳис-туйғуларии олдиндан сезиш, пайқаш, уларга нисбатан акс таъсир бериш

имкони йўқ: 4) шахсда иккинчи қиёфанинг шаклланмаганлиги (тест, тренинг, тренировка билан қуролланмаганлиги) унинг хавф-хатар қурбонига айлантириши шубҳасиз.

Жаҳон психологияси фанининг маълумотларига қараганда, муваффақиятсизликдан ҳеч ким ҳимояланган эмас, чунки ижтимоий иммунитет жуда кучсиз акс таъсир кўрсатиш имкониятига эга. Маълумки, жисмоний, ахлоқий ва ақлий баркамоллик туб маънодаги комил инсон тўғрисида мулоҳаза юритишга имкон беради ва таркибларнинг тўла муносиблиги, уйғунлашганлиги, ўзаро такозо этувчанлиги асосий мезон вазифасини бажаради, комиллик даражаси субъектнинг маънавий дунёсига айланмас экан, у тақдирда ҳеч ким тасодифлар, фавқуллоддаги вазиятлар шахс томонидан одатий ҳодиса сифатида осойишта қабул қилинмайди.

Муваффақият гарови функциясини бажарувчи омилларнинг генезиси тўғрисидаги фикр юритилганда, энг аввало, уларнинг бирламчилиги, асосий манба эканлигини назарда тутиш назарий ҳамда методологик муаммолар ечимини оқилона топишга пухта негиз ҳозирлайди, бошланғич ҳаракат нуктасини белгилаб беришга хизмат қилади. Назарий мулоҳазаларга биноан, фаолият, хулқ ва муомаланинг бир текис, самарали кечиши генетик нуктаи назардан қуйидагиларга боғлиқ:

1.Объектив (табий) ва субъектив (шахсга оид) шарт-шароитлар мавжудлигига.

2.Объектив ва субъектив шарт-шароитлар ҳукм суришини ўзгартирувчи тасодифий ва фавқуллоддаги вазиятлар таъсирчанлигига, устуворлигига.

3.Эмоция ва ҳиссиётнинг ижобий (позитив), салбий (негатив) хусусият касб этишига.

4. Инсоннинг шахслилик ва характерологик хусусиятларнинг барқарорлигига.

5. Шахснинг комиллик даражасига эришганлигига ва ҳоказо. Шахснинг ҳаёт ва фаолиятида муваффақиятга эришиш, мақсадига мувофиқ сайи-ҳаракатларни унга йўналтириш учун қуйидагиларги эътибор қилиш заруратнинг- заруратидир:

1)объектив ва субъектив шарт-шароитлар ўзгарса, уларга тузатишлар (коррекция) киритишга тайёргарликка;

2)фавқуллоддаги вазиятларга кўникиш учун шахсга тренинг ёрдами билан таъсир ўтказишга, унда иккинчи қиёфани шакллантиришга;

3) организмнинг ҳар қандай стихияларга чидамлигини орттиришга;

4) жомилликка интилиш ҳис-туйғуларни такомиллаштиришга;

5) шахс имкониятларни рўёбга чиқишга кўмаклашишга ўзини ҳам кашф қилиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзини ўзи баҳолаш, ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи бошқариш, ўзига ўзи таскин бериш, ўзини ўзи қўлга олиш ва ҳоказо.

Инсон ҳаётини ва фаолиятини ўзгартирувчи асосий омиллар мавжуд бўлиб, улар муайян даражада шахснинг таъсирига берилувчидирлар.

Умумий психологиянинг асосий принциплари, детерминизм, онг ва фаолият бирлиги, психиканинг фаолиятида ривожланиши бўлиб ҳисобланади.

1. Детерминизм (лат. *determinata*) белгилайман маъносини билдиради) принципи табиат ва жамият ҳодисалари, шу жумладан, психик ҳодисаларнинг объектив сабаблар билан белгиланиши ҳақидаги таълимотдир. Шу боисдан психика, онгнинг объектив борлиқ ва нерв системаси билан белгиланиши илмий психологиянинг буюк ютуғи ҳисобланади. Шунинг учун детерминизм психиканинг турмуш тарзи билан белгиланишини ва турмуш тарзи ўзгаришига мутаносиб равишда у ҳам ўзгаришини англатади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоиз-ки, ҳайвонлар психикасининг ривожланишини биологик қонун тарзидаги табиий танлаш мезони билан ўлчанади. Ҳайвонлардан фарқли ўлароқ инсонда онг шаклланишининг пайдо бўлиши муайян босқичлар орқали ривожланиши моддий ишлаб чиқарилиш воситаларини яратиш ҳамда такомиллаштириш, маҳсулотларни қайта ишлаш қонунлари билан белгиланади. Инсон онгининг ижтимоий-тарихий тараққиёт хусусиятига эга эканлигини англаши (тушуниш) шахс онгининг ижтимоий борлиққа (макро, микро, мизе муҳитига) боғлиқлиги ҳақидаги ҳам табиатшунослик, ҳам инсоншунослик умумий принципга асосланган буюк хулоса кишилиқ жамиятининг оламшумул тантанасидир.

2. Онг билан фаолият бирлиги тамойилини психология фанида қабул қилиниши шундай маънони англатади: а) онг билан фаолият бир-бирига қарама-қарши воқелик эмас; б) онг билан фаолият айнан бирор-бирига ўхшаш ҳам эмас; в) онг билан фаолиятнинг бирлиги уларнинг ҳукм суриши механизмидир. Фаолият ўзининг

тузилиши бўйича ички ва ташқи таркибларига эга бўлса-да, воқелик ташқи ифодаси билан ажралиб туради. Онг бўлса фаолиятнинг ички режасини, унинг дастурий жабҳасини акс эттиради. Реал вақтларнинг ўзгарувчан (ривожланишини англа-тувчи) модели онгда юзага келади, одам атроф муҳит билан муносабатга киришганда ундан мўлжал олади, натижада нуксонларга йўл қўймайди. Фаолият онг ёрдамида амалга ошади ва ўз навбатида онг мазкур жараёнда такомиллашади.

Илмий тадқиқот нуқтаи назаридан онг билан фаолият бирлиги принципи, биринчидан, хулқ-атвор, фаолиятни мақсадга мувофиқ амалга оширишга кафолат беради; иккинчидан, ҳаракат, саъй-ҳаракатларни муваффақиятларга эришишнинг таъминловчи ички психологик механизми аниқлашга имкон беради; уларнинг бирлиги психиканинг объектив қонуниятларини очишга муҳим имконияти, пухта шарт-шароит яратади.

Агарда психика фаолият самараси ва маҳсули сифатида талқин қилинса, у тақдирда психика ва онгнинг фаолиятда ривожланиш принципи тўғри тушунилган бўлади. Мазкур принцип рус психологлари Л.С.Виготский, П.П.Блонский, ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида ўз ифодасини топган.

3. Психиканинг тараққиётини диалектика нуқтаи назаридан тушуниш психик тараққиёт инсоннинг меҳнат фаолиятига, таълимга, ўйин фаолиятига боғлиқ эканлигини аниқлашдан далолат беради. Ижтимоий тажрибани ўзгартириш жараёнининг юз бериши шахс учун психик тараққиётнинг шакли сифатида хизмат қилади ва дастурий билимларни эгаллашга мустаҳкам замин ҳозирлайди. Ҳар қайси фаолият тури инсон психикасини ривожлантириш манбаи ва механизми ролини бажаради. Психологлarning ушбу принципга тааллуқли фикрларидан намуналар келтирамиз: 1) Л.С.Виготский; таълим психиканинг ривожланишини йўналтиради, шу билан бирга бу жараёнда "ш пи фаолиятнинг янги, мутлақо бошқача шакллари яратилади; 2) Ш.Блонский: тафаккур кичик мактаб ёшида ўйинлар билан, ўспирин илк ёшида ўқиш билан боғлиқ тарзда ривожланади; 3) С.Л.Рубинштейн: онг фаолиятда пайдо бўлиб, ана шу фаолиятда шаклланади; 4) К.М.Теплов: қобилият фақат ривожланишда мавжуд бўлади; лекин ривожланиши фаолият жараёнидан бошқача муҳитда юз бермагандек, фаолият тегишли яққол фаолиятдан ажралмаган ҳолда пайдо бўла олмайди.

Маълумки, психика юксак даражада ташкил топган материянинг хусусияти ва миянинг махсулидир. Психика борлиқнинг сезги органнинг орқали инсоннинг миясига бевосита таъсир этиши асосида вужудга келиб, билиш жараёнларида, шахснинг хусусияти ва ҳолатларида, диққати, хис туйғулари, характер хислатларида, қизиқиши ҳамда эҳтиёжларида ўз ифодасини топади.

Психиканинг негизида миянинг рефлектор фаолияти ётади. кинки дунёдан кириб келадиган қўзғатувчиларга ички ёки ташқи биологик органлар жавоб реакциясини билдиради. Бош мия катта ярим шарларида вужудга келадиган муваққат нерв боғланишлари психик пмисаларнинг физиологик асослари ҳисобланади ва улар ташқи таъсирнинг натижасида ҳосил бўлади.

Психофизиологик қонуниятларга биноан миянинг функцияси нафақат нерв боғланишларининг бирлашиш механизми ҳамда анализаторлар фаолияти механизмлари таъсирида ҳосил бўлади.

2.6. Онг ва унинг характеристикаси

Психикани тадқиқ қилиш инсоннинг бутун онгли фаолиятини -унинг ҳам назарий, ҳам амалий паст фаолиятини ўрганишдир «Одамнинг онглилиги унинг турли-туман фаолиятида, хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Инсон шахси ҳар хил шакл ва мазмунга эга бўлган назарий ҳамда амалий фаолиятларда таркиб топади. Бунда муҳит, ирсий белгилар, ижтимоий таъсир асосий омиллар ҳисобланади.

Инсон ўзи яшаб турган даврни, моддий турмушни акс эттиради, ижтимоий-сиёсий муҳит таъсири остида билимларни ўзлаштира боради, ижтимоийлашади. Ижтимоий муҳитда унинг ҳис-туйғулари, характери, қобилияти, иқтидори, тафаккури, эҳтиёжлари, эътиқоди, уни фаолликка даъват қилувчи ҳаракат мотивлари, истаклари, тилақлари, хоҳишлари аста-секин ўзгариб боради.

Инсоннинг билиш фаолияти ривожланиши унга ўзини қуршаб турган борлиқни янада чуқурроқ, тўлароқ, аниқроқ акс эттириш имкониятини яратади ва у борлиқнинг асл моҳиятини, турли йўсиндаги ўзаро боғланишлари, мураккаб муносабатлари ва алоқаларни тобора аниқроқ ёритади. Шу билан бирга мазкур

жараёнларда шаклланиб келаётган инсоннинг борлиққа, воқеликка, жисмларга, кишиларга ва ўзига муносабати вужудга келади.

Инсон онгининг ривожланиши унинг ташқи оламни фаол акс эттиришда намоён бўлади. Инсоннинг моддий турмуши, у ҳаёт кечираётган тузумнинг моддий асосига эмас, балки уни қуршаб олган одамларнинг турмуш тарзлари, умуминсоний қиёфалари, дунёқараш, маслаги, ижтимоий воқеликка муносабатлари, интилишлари, ижоди маҳсуллари ва хатти-харакатларининг мажмуасидир.

Инсоннинг борлиқни акс эттириши фаол жараёндир. Инсоннинг ривожланиши объектив борлиққа ва ўзига фаол таъсир кўрсатишида содир бўлади. Ўйинни кузатиши, меҳнати, ўқиши, адабий асарни мутолаа қилиши, қизиқшининг барқарорлашуви ва бошқалар шахснинг психик ривожланишини ифодалайди.

Ривожланиш инсон шахсининг таркиб топиши жараёндир. Ривожланиш ўзаро боғлиқ қатор босқичларда амалга ошади. Шахс ақл-заковатининг кўрсаткичи, сифати, хусусияти унинг атрофдаги одамлар билан кундалик муносабатлари ва амалий фаолиятида вужудга келади, ўзаро таъсир натижасида унда ақлнинг ижодий маҳсулдорлиги, теранлиги, тсзлиги, мустақиллиги, танқидийлиги, чуқурлиги орта боради.

Онг психиканинг энг юксак даражаси бўлиб, у фақат инсонгагина хосдир. Онг инсон психикасининг энг юксак формаси ҳамдир. Онг ижтимоий тарихий шароитда одам меҳнат фаолиятининг таркиб топиши ҳамда тил ёрдамида бошқа одамлар билан доимий муносабатда бўлиши натижасида пайдо бўлади. Онг ижтимоий муносабатлар маҳсулидир.

Онгнинг бир қатор характеристикаси бўлиб, улар қўйдагилардир:

1. Онгнинг биринчи характеристикаси-атроф-муҳит воқеа ходисаларини англаш бўлиб ҳисобланади. Онгнинг структурасига инсоннинг билиш жараёнлари киради. Инсон ана шу билиш жараёнлари ёрдамида ўз билимларини доимо бойитиб боради.

2. Онгнинг иккинчи характеристикаси- субъект билан объект ўртасидаги фарқлиқни англаш, яъни одам «мен» деган тушунча билан «мендан бошқа» деган тушунчани англаб етишдир.

3. Онгнинг учинчи характеристикаси - онг ёрдами билан одамнинг мақсад кўзлаш фаолияти таъмин этилади. Фаолият мақсадларини яратиш онгнинг функциясига киради.

4. Онгнинг туртинчи характеристикаси- одамнинг муаян муносабатлари онгнинг таркибий қисмига киришидир.

Онг жамият маҳсули бўлиб, фақат инсонгагина хосдир. Ҳайвонларда онг бўлмайди. Психиканинг қуйи даражаси онгсизлик ҳолатини ташкил этади. Онгсизлик ҳам психик ҳодиса бўлиб, воқеликни шундай акс эттириш формасидирки, бунда қилинаётган ишларга ҳисобот берилмайди, иш ҳаракатлар қаерда ва қанча бажарилаётганини англаш хусусияти йўқолади, хулқ атворни нутқ орқали бошқариш бўзилади. Онгсизлик ҳолатига қуйидаги психик ҳодисаларни киритиш мумкин: уйқу ҳолатидаги ҳодисалар, яъни туш кўриш; сезилмайдиган лекин ҳақиқатдан ҳам таъсир қиладиган жавоб реакциялари; касал одам психикасида юзага келадиган патологик ўзгаришлар ва бошқалар.

Кўпинча биз психика билан онгни бир маънода ишлатамиз. Бу тугри. Чунки психиканинг юксак шакли онг булиб ҳисобланади. Лекин психика инсонларга ҳам, ҳайвонларга ҳам хосдир, онг эса фақат инсонларга хос хусусиятдир. Шундай экан, ҳайвон психикаси билан инсон онгини бир-биридан фарқ кила билмок керак. Яна шуни кўшиш керакки, психика сўзи мантиқ жиҳатдан олганда кенг маъноли, онг эса унга нисбатан тор маъноли тушунчадир.

Инсон онгининг ҳайвон психикасидан асосий фарқини қуйидагиларда кўриш мумкин:

Инсон ҳайвонлардан фарқ қилиб ўз фаолиятининг бўлажак натижасини олдиндан кўра олиши мумкин. Бундан ташқари, киши ўз ишини олдиндан режалаштиради, уни бажариш учун энг осон йўл, усулларни танлайди.

Агар ҳайвонлар атрофдаги муҳитга онгсиз равишда мослашсалар, инсон эса ўз эҳтиёжини кўпроқ даражада қондириш учун муҳитга онгли, режали равишда мослашади. Бу мослашиш меҳнат жараёни орқали бўлади.

Инсон шунинг учун уз фаолиятини режалаштирадики, олдиндан кўра биладики, чунки у нутққа эгадир. Унинг нутққа эга бўлиши ҳайвонлардан ажратиб турувчи иккинчи муҳим фарқидир. Доимо бошқалар билан муносабатда бўлиш, китоб ўқиш, ишлаб чиқариш маданияти билан танишиш, техникани эгаллаш туфайли инсон ўз онгини бойитиб, ўстириб боради.

Инсоннинг ҳайвонлардан яна бир муҳим фарқи шуки, у жамият ичида, жамоа ичида яшайди. Жамиятда яшамасдан, жамоа

аъзолари билан муносабатда бўлмасдан туриб инсон шахси шаклланмайди.

Инсоннинг онги меҳнат жараёнида, янги-янги меҳнат куруллари яшаш жараёнида ўсиб боради.

Хулоса қилганимизда, психология инсон ва ҳайвонга хос бўлган психик жараёнларни, уларнинг пайдо бўлиш йўллари ва ривожланиш хусусиятларини ўрганадиган фандир. Психика эса бош мия ва нерв системасининг маҳсулидир. У доим ўсиб, ривожланиб боради. Психиканинг энг юксак шакли онг бўлиб, у фақат инсонларга хосдир. Онг шахсий ва ижтимоий шаклда бўлади.

Фаолият. Агар ҳайвонларнинг хатти – ҳаракати атрофдаги нарсаларнинг таъсири билан белгиланса, кишининг фаоллиги эса энг ёшлик чоғидан бошлаб инсониятнинг тажрибаси ва жамият талаби билан бошқарилади. Хатти – ҳаракатнинг ана шу типи алоҳида хусусиятга эга бўлиб, психологияда у фаолият деган тушунча билан ифодаланади.

Инсон фаоллигининг ўзига хос хусусиятлари нимада? Энг аввало унинг фарқ қилувчи хусусияти шуки, иш – ҳаракатнинг мазмуни бутунлай эҳтиёж билан белгиланмайди. Эҳтиёж мотив сифатида иш ҳаракатга туртки берадию, иш – ҳаракатнинг шакли ва мазмуни эса ижтимоий шароит, талаб ва тажрибалар билан белгиланади. Кишини ишлашга мажбур қилаётган мотив ундаги овқатга эҳтиёж бўлиши мумкин. Лекин киши, масалан, станокни бошқарар экан, очлигини қондириш учун эмас, унга топширилган детални тайёрлаш учун ишлайди. Унинг иш ҳаракатини мазмуни эҳтиёжлар билан эмас, балки жамият ундан талаб қилаётган бир маҳсулотни тайёрлаш мақсади билан белгиланади. Демак, фаолиятнинг биринчи фарқ қилувчи белгиси унинг киши томонидан англашганлиги ва маълум мақсадга йўналтирилганлигидир.

Иккинчидан, фаолият онг ва ирода билан бевосита боғланган бўлади. Чунки онгсиз ёки иродавий жараёнларсиз ҳеч қандай фаолиятни амалга ошириш мумкин эмас. Демак, фаолият англашган мақсад билан бошқариладиган кишининг ички психик ва ташқи жисмоний фаоллигидир.

Шундай қилиб, фаолият ҳақида гапириш учун аввало киши фаоллигининг мақсади қанчалик англашганлигини аниқлаш зарурдир.

Фаолият – бу борликка нисбатан фаол муносабатнинг шаклидир, у орқали инсон билан борлик ўртасида алоқа

ўрнатилади. Фаолият орқали киши табиатга, нарсаларга, бошқа кишиларга таъсир қилади. Ана шу ҳаракатларда киши узининг ички моҳиятини очиб, атрофдаги нарсаларга нисбатан субъект, одамларга нисбатан шахс ролини бажаради. У нарсаларнинг жавоб таъсирини бошдан кечириш орқали эса кишилар нарсалар, табиат ва жамиятнинг ҳақиқий, объектив, ички моҳиятини билиб олади.

Ҳар бир оддий ишни бажаришга қаратилган ва фаолиятнинг нисбатан тугалланган элементи иш – ҳаракат деб айтилади. Бу келтирилган мисолимиз предметли иш – ҳаракатлардир. Чунки у ташки оламдаги у ёки бу предметнинг ҳолатини ёки хусусиятини ўзгартиришга қаратилган бўлади.

Ҳар қандай предметли иш – ҳаракат бир қанча ҳаракатлардан ташкил топади.

Бирор фаолиятни бажаришдаги барча ҳаракатлар киши томонидан назорат қилиниб тузатилиб борилади. Назорат қилиш ва ҳолатларни тузатиш қобилиятидан маҳрум бўлган касаллар ҳатто энг оддий иш-ҳаракатни ҳам муваффақиятли бажара олмайди. Улар стаканни столдан олишда, оғизга олиб келишда хатоларга йўл кўядилар.

Фаолият турлари:

Ўйин фаолияти.

Ўқиш фаолияти.

Меҳнат фаолияти

Назорат қандай йўл билан амалга оширилади? Бу сезги органлари кўриш, эшитиш, мускул сезги ва бошқалар орқали амалга оширилади. Чунки ҳар бир иш – ҳаракатни бажараётганимизда барча ҳаракатларимизни кўзимиз орқали ёки эшитиш сезгимиз орқали текшириб тураемиз.

Албатта, ҳаракатни бошқариш ва назорат қилишда бош мия ҳам катта рол ўйнайди. Ҳар қандай ҳаракат ўзининг охирида оладиган натижасининг мақсадига қараб бошқарилади ва назорат қилинади. Бажарилган ҳаракатнинг натижалари унинг мақсади нуқтан назаридан баҳоланади ва тузатилади. Ҳар қандай иш ҳаракатни бажаришдан олдин унинг модели мияда тайёр бўлади, ана шу моделга қараб у бошқарилади, олинган натижа моделга қараб баҳоланади.

Ташки реал иш – ҳаракатдан ички ҳолатга ўтишдаги бундай жараён *ИНТЕРИОРИЗАЦИЯ* /ички ҳолатга ўтиш/ дейилади. Худди

шу каби ташки предметли фаолиятни ички психик фаолиятнинг экстерниоризацияси натижаси деб қарашимиз мумкин.

Малакалар бирон иш – ҳаракатнинг мустаҳкамланган ва автоматлашган йўл ва усуллари бўлиб, бу йўл ва усуллар, одатда мураккаб онгли фаолиятни бажаришда қўлланади.

Малакалар автоматлашган ҳаракатлар сифатида ўқиш жараёнида ҳам, инсон фаолиятининг барча турларида ҳам катта аҳамиятга эгадир. Малакалар махсус зўр беришсиз ҳамда онгли ҳаракатларга нисбатан тез содир бўлиши туфайли, фаолиятнинг айрим турлари ва мураккаб кўникмарларнинг амалга оширилишини енгиллаштиради.

Машқ - кўникма ҳамда керакли усул ва ҳаракатларни мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш мақсадида уларни кўп марта такрорлашдир. Машқ жараёнида ҳаракатлар фақат мустаҳкамланибгина қолмай, балки ўзгаради ва аниқ, тез ҳамда пухта бажариладиган бўлади.

Машқлар жараёнида кишининг ихтиёрий диққати бутун ишга ҳам, унинг айрим томонларига ҳам қаратилган бўлади. Бунда ҳаракатларнинг тўғри бажарилаётганлиги, асосан, кўз билан назорат қилинади.

2.7. Малакалар ҳосил бўлишига хос қонуниятлар

Малакалар ҳосил бўлишига оид бир неча қонуниятлар мавжуддир. Буларнинг энг асосийлари куйидагилар:

Малакалар ҳосил бўлиш жараёнидаги нотекислик. Малакалар ҳосил бўлишида ижобий ютуқлар билан бир қаторда, баъзан хато, нотўғри ҳаракатларга ҳам йўл қўйилади. Ижобий ютуқларнинг ўсиши бир текисда бўлмаслиги мумкин, яъни маълум бир даражада анча вақт тухтаб, бирдан кўтарилиб кетиб ва яна вақтинча пасайиши мумкин. Ҳар бир такрордан сўнг, хатолар сонининг озайиши ҳам шундай нотекис бўлади.

Малакаларнинг кўчиши ва тормозланиши.

Бизда малакалар сони қанчалик кўп бўлса, янгиларини ҳосил қилиш шунчалик осон бўлади. Чунки илгари ҳосил қилинган малакалар янгисини ўзлаштиришга кучли таъсир қилади. Илгари мустаҳкамланган малакаларнинг янгисини ҳосил қилишга ижобий таъсир кўрсатиши малакаларнинг кўчиши деб айтилади. Масалан, бир мусиқа асбобида чалишни билган киши бошқа мусиқа асбобида

чалишни анча осон ўзлаштиради ёки бир нечта чет тилини билган киши навбатдагисини анча осон билиб олади.

Мустаҳкамланиб кетган малакалар янги малакалар ҳосил қилишга салбий ёки тормозланувчи таъсир кўрсатиши ҳам мумкин.

Малаканинг юксалиши ва пасайиши.

Малакалар юксалиш ва пасайиб кетиш хусусиятига ҳам эгадир. Агар малакалар такрорланиб, машқ қилиниб турмушда қўлланиб бораверса у доим юксалаверади. Бордию малакалар анча вақт такрорланмаса, улар секин пасайиб кетиши мумкин.

2.8. Асосий тушунча ва атамалар

Нерв системаси, нерв ҳужайраси, ўсимталар, қопловчи пардалар, нейрон, кўзгалувчанлик, ўтказувчанлик, Диффуз нерв системаси, марказий нерв системаси, бош мия, орқа мия, кетинги мия, ўрта мия, оралик мия, олдинги мия, узунчоқ мия, Варолий кўприги, мияча, қизил ядро, вегетатив марказлар, мия дастаси, ўнг ва чап ярим шарлар, юсак психик функциялар, Сесканувчанлик, тропизм сезувчанлик, инстинкт, ҳайвонлар кўникмаси, интеллектуал хулқ, онгсизлик, онг, зоопсихология Психика, анализатор, рефлекс, онг, психоанализ, мия фаолияти, онг структураси, инстинкт, кўникма, интеллектуал ҳаракатлар, онгсизлик, онтогенетик, филогенетик тараққиёт.

2.9. Резюме

Хулоса қилиб айтганда, психиканинг моддий асосини нерв системаси ҳамда бош мия ташкил этади. Шу сабабли, яъни психик ҳаёт ходисаларини тушуниш учун нерв системасининг қандай тузилганлигини ва ишлашини билиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Марказий нерв системаси ўз навбатида бош мия билан орқа миядан таркиб топган. Орқа мия онгли психик жараёнларнинг бевосита маркази бўлмай, балки онгсиз рефлектор ҳаракатларни идора этадиган марказ ҳам ҳисобланади. Бош мия калла қутисида жойлашган бўлиб, гўё орқа мия тепасидаги устки қават саналади.

2.10. Ўз-ўзини назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар

?

1. Психиканинг моддий асоси нимадан иборат?

....

2. Кўзгалувчанлик ва ўтказувчанлик деганда нимани тушунасиз?

...

3. Нерв хужайраси, унинг ўсимталари ва уларни қопловчи пардалар биргаликда нимани ташкил этади?

4. Диффуз типда тузилган нерв системасининг таркибий қандай?

5. Бош мия билан орқа мия биргаликда қандай нерв системаси деб юритилади?

6. Бош мия қандай қисмлардан ташкил топган?

7. Мия дастаси ёки мия стволи деганда нимани биласиз?

8. Бош мия пўсти нима ва у неча қисмдан иборат?

9. Бош мия ва психик функциялар бир-бири билан қандай ўзаро мувофиқликни ташкил этади?

10. И.П.Павлов олий нерв фаолиятига доир қандай илмий текширишларни ўтказган?

11. Психика тушунчасининг таҳлили.

12. Мия ва психика муаммоси

13. Психика ва онг тушунчасига изоҳ беринг?

14. Онг ва онгсизлик нима?

15. Психиканинг филогенетик тараққиёти

16. Психиканинг рефлекторлик хусусияти.

III Боб. ШАХСНИНГ БИЛИШ ЖАРАЁНЛАРИ

III – бобнинг қисқача мазмуни

*Билиш жараёнлари ва профессионал фаолият.
Диққат ҳақида тушунча
Идрок ва унинг хусусиятлари.
Идрок қилиш қонунлари.
Хотира ва шахс тажрибасининг бойлиги.
Хотиранинг қонунлари.
Билиш жараёнларини бошқариш усуллари.
Тафаккур ва мустақил фикрлаш шарт-шароитлари*

3.1. Билиш жараёнлари ва профессионал фаолият

Профессионал фаолият шахсдан жуда кўп билимларни ҳамда малакаларни талаб қилади. Нима учун у ёки бу касбни танлаганини англаб етган шахс (мотивлар муаммоси), энди ўз фаолияти ва қобилиятларини бошқара билиши ва ўз устида муттасил ишлаб, малакаларини орттириб бориши шарт. **Профессионал билим-донлик** шу нуқтан назардан шахс умумий маданиятининг шундай йўналишики, унга фақат касбига тааллуқли бўлган билимлардан ташқари шу билимларнинг ҳосил бўлиш йўллари ва малакаларнинг такомиллашувини таъминловчи психологик жараёнлар ва ҳолатларни билишни ҳам тақозо этади. Бу психологияда билиш жараёнлари ва уларнинг моҳиятини ва кечишини билиш демакдир.

Маълумки, одамлар бир-бирларидан кўп жиҳатлари билан фарқ қиладилар. Масалан, айримлар кўрган-кечирганларини жуда яхши эсда олиб қолиб, керак вақтда аниқ эсга тушира оладилар. Баъзилар кўзи билан кўрган ҳар қандай объектни майда деталларигача баён этиш қобилиятига эга. Яна бирлари эшитган нарсалари хусусида аниқроқ фикрлайди, кимдир содда, равон тилга ўз хис-кечинмаларини айта олса, бошқалар - ҳар бир хикоятга албатта, фантазия элементларини қўшишга мойил бўладилар. Демак, одамларнинг ташқи оламдан оладиган таассуротлари ва уларни онгда тартиблаштириш қобилиятлари ҳар хил бўларкан.

Иккинчи томондан, шундай касб-корлар борки, у шахсдаги у ёки бу сифатларнинг мукаммаллашиб боришига имкон беради. Масалан, йирик автоматик бошқарув тизимларида ишлайдиган оператор ўз диққатини ҳар қандай майда ўзгаришларга ҳам қаратишга ўрганса, конструктор мавҳум математик ҳисоб - китобларга уста бўлиб боради. Иқтисодчи - молиячи пулнинг ҳар бир тийинидан фойда олишга ўрганса, шоир табиатан барча ҳодиса ва воқеаларни бадиий бўёқларда, ўзига хос идрок қилишга мойиллиги ошади. Демак, одамнинг ташқи олам хосса ва хусусиятларини онгида акс эттириши унинг иқтидори ўсиши ва профессионал малакалари ривожланганлигига боғлиқ тарзда кечади. Шунинг учун ҳар онгнинг муҳим акс эттириш шакллари бўлмиш билиш жараёнлари - идрок, сезгилар, хотира, диққат, тафаккур, ирода ва ҳиссиётларнинг инсон ҳаёти ва профессионал ўсишидаги ролига тўхтаб ўтамыз.

Бу жараёнлар инсонга жуда яқин ва таниш. Чунки ҳар биримиз онгимиз борлигини, атрофдаги нарсалар ва ҳодисаларнинг айрим алоҳида ҳамда яхлит хусусиятларини биламиз. Бу нарса ва ҳодисалар бизда ҳар бир алоҳида шароитда ўзига хос ҳиссий - кечинмаларни келтириб чиқаришини ҳам биламиз. Масалан, қорнингиз оч қолганда, емишга бўлган талабингизни ҳақиқатан бор ёки йўқлигини бировлардан сўрамайсиз-ку? Ёки китоб мутоала қилаётган шахс шу китобни рост билан ҳам ўзи ўқиётганлигини бошқалардан сўрамайди. Бундай ишлар ўз-ўзидан табиий жараёнлардай кечаверади. Фақат имтиҳон пайтида кеча кечаси билан мутоала қилиб, ўрганиб чиққан материални нега ҳозир домла олдида эслай олмаётганлигингиз сизни кўпроқ қизиқтиради ва сиз «Хотирам устида ишлашим керак» деган хулосага келасиз.

Дарҳақиқат, билиш жараёнлари ҳам маълум маънода бошқариладиган жараёнлар бўлиб, агар сиз ўз имкониятларингизни кенгайтириш ёки иқтидор даражангизни орттирмоқчи бўлсангиз, бу жараёнларга оид маълум қоидалар ва хусусиятларни билиб олишингиз керак.

3.2. Билиш жараёнлари ва уларнинг умумий хусусиятлари

Инсон онги бир қарашда яхлит нарса, аслида у айрим алоҳида жараёнлардан иборат. Шунинг учун ҳам атроф-муҳитни, ўзимизни билишимизга имкон берувчи онгни ўрганиш учун уни алоҳида психик жараёнларга бўлиб ўргана бошлаганлар. Бу жараёнлар –

сезгилар, идрок, хотира, диққат, тафаккур, нутқ ва бошқалардир. Бу жараёнлар шу қадар бир-бирлари билан боғлиқки, бирини иккинчисиз тасаввур қилишнинг ўзи қийин. Масалан, кўриб идрок қилиб турган нарсангизни фикрламай кўрингчи, унинг моҳиятини биласизми? Диққат билан кўрган ёки ўқиган текстингизни эслаб қоласиз. Ёки бирор нарса тўғрисида фикрлаш учун бизга бир вақтда ҳам илгариги идрок образлари, ҳам эслаб қолиш маҳоратимиз, ҳам ички нутқимиз, иродамиз ва диққат керак бўлади. Ҳаттоки, тасодифан қўлимизга кириб кетган зирапчага берган реакциямиз ҳам оддий оҳ-воҳга ўхшаш ҳиссиётлардан ташқари, ўша нарсанинг бу йерда қандай пайдо бўлганлиги каби қатор тафаккур жараёнларини келтириб чиқаради.

Мураккаб компьютер техникаси чиққандан кейин одамнинг ўз психик жараёнларига қизиқиши янада ортди. Энди маълумотларни қабул қилиш (анъанавий идрок деб аталувчи жараёнга ўхшаш), уларни қайта ишлаш (тафаккурга ўхшаш) ва уни сақлаш (хотира) ҳақида кўп гапирадиган бўлиб қолдик. Лекин бу инсондаги табиий жонли жараёнлар аҳамияти ва тарбияси масаласини янада юқори кўтарди.

Психология соҳасида экспериментал ишларнинг муваффиқиятли амалга оширилиши аслида инсон психикаси компьютердан кўра мураккаблиги ва одам англаган маълумотларидан кўпроқ нарсаларни идрок қилиб, қабул қилишини исботлади. Масалан, махсус асбоблар ёрдамида аслида одам кўрмаётган, ҳис қилмаётган жуда кучсиз сигналлар ҳам физиологик реакцияларни келтириб чиқараётганлиги қайд этилди. Масалан, шу нарса аниқланганки, одам кино кўраётганда бир секундда 24 кадрни идрок қилади ва бирор тасвир кўз ўнгида гавдаланади. Психологлар шундай эксперимент қилишди: кунларнинг бирида ўзига хос тасвир намоён этилди. 24 та кадр ўрнига 25 та кадр бериб, ўша 25-кадрда «Кока-кола ичинг» деган ёзув берилди. Табиий, оддий идрок бу битта кадрни илғамайди. Лекин томошадан кейин кинотеатр буфетида ушбу ичимликни ичиш 18 фоизга ошган. Демак, аслида онг бу маълумотни қабул қилган, лекин реал англаш, ойдинлашув рўй бермаган экан.

Аналогик ҳолат хотирамизда ҳам тез-тез рўй беради. Кимнидир учратиб қоламизда, ўйланамиз: қаерда кўрган эканман? ҳеч эслолмайсиз, лекин юзи, кўзи ва бошқа сифатлари танишдай. Буни ҳам шундай изоҳлаш лозимки, одам кўрган-кечирганлари

аслида мияда сақланади, биз онг соҳасига айримларинигина чиқара оламиз. Факат, касал бўлиб ёки бирор нарсадан қаттиқ ташвишга тушганимизда калламизга ҳар хил ўй-фикрлар келаверади. Ўшалар аслида бор нарсаларнинг беихтиёр тикланиши.

Онгдаги маълумотларнинг аслида миямиздагилардан камлигининг асосий сабаби – одам ҳар қандай маълумотни саралаб, танлаб қабул қилади, ўзи учун «аҳамиятсиз» деб баҳолаган нарсага диққат ҳам қилмайди, эслаб қолмайди ҳам. У ўз онгида барча мавжуд маълумотни ўзига хос тарзда қайта ишлайди, ўзгартиради. Шунинг учун ҳам ҳар бир инсон ўзига хос ва қайтарилмасдир – индивидуалдир, дейилади. Билиш жараёнлардаги индивидуаллик сабабларини тушуниш учун энг муҳим билиш жараёнлари билан танишамиз.

3.3. Билиш жараёнлари ва уларнинг қисқача таснифи

Инсоннинг сезгиси, идроки, хотираси, тафаккури, нутқи, ҳаёли, ҳис-туйғулари ва иродаси психик жараёнлар деб аталади. Сезги – одамнинг тегишли сезги органларига моддий оламдаги нарса ва ҳодисалар таъсир кўрсатган пайтида улардаги айрим хоссаларнинг акс эттирилишидан иборат бўлган энг содда психик жараёндир.

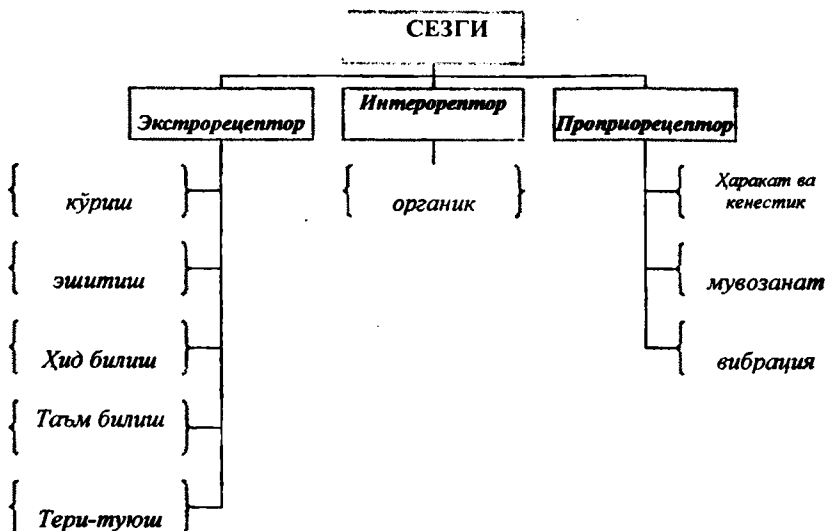
Сезги, асосан, экстериорецепторлар, интериорецепторлар ҳамда проприорецепторлардан ташкил топади. Ўз навбатида уларнинг ҳар бир тармокланиш хусусиятига эга ҳисобланади (4-расм).

Фанда, асосан, энг кўп ўрганилган тармок – бу экстриорецепторлар саналиб, уларга кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм-маза билиш ҳамда тери-туйиш сезгилари киради.

Идрок – айна чокда сезги органларга таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларнинг акс эттирилишидан иборат бўлган психик жараёндир.

Тасаввур – биз илгари идрок қилган нарса ва ҳодисалар образини айна чокда фикран қайта тиклашимиздир.

Тасаввурлар идрок билан ўхшаш бўлиб, идрок асосида майдонга келади, аммо улар, одатда, идрокка қараганда бирмунча хирарок, рангсиз бўлади ва унчалик тўлиқ бўлмайди.

4-расм. Сезгининг бўлиниши

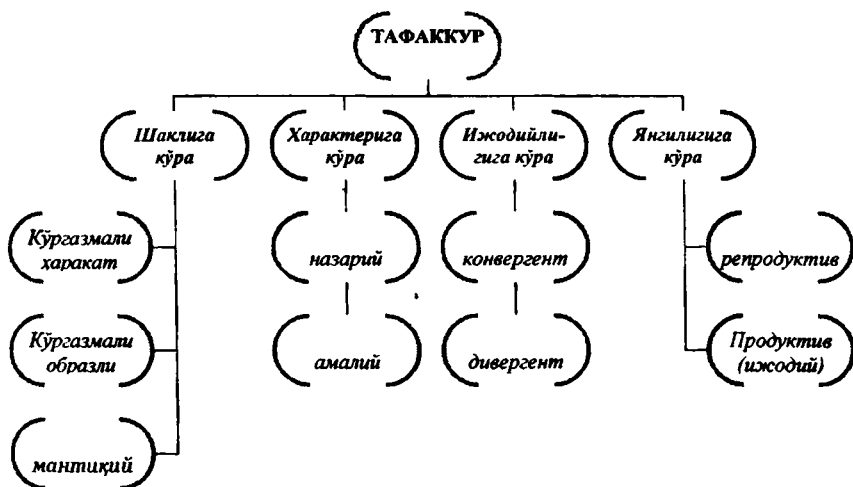
Хотира – ўтмиш тажрибаларимизда нимаки ҳодиса юз берган бўлса, шунга олиб қилиш, эсда сақлаш ва кейинчалик эсга тушириш ёки танишдир.

У қуйидаги психик жараёнлардан: эсда олиб қилиш, ўзлаштирилган материални эсда сақлаш, таниш ва эсга туширишдан иборатдир.

Хаёл – биз илгари идрок қилмаган предмет ва ҳодисаларни яратишдан иборат бўлган психик жараёндир.

Ирода – кишининг ўз олдига қўйилган мақсадга эришиш учун ички ва ташқи тўсиқларни ҳаракат ёрдамида йенгиш вақтида вужудга келадиган психик жараёндир.

Тафаккур – факт ва ҳодисаларни мавҳумлаштирган, умумлаштирган ҳолда ва воситали равишда акс эттиришдан, улар ўртасига алоқа ҳамда муносабатларни аниқлашдан иборат бўлган билиш жараёнидир (5-расм).

5-расм. Тафаккурнинг бўлиниши

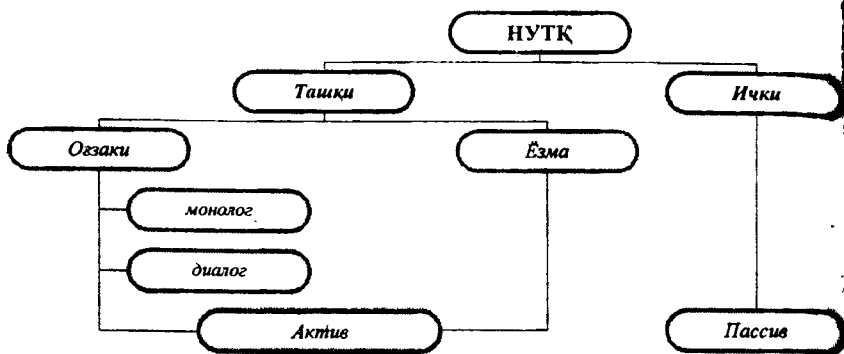
Диққат – онгнинг бирон-бир предмет, ходиса ёки фаолиятга қаратилиши ҳамда тўпланишидир (6-расм).

Онгнинг қаратилиши деганда объектни танлаб олиш назарда тутилади, онгнинг бирон-бир нарсага тўпланиши эса ана шу объектга алоқадор бўлмаган барча нарсаларни онг доирасидан ташқарида қолдириш маъносини билдиради.

6-расм. Диққатнинг турлари

Нутқ – кишиларнинг тил воситасида ўзаро муносабатда бўлиш жараёнидир.

7-асм. Нутқнинг бўлиниши

Овоз чиқариб талаффуз этиладиган нутқни ташқи нутқ, ўйлаётган пайтимизда овоз чиқармасдан нутқдан фойдаланишимиз ички нутқ деб аталади (7-асм).

3.4. Билиш жараёнларини бошқариш усуллари

Идрок ва хотира жараёнларининг самарадорлиги ва уларни бошқариш яна бир психик жараён диққатга боғлиқдир. Диққат — шундай психик жараёнки, у шахс онгининг нарса ва ходисаларга йўналганлигини акс эттиради. Ҳосил бўлиш ва амал қилиш хусусиятига кўра диққат икки турли: ихтиёрсиз ва ихтиёрий бўлади. Ихтиёрсиз диққат кишининг англашилган ниятлари ва мақсадларидан мустасно тарзда ҳосил бўлади. Ихтиёрий диққат онгли равишда бошқарилаётган ва тартибга солинган бўлади. Ихтиёрсиз диққатнинг пайдо бўлиши психофизиологик ва психик омиллар билан белгиланади. Ихтиёрий диққат шахс фаолиятида намоён бўлади. Шу диққат тури борлиги туфайли киши хотирадан ўзи учун зарур маълумотларни фаол тарзда, танлаб ажратиб олишга, тўғри қарорларни танлашга, фаолият жараёнида пайдо бўладиган вазифаларни амалга оширишга лаёқатли бўлади. Диққатнинг хусусиятларига: кўчиши, барқарорлиги, тақсимланиши ва кўлами киради. Диққатнинг салбий жиҳати ҳам мавжуд. Бу паришонхотирликдир. Паришонхотирлик диққатни узок вақт давомида жадал бир нарсага қаратишга лаёқатсизликда, диққатнинг тез-тез ва осон бўлиниб туришида намоён бўлади. Бу эса ўқиш ва

ишда сусайишга олиб келади. Шунинг учун ҳар бир талаба ўз таълим фаолиятини самарадорлигини ошириши учун диққат хусусиятларини билиши билан бирга, уни бошқариш ва ривожлантириш омилларини топа олиши керакдир.

Диққатни илмий тадқиқ этиш Н.В.Добринин, Н.В.Кўзьминина, И.В.Страхов, М.В.Гамезо, Ф.Н.Гоноболин каби бир қатор олимлар томонидан олиб борилган. Диққат жараёнининг физиологик асосларини тушунтиришда эса рус физиологлари И.П.Павлов, А.А.Ухтомскийларнинг олиб борган ишлари муҳимлиги билан ажралиб туради. Уларнинг таълимотларига асосан, диққатнинг ҳолатлари, сифатлари, хусусиятлари, биринчидан, кўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг ўзаро биргаликдаги ҳаракати билан, иккинчидан, мия структурасида ҳукм сурувчи кўзгалувчанлик билан уйғунликка эгадир.

Диққат муаммосини бошқа психик жараёнлар билан боғлиқ жиҳатларини Н.Н.Ланге, А.Р.Лурия ва бошқалар ҳам ўрганганлар. Н.Н.Ланге диққат муаммосини ўрганишда қадимги даврдан бошлаб, то 19 асгача бўлган ривожланиш босқичини саккизта туркумга ажратган ҳолда таҳлил қилади.

Диққат хусусиятларини билиш ҳар бир шахснинг фаолиятида маълум самарага олиб келгани боис, уни ўрганиш ва диагностика қилиш шахсга албатта ёрдам беради.

3.5. Диққат ҳақида тушунча

Диққат киши фаолиятининг асосий ва зарурий шarti бўлиб, меҳнат қанчалик мураккаб ва маъсулиятли бўлса, диққат қўйиш шунчалик катта аҳамиятга эга бўлади. Таълим олишда диққатнинг роли жуда муҳим саналади. Диққат ҳақидаги қуйидаги фикрни К.Д. Ушинский (буюк рус педагоги) айтган: «Диққат айнан шундай бир эшикки, ташқи оламдан киши қалбига кириб келадиган жамики барча нарсалар шу эшик орқали киради». Болаларни бу эшикни ҳар доим очиқ қилишга ўргатиш катта аҳамиятга эга. Бутин таълим-тарбиянинг муваффақияти ана шу иш муваффақиятига таянади.

Таъриф. Диққат-индивиднинг ҳиссий ва ақлий фаоллик даражасини оширишни талаб қиладиган онгнинг йўналтирилиши ва бир нарсага қаратилиши.

Диққат эътиборнинг бир хил объектларга тўпланганлиги, бошқа объектларнинг вақтинча инкор этилишини талаб қилади. Шу

туфайли тасаввур ва ўй-фикрлар фаолият тугалланмагунга қадар ва ундан кўзланган мақсадга эришилмагунча онгда сақланиб қолади. Шу орқали фаолиятни назорат қилиш ва бошқариш таъминланади. Дикқат психик жараёнларга ва кишининг хулқ-атворига боғлиқ бўлади. Дикқат сезги, хотира, тафаккур ва ҳаракат жараёнларида намоён бўлади.

Дикқатнинг куйидаги турлари мавжуд:

- сенсор (кўриш, эшитиш);
- аклий;
- ҳаракатлантирувчи.

Дикқатни бундай турлари кундаликли турмушимизда деярли ҳар куни кузатилади.

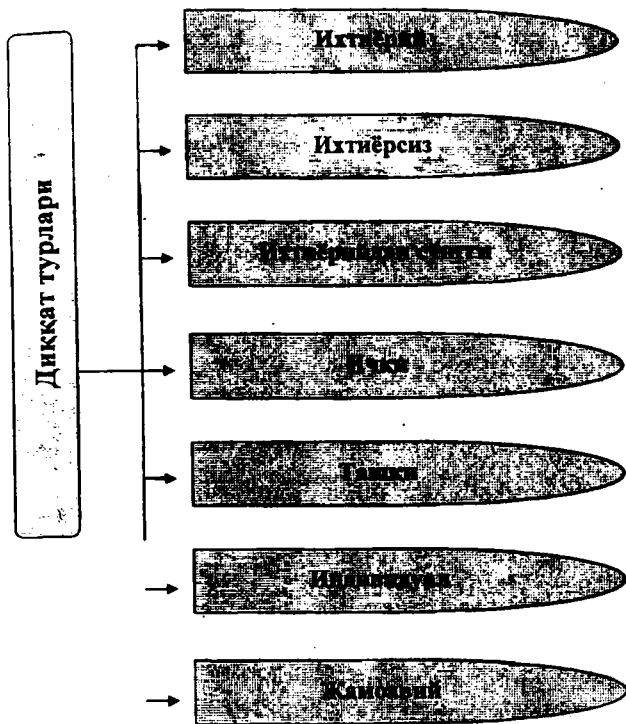
Дикқат билиш жараёнлари орасида намоён бўлиб (сезги, хотира), улар самарадорлигининг ошишига ёрдам беради. Ҳосил бўлиш хусусиятига ва амал қилиш усулларига кўра дикқатнинг 2 та хусусий тури бор:

Ихтиёрсиз дикқат.

Ихтиёрий дикқат.

Дикқатнинг узоқ вақт жалб этилиши. Дикқатни узоқ вақт жалб қилиниши дикқатни ўзига тортувчи объектнинг ўзгарувчанлигига, хусусиятларига боғлиқ. Агар объект ўзгармас бўлса ва агар уни турли жиҳатдан ўрганиб бўлмаса, у ҳолда бундай объектларга узоқ вақт мобайнида дикқатни жалб қилиш ўта мушкул бўлади. Барча бир хиллик дикқатни сусайтиради. Шунингдек, дикқатни узоқ давом этиши шахснинг фаолиятига боғлиқ. Унинг фаоллиги амалий ҳаракатларда кўринади. Индивидуалнинг объектга жалб этилган дикқат-этибори у билан Бирон нарса қилишга табиий эҳтиёжни кўзгайди. Дикқатни кўпроқ жалб этилиш натижасида объект билан мустаҳкам боғланиш ҳосил бўлади.

Дикқатнинг кўчиши. Индивидуалнинг бир фаолиятдан иккинчи фаолиятга ёки бир объектдан иккинчи объектга атайлаб ўтишида дикқатнинг кўчиши пайдо бўлади. Дикқатнинг кўчиши онгли шаклда хулқ-атворга, талабларга ва ўзгарувчи шароитга боғлиқ бўлади. Мисол учун иш қилиб чарчаган киши телевизор кўриб дам олади ёки ухлайди.

8-расм. Диққатнинг турлари

Диққатнинг кўчиши ўқув жараёнида катта аҳамиятга эга. Диққатни барча ўрганилаётган фанларга қаратиш ва ўзлаштириш талабанинг асосий вазифаси ҳисобланади. Диққатнинг кўчиши ҳамма кишида ҳар хил бўлади. Баъзи бир кишилар бир фаолиятдан иккинчи фаолиятга осон киришиб кетса, баъзи бир кишиларда бунга бироз вақт кетади. Диққатнинг бўлиниши деб – кишиларнинг асосий фаолиятга нисбатан камроқ аҳамиятга эга объектга диққатнинг ихтиёрсиз кўчишига айтилади. Индивиднинг шовқинга чидамлилиги унинг нерв системасининг кучига боғлиқ. Кучли асаб системасига эга бўлган шахсларда турли хилдаги ақлий ишларни бажариш чоғида ҳатто диққат бўлинишига олиб келадиган шароитда ҳам диққат бўлинмасдан фаол иш қилади. Невр системаси заиф кишиларда чалғитувчи таъсирлар бўлганда фаолият даражаси пасайишига олиб келади.

Диққатни тақсимлаш. Диққатни тақсимлаш деб – икки ва ундан кўпроқ фаолият турларини айна бир вақтнинг ўзида бирга қўшиб бажарилишига айтилади.

Ихтиёрсиз диққат-кундалик турмушда баланд овоз, ёрқин нур ва бўёқ, кучли хид натижасида пайдо бўлади. Одатдагидан бошқача барча нарсалар диққатни ўзига тортади. Мисол: Кичкина нарса йирик нарсалар орасида ва учбурчак шакл тўртбурчак шакллар орасида диққатни ўзига тортади. Ихтиёрсиз диққат индивиднинг эҳтиёжларига ҳам боғлиқ бўлади. Мисол учун радиодан хабар ёки рекламалар берилаётганда тингловчига муҳим бўлган хабар берилса, тингловчи жим бўлиб кулок солади.

Ихтиёрсиз диққатни узок вақт сақлаш қизиқишдан пайдо бўлади. Нимаики қизиқарли ва мароқли бўлса, диққатни узок вақт қаратилишини кўриш мумкин.

Ихтиёрсиз диққат кишининг иродасига боғлиқ бўлмасдан пайдо бўлади ва тез-тез ўзгариб туради.

Ихтиёрий диққат диққатнинг олий тури. Ихтиёрий диққат киши ўз фаолияти жараёнида олдига маълум бир вазифани қўйган бўлиб, онгли тарзда ҳаракат қилиши билан юз беради. Диққат кўпинча иродавий куч-ғайратларни ишга солишни талаб қилади. Чунки кўпинча қийинчиликлар пайдо бўлганда билишга оид қизиқиш сусайганида диққатни маълум объектга қаратиш талаб қилинади. Кишидаги айнан ихтиёрий диққатнинг мавжудлиги туфайли у хотирадан ўзи учун зарур бўлган маълумотларни танлаб олишга, муҳим ва жиддий нарсаларни алоҳида ажратишга, тўғри қарор қабул қилишга ва фаолияти давомида пайдо бўлган вазифаларни бажаришга қодир бўлади.

Соғлом одамларда диққатни зўр бериб бир нарсага қаратишга мияни пешона қисмларининг айрим бўлимлари лат еган беморларда ихтиёрий диққатни юзага келтириш амалда мумкин эмас. Лекин ихтиёрий диққатни сустлиги пайтида ихтиёрсиз диққат мавжуд бўлади. Хулоса қилиб диққатнинг шакллари миянинг аклий ва тиббий ахволига боғлиқ деймиз.

Мисол: Ўқитувчи дарсда 1 та ўқувчидан уйга берилган вазифани сўраса, қолган ўқувчиларни кузатади ва ўқувчи бераётган жавобларни тинглаб ҳам туради.

Диққатнинг тақсимланиши шарт-шароитга боғлиқ. Агар фаолият жуда мураккаблашиб кетса амалда 2 ва 3 та фаолятни қўшиб бажариш мумкин эмас.

Дикқат кўлами. Дикқатнинг кўлами бир вақтнинг ўзида аниқ, равшан идрок этиладиган объектлар сони билан белгиланади. Кўплаб сода элементлар (ҳарфлар, шакллар) катта ёшдаги кишиларда 5-7 элементга тенг ва идрок этиш 0.07-0,1 секунд вақт кетади. Мисол: Ўқиш учун матн берилганда 14 ҳарfli сўзлар осон илғаб олинади. Лекин тўғри илғаб олиш идрок этилаётган матннинг турига боғлиқ. Кичик ёшдаги ўқувчилар дикқатининг кўлами чекланган бўлади ва ёши катталашган сари дикқат кўлами кенгая боради ва ҳарфларни кўшиб ўқийди.

Дикқатнинг бузилиши. (Парво қилмаслик). Парво қилмаслик ёш болаларда ихтиёрий дикқатнинг сустиги, нотўғри тарбия олиши ва жуда эркалатиб юборилишидан пайдо бўлади. Болаларни тарбиялашда боланинг ихтиёрий дикқатига, иродасига аҳамият бериш бепарво бўлмаслигининг олдини олади. Доимо бепарво юрадиган боланинг саломатлиги яхши эмас. Лекин баъзида кишилар ишга жуда берилиб кетганда ўз ўй-ҳаёли, кечинмалари билан бўлиб бошқа ҳеч нарсани кўрмайди ва эшитмайди. Бундай ҳолат кичик ёшдаг болаларда кўплаб учрайди.

Дикқатнинг доимий ҳаддан зиёд бир фаолиятдан бошқа бошқа фаолиятга ўтиши ишнинг муваффақиятига тесқари таъсир қилади.

Миянинг баъзи бир органик касалликлари, кўпинча миянинг пешона қисми касалланганда бундай ҳолат кузатилади.

Дарсда дикқатни активлаштириш. Дикқат деб онгни йўналтирилганлиги ва бир нарсага жамлаш билан индивиднинг интеллектуал, сенсор, ҳаракат фаоллиги даражасини оширишга айтилади.

Дикқатни жалб этишда одатда аҳамиятли рол ўйнайдиган учта омиллар гуруҳи ажратилади.

Биринчи гуруҳи кўзғатувчининг хусусиятларига боғлиқ. Кўп сонли тадқиқотлар шуни кўрсатадики кўзғатувчи эътиборни жалб қилиш учун у анча жадал бўлиши керак. Яна муҳим бўлган бу янгилик ва ажралиб турувчи омилдир.

Иккинчи гуруҳи – кўзғатувчи ва инсон эҳтиёжи ўртасидаги муносабат. Бу омиллар ўқувчиларнинг эҳтиёжлари ва қизиқишларига боғлиқ. Шундай қилиб ўқувчи бирон-бир нарсага қизиқаётиб унга етиб келаётган ахборотлар орасидан унинг қизиқиши предметига боғлиғини ажратиб олади.

Учинчи гуруҳи дикқатни инсон фаолияти тузумли ташкилотига боғлиқлигини ифода этади. Аввало дикқат маълум

мақсадга йўналтирилган ҳаракатга қаратилган. Бу дарсда кўргазмали материалларни намоён этишда яққол намоён бўлади. Бошқа мисол қилиб айтганда мактабни битирувчилари диққати уларни бўлғуси касбни танлашга қаратилган бўлади. Ихтиёрсиз диққат инсонни билимларига, дунёқарошига, барқарор бўлган қизиқишлари ва кайфиятлари, тажрибасининг бойлигига боғлиқ.

3.6. Сезгилар ҳақида тушунча

Сезгилар – психик акс эттиришнинг оддий усули тариқасида ҳайвонларга ҳам, одамларга ҳам хос хусусият бўлиб, у воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим белги ва хусусиятларини билиб олишни таъминлайди. Сезгилар кишига теварак-атрофдаги нарса ва воқеаларнинг хусусиятларини билишга имкон беради.

Сезги аъзолари кишига теварак-атрофдаги оламда мўлжал олиш имконини беради. Агар киши барча сезги аъзоларидан махрум бўлиб қолса борми, у ўзининг атрофида нималар юз бераётганини била олмас, теварак-атрофдаги одамлар билан муносабатга кириша олмас, овқатни қидириб топа олмас, хавф-хатардан қутилиб қола олмас эди.

Кишининг ҳаёти ва фаолиятида сезгиларнинг роли жуда катта, негаки, улар бизнинг олам ҳақидаги ва ўзимиз тўғримиздаги билимларимиз манбаи ҳисобланади. Сезгилар бизга объектив воқеликнинг ҳаққоний суратини беради, яъни оламни у қандай мавжуд бўлса шундайлигича акс эттиради. Товушлар, хидлар ва бошқа кузатувчилар кўзга таъсир қилганда кўриш сезгиларини ҳосил қилмайди. Худди шунингдек, нур ва хид ҳам эшитиш кузата олмайди.

Муайян сезги аъзолари учун бир хилдаги кўзгатувчиларни ва унинг учун бир хилда бўлмаган кўзгатувчиларни фарқ қила билиш керак. Сезги аъзоларининг ихтисослашиши–узоқ давом этадиган эволюция маҳсули, сезги аъзоларининг ўзи эса ташқи муҳит таъсирига мослашувчанлик маҳсулидир. Сезги аъзолари организмнинг муҳитга мослашуви жараёнига хизмат қилар экан, улар унинг объектив хусусиятларини акс эттирган тақдирдагина ўз функциясини муваффақиятли бажариши мумкин. Шунинг учун ташқи оламнинг ўзига хос хусусиятлари сезги аъзоларининг ўзига ҳослигини келтириб чиқаргандир. Сезгилар моҳиятига кўра объектив оламнинг субъектив сиймосидир. Сезгилар муайян пайт

давомида рецепторга таъсир ўтказётган қўзғатувчининг ўзига хос кувватини нерв жараёнлари кувватига айланиш натижасида хос бўлади. Сизги аъзолари фақат мослашувчанлик, ижро қилиш функцияларини бажарибгина қолмасдан, балки ахборот олиш жараёнида бевосита иштирок этадиган ҳаракат органлари билан ҳаракатнинг боғлиқлиги ўз-ўзидан равшандир. Ҳар иккала функция қўлда бир-бири билан қўшилган бўлади. Шу билан бирга қўлнинг ижро этиш ва пайпаслаб ушлаш ҳаракатлари ўртасида фарқ борлиги ҳам шубҳасиздир. И.П.Павлов қўлнинг пасайиб ушлаш ҳаракатларини ижрочилик хатти-ҳаракатлари эмас, балки хатти-ҳаракатнинг алоҳида тури-перцептив хатти-ҳаракатга тааллуқли мўлжаллий-тадқиқий реакцияларидир, деб атаган эди.

Сизги нерв системасининг у ёки бу кузатувчидан таъсирланувчи реакциялари тарзида ҳосил бўлади ва ҳар қандай психик ходиса каби рефлекторлик хусусиятига эгадир. Кузатувчининг ўзига айнан ўхшайдиган анализаторга таъсири натижасида ҳосил бўладиган нерв жараёни сезгининг физиологик негизи ҳисобланади.

Анализатор уч қисмдан иборат:

1. Ташқи кувватни нерв жараёнига ўтказадиган махсус трансформатор ҳисобланган периферик бўлим (рецептор);

2. Анализаторнинг периферик бўлимини марказий анализатор билан боғлайдиган йўллари очадиган афферент (марказга интилувчи) ва эфферент (марказдан қолувчи) нервлар;

3. Анализаторнинг периферик бўлимлардан келадиган нерв сигналларининг қайта ишланиши содир бўладиган қобик ости ва қобик (миянинг ўзи билан тугайдиган) бўлимлари.

Анализатор реакцияларида периферик бўлимларининг муайян хужайралари мия қобиғидаги хужайраларнинг айрим қисмларига мос бўлади. Жумладан, кўз турпардасининг турли нуқталари қобикда ҳар хил нуқталарда ёйилган ҳолда гавдаланган бўлади; эшитиш аъзоси ҳам қобикда барча сезги органларига ҳам тааллуқлидир.

Сунъий кузатиш методлари бўйича ўтказилган кўплаб тажрибалар ҳозирги пайтда у ёки бу сезги турларининг мия қобиғидаги маълум бир жойда чегараланиб қолишини етарлича аниқ қилиб белгилаш имконини беради. Жумладан, кўриш сезгилари жойлашган қисм, асосан бош мия қобиғининг энса қисмида жойлашгандир. Эшитиш сезгилари мия қобиғи тепа

бурмасининг ўрта қисмига жойлашган. Туйиш—ҳаракат сезгилари мия қобиғи марказий бурмасининг орқа қисмига жойлашган ва х. к.

Сезгининг ҳосил бўлиши учун ҳамма анализаторлар яхлит бир нарса сифатида ишлаши даркор. Кузатувчининг рецепторга таъсири кўзғалишнинг юз беришига олиб келади. Ана шу кўзғалишнинг бошланиши ташқи қувватнинг рецептор ёрдамида нерв жараёнига айланишидан иборатдир. Бу жараён рецептордан марказга интилувчи нерв орқали анализаторнинг ўзак қисмига қадар етиб боради: кўзғалиш анализаторнинг қобикдаги хужайраларига бориб етганда организмнинг кўзғатувчи жавоби ҳосил бўлади. Биз нурни, товушни, таъмни ёхуд бошқа сезгиларни сезамиз. Шундай қилиб, сезги ташқи кўзғалиш энергиясининг онг фактига айланиши демакдир.

Сезги жараёни ташқи таъсирнинг ўзига хос қувватини саралаш ва қайта ўзгартиришга қаратилган ҳамда теварак-атрофдаги оламнинг айнан бир хилда акс этишини таъминлайдиган сенсор таъсир ўтказиш системаси сифатида юз беради.

Акс этиш хусусиятига ва рецепторларнинг жойлашган ўрнига қараб сезгилар одатда уч гуруҳга ажратилади:

1) ташқи муҳитдаги нарсалар ва ҳодисаларнинг хусусиятларини акс эттирадиган ҳамда тананинг юзасида рецепторлари бўлган экстроцептив сезгилар;

2) тананинг ички аъзоларида ва тўқималарда жойлашган ҳамда ички аъзоларнинг ҳолатини акс эттирадиган рецепторларга эга бўлган интроцептив сезгилар;

3) рецепторлари мушакларда ва пайларда ўрнашган проприоцептив сезгилар, улар гавдамизнинг ҳаракати ва ҳолати ҳақида ахборот бериб туради, бу сезги турини кинестезия деб ҳам, унга тегишли рецепторларни эса кинестезик ёки кинестетик дейилади.

Экстрорецепторларни иккитага: алоқа боғлайдиган контакт ва дистант рецепторларга ажратиш мумкин. Алоқа боғлайдиган рецепторлар уларга таъсир қиладиган объектлар билан бевосита алоқа боғлаган пайтда кўғатади, масалан, баданни тегишли орқали сезиш, таъм билиш. Дистант рецепторлар узоқдаги объектдан келадиган кўзғатишдан таъсирланади, масалан, кўриш, эшитиш, хид билиш рецепторлари шулар жумласидандир.

Ҳозирги замон фани маълумотларига кўра сезгиларни ташқи (экстрорецепторларга) ва ички (интроцепторларга) бўлиш етарли

эмас. Сезгиларнинг баъзи бир турларини ташқи-ички деб хисобланса ҳам бўлади, масалан, харорат ва оғриқ, таъм билиш ва тебраниш, мушак бўғим ва статик-ҳаракат сезгилари киради.

Сезгиларнинг ҳар хил турлари фақат ўзига хослиги билан эмас, балки улар умумий бўлган хусусиятлар билан ҳам ифодаланади. Сезгиларнинг сифати, узоқ давом этиш ва кўп жойларда юз бериши ана шундай хусусиятлар жумласига киради.

Сифат-мазкур сезгининг асосий хусусияти бўлиб, уни бошқа сезги турларидан фарқлайди. Жумладан, эшитиш сезгиси паст-баландлиги, майинлиги, кўриш сезгиси бойлиги, ранг-баранглиги билан фарқ қилади ва х. к.

Жадаллиги унинг миқдорини ифода этадиган хусусияти бўлиб, таъсир қилаётган кўзғатувчининг кучи ва рецепторнинг функционал ҳолати билан белгиланади.

Давомийлиги унинг вақтинчалик хусусияти хисобланади. У ҳам сезги аъзосининг функционал ҳолати бўлиб, асосан кузатувчининг таъсир қилиш вақти ва бу таъсирнинг жадаллиги билан характерланади.

Кишидаги сезгилар ҳақида гапирганимизда адаптация тушунчаси тўғрисида тўхталиб ўтамиз. Адаптация-мослашув бўлиб, сезги органлари сезгирлигининг кўзғатувчи таъсири остида ўзгариши демакдир. Адаптация ҳодисаси уч хил турда:

1. Кўзғатувчининг узоқ муддат давомида таъсир этиши жараёнида сезгининг тамомила йўқолиб қолишига ўхшайди, масалан, хид билиш сезгилари атроф-мухитга ёқимсиз хид ёйилгандан кейин кўп ўтмай батамом йўқолиб қолиши ҳам оддий ҳодисадир. Агар тегишли моддани оғизда бир оз вақт сақлаб туриладиган бўлса, таъм билиш сезгисининг жадаллиги сусаяди ва сезги умуман йўқолиб кетиши мумкин.

2. Адаптация деб шунингдек, юқорида баён этилган ҳодисаларга яқин бўлган, кучли кузатувчининг таъсири остида сезгининг заифлашиб қолиши билан ифодаланади ҳодисага ҳам айтилади. Масалан, совуқ кузатувчи ҳосил қиладиган сезгининг жадаллиги кўлли совуқ сувга солганда сусаяди. Киши ярим коронғи хонадан яққол, ёркин ёритилган хонага чиққанда, кўз камашади, теварак-атрофдаги нарсаларнинг фарқини ажратиш қийин бўлиб қолади, бир оз фурсатдан кейин эса кўриш анализаторининг сезувчанлиги кескин сусайиб, одатдагидек кўра бошлайди ва адаптация ҳодисаси кечади.

Адаптация бу икки тури негатив адаптация дейилади, негаки, бунда анализаторнинг сезувчанлиги сусаяди.

3. Кучсиз кўзгатувчининг таъсири остида сезгиликнинг ошиши ҳам адаптация дейилади, буни позитив адаптация деб ҳам аталади. Масалан, қоронғи кўп бўлиши натижасида кўз сезувчанлиги ортади. (Граф Монте Кристо мисолида тушунтириш мумкин).

езги аъзоларининг сезувчанлигининг ошишига олиб борадиган икки соха мавжуддир: 1) сенсор нуқсонлар (кўрлик, карлик)нинг ўрнини тўлдириш заруратидан келиб чиқадиган сезувчанликнинг ортиши ва 2) субъект фаолияти туфайли касбига хос талаблардан келиб чиқадиган сенсibiliзация (сезувчанликнинг ортиши).

Кўриш ёки эшитиш сезгисининг йўқотилганлиги маълум даражада сезувчанликнинг бошқа турларини ривожлантириш хисобига тўлдирилади, масалан, кўра олмай қолган кишилар ҳайкалтарошлик билан шуғулланганлар, чунки уларда туйиш сезгиси юксак ривожланган бўлади. Баъзи маҳсус касб билан узоқ вақт мобайнида шуғулланиш ҳам сезги аъзолари сезувчанлиги кучайиши олиб келганлигини кўриш мумкин, масалан, чой, пишлок, вино, тамаки сифатини аниқловчиларда хид ва таъм билиш сезгилари юксак даражада мукаммаллашиб бўлади. (Кинофильм – Нарцисс мисолида тушунтириш мумкин).

Меҳнат фаолияти талаблари таъсири остида сезгилар ривожланиши мисолини биз рассомлар, пўлат қуювчилар, учувчилар скрипкачилар каби касб вакилларининг билиш сезгиларида кузатишимиз мумкин.

3.7. Идрок ва унинг хусусиятлари

Кишининг билиш жараёнларидан бири бу идрокдир. Нарсалар ва ҳодисаларнинг сезги аъзоларига бевосита таъсир қилиш жараёнида киши онгида акс этишига идрок деб айтилади. Идрок жараёнида алоҳида ҳолдаги сезгиларнинг тартибига солиниши ҳам нарса ва ҳодисаларнинг яхлит образларига бирлашуви юз беради. Идрок нарсаларни умуман, унинг ҳамма хусусиятлари билан биргаликда акс эттиради, бунда идрок хиссий билишнинг ўзига хос хусусиятлари билан сифат жихатдан юқори босқичи сифатида тасаввур қилинади.

Психологларнинг фикрича, инсон ниманики идрок қилса, уни *фигура ва фонда* идрок қилади. Фигура - шундай нарсаки, уни аниқ англаш, ажратиш, кўриш, эшитиш ва туйиш мумкин. Фон эса аксинча, ноаниқроқ, умумийроқ нарса бўлиб, аниқ объектни ажратишга ёрдам беради. Масалан, гавжум бозорда кетаётган тақдирда ҳам ўз исмимизни биров айтиб чақирса, дарров ўша тарафга қараймиз. Исм - фигура бўлса, бозордаги шовқин - фон ролини ўйнайди. Бошқача қилиб айтганда, биз бирор нарсани идрок қилаётган пайтимизда уни албатта бирор фонддан ажратиб оламиз. Масалан, гул бозорида айнан қип-қизил атиргул сизга ёқиб қолиб, ўшани харид қиласиз, қолган гуллар фондай онгингиз активига ўтмайди.

Шундай қилиб, *идрок - бу билишимизнинг шундай шаклики, у борлиқдаги кўлаб, хилма-хил предмет ва ҳодисалар орасида бизга айни пайтда керак бўлган объектни хосса ва хусусиятлари билан яхлит тарзда акс этишимизни таъминлайди.* Яъни, идрокнинг асосида нарса ва ҳодисанинг яхлитлашган образи ётадики, бу образ бошқаларидан фарқ қилади. Идрок ўзига нисбатан соддароқ бўлган сезги жараёнларидан ташкил топади. Масалан, олманинг шаклини, хидини, мазасини, рангини сезамиз, яъни алоҳида-алоҳида хоссалар онгимизда акс этади. Бу - сезгиларимиздир. Сезгилар яхлит тарзда идрок жараёнини таъминлайди. Лекин олимлар идрокни сезгиларнинг оддийгина, механик тарздаги бирлашуви, деган фикрга мутлоқ қаршилар. Чунки идрок онгли, мақсадга қаратилган мураккаб жараён бўлиб, унда шахснинг у ёки бу объектга шахсий муносабати ва идрокдаги фаоллиги асосий роль ўйнайди. Масалан, бунини исботи учун кўпинча **Рубин** фигураси тавсия этилади. Унда иккита қора профиль оқ фонда берилган. Бир қарашда айримлар бу расмларга қараб, «Бу - ваза» деб атаса, бошқалар уни бир-бирига қараб турган икки киши юзининг ён томондан кўриниши, деб таърифлаши мумкин. Шуниси характерлики, биринчи марта шу расмни кўрган одам уни яхлит идрок қилиб, нима эканлигини *тушунишга* ҳаракат қилади, лекин бирор фигурани кўргач, маълум вақтгача бошқасини кўрмай туради. Агар шу идрок даражаси қолса, яъни яна ниманидир кўришни хоҳламаса, у иккинчи фигурани кўрмаслиги ҳам мумкин. Бу биздаги идрок жараёнларининг фаоллигимизга, объектга муносабатимизга бевосита боғлиқлигини кўрсатиб турибди. Иккинчидан, идрок бизнинг қайфиятимизга ҳам боғлиқ. Ташвиш билан йўлакчадан ўтиб кетаётиб, оёгингиз

тагидаги нарса тугул, рўпарадаги одамни ҳам кўрмай қолишингиз мумкин. Ёки санъат мўзейида томоша қилиб юрган икки киши бир расмда тамоман ҳар хил нарсаларни, элементларни кўриши мумкин. Яхши қайфиятда, яхши дўстлар компаниясида истеъмоқ қилган таом сизга жуда мазалидай туюлади. Агар талаба бирор фан предметидан қарздор бўлиб қолса, оч қоринга еган ширин таоми ҳам «таътимайди», ҳатто нима еганини ҳам унутиб қўяди. Ёмон қайфият кўпроқ қора, нурсиз рангларни идрок қилишга мойил бўлса, яхши, кўтаринки қайфият, аксинча, ҳамма нарсани энг ёқимли рангларда «кўради». Бу яна бир бор идрокнинг оддийгина акс эттириш ёки билиш жараёни эмас, балки шахсдаги фаол установакаларга боғлиқ бўлган, мантиқан асосланган онгли жараён эканлигини исботлайди.

Идрокнинг қуйидаги муҳим хусусиятлари бор: предметлилик яхлитлик, структуралилик, барқарорлик ва англанилганликдан иборат.

Идрокнинг предметлилиги ташқи дунёдан олинадиган ахборот ўша дунёга мансублигида ифода этилади, масалан, ғишт билан портловчи модда боғлами пайпаслаб кўрилганда бир-бирига жуда ҳам ўхшаш бўлиб кўриниши мумкин, лекин уларнинг амалда қай тарзда ишлатилиши билан боғлиқ асосий хусусиятлари борки, бунда идрокнинг предметлилиги ёрдам беради.

Идрокнинг яна бир хусусияти унинг яхлитлигидир. Сезги аъзоларига таъсир қиладиган нарсанинг айрим хусусиятларини акс эттирадиган сезгилардан фарқли ўлароқ, идрок нарсанинг яхлит образи ҳисобланади. Ўз-ўзидан равшанки, бу яхлит образ нарсанинг айрим хусусиятлари ва белгилари ҳақида турли хил сезгилар тарзида олинадиган умумлаштириш негизида таркиб топади.

Идрокнинг яхлитлиги ва структураллиги манбаи бир томондан, акс эттириладиган объектларнинг ўзига хос хусусиятларида ва иккинчи томондан, инсоннинг конкрет фаолиятида гавдаланади.

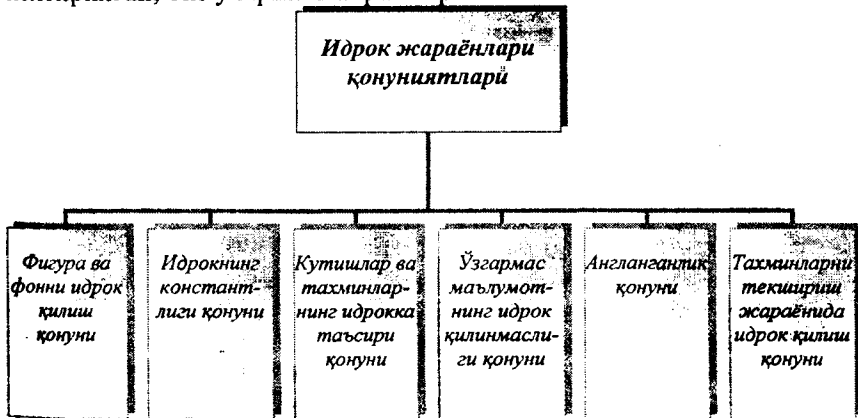
Идрокнинг нарсалар билан қилинадиган фаолият жараёнида шаклландиган константлиги-киши ҳаёти ва фаолиятининг зарур шартидир. Бусиз инсон чексиз ранг-баранг ва ўзгарувчан оламда мўлжал ола билмасди. Константлик хусусияти нарсанинг ва унинг яшаш шароитининг бирлигини акс эттирар экан, теварак-атрофдаги оламнинг нисбатан барқарорлигини таъминлайди.

Кишининг идроки унинг тафаккури билан узвий боғлиқ, нарсани онгли идрок этиш—унга фикран ном бериш, синфга киритиш, уни суз воситасида умумлаштириш демакдир. Идрок субъектнинг бундан олдинги тажрибасига боғлиқ бўлади. Кишининг тажрибаси қанчалик бой бўлса, унинг билимлари қанчалик кўп бўлса, унинг идроки ҳам шунчалик бой бўлади, бунда у шунчалик кўп нарсаларни кўра олади. Идрокнинг мазмуни киши олдига қўйилган вазифа билан ҳам, унинг фаолият сабабалари билан ҳам белгиланади. Субъектнинг установкаси (йўл-йўриғи) идрокнинг мазмунига таъсир қилувчи омил ҳисобланади. Идрок этиш жараёнида идрок мазмунини ўзгартириб юбориши мумкин бўлган хис хаяжонлар ҳам мавжуддир. Бу сабабаларнинг ҳаммаси кишини идрокнинг бошқариш мумкин бўлган фаол жараён эканлигини англатади.

Идрокнинг ушбу турлари мавжуд: кўриш, эшитиш, пайпаслаб кўриш, кинестезлик, хидлаш ва таъм билиш йўли билан идрок қилиш. Шунингдек фазони идрок этиш, вақтни идрок этиш ва ҳаракатни идрок этиш каби турларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

3.8. Идрок қилиш қонуниятлари

Шахс идрок қилиши жараёнларига хос бўлган бир нечта қонуниятлар психолог олимларнинг ёзган илмий адабиётларда келтирилган, биз уларнинг айримларини белгилаймиз:

9-расм. Идрок қилиш жараёнига хос қонуниятлар классификацияси

А. Фигура ва фоннинг илгариги ҳаракатга боғлиқлиги қонуни. Бу қонуннинг маъноси: одам илгариги тажрибасида бўлган, бевосита тўқнаш келган нарсаларини идрок қилишга мойил бўлади. Агар бирор предметни у илгари фигура сифатида идрок қилган бўлса, демак, кейинги сафар ҳам уни айнан фигурадай идрок қилади, агар фон бўлган бўлса, табиий, фондай қабул қилади. Бу қонуннинг ҳаётдаги ўрни чет давлатларда борган туристлар тажрибасига таяниб тушунтирилиши мумкин. Ўзбекистонликлар Ер куррасининг қайси бурчагида бўлмасин, ўзбек дупписи ёки атлас кўйлакни жуда тез илғаб оладилар ва суюниб кетадилар ҳам. Ёнидаги шериклари ўзбек бўлса ҳам, айнан дўппили ўзбекни кўриб, кўзлари яшнаб кетади. Бошқа миллат вакиллари, масалан, нигериялик ҳам миллий кўйлагида юрган бўлиши мумкин, лекин ўзбек турист учун бу кийим фон эди, фонлигича қолади ҳам.

Б. Идрокнинг константлилиги қонуни. Бу қонун маълум маънода олдингисига боғлиқ. Яъни бунда ҳам илгариги тажриба катта роль ўйнайди. Маъноси: одам ўзига таниш бўлган нарсаларни ўша хосса ва хусусиятлар билан ўзгаришсиз идрок қилишга мойилдир. Масалан, самолёт ичида ўтириб ерга қараганмисиз? Автомобил йўллари, уларда ҳаракат қилаётган машиналар кичкина кўринади, лекин биз уларни ҳозир кичрайиб қолган, деб идрок қилмаймиз-ку? Аслида кўз корачиғимиздаги акс кичкина бўлса-да, уларни ўзимиз «тўғрилаб» алоҳида предметлар сифатида идрок қилаверамиз.

Бу ўринда бир этнографнинг Африкадаги кузатиши ҳақида мисол келтириш жоиздир. У кунларнинг бирида пигмейлар деб аталувчи қабила вакилларидан бири билан қуюқ ўрмондан чиққан (бу қабиланинг умри калин ўрмонда ўтади). Рўпарада яйловда сонсиз моллар подаси ўтлаб юрган бўлган. Этнограф уларни оддий моллар подаси сифатида идрок қилган, пигмей эса уларни чумолиларга ўхшатиб, уларнинг кўплиги ва кичиклигидан ҳайратланган. Олимда идрокнинг константлиги намоён бўлган бўлса, унинг шеригида унинг бўзилганлиги кузатилган.

Демак, идрокимизнинг константлиги, яъни илгариги тажриба асосида нарсаларнинг хосса ва хусусиятларини ўзгартирмай, турғун ҳолда яхлит тарзда идрок қилиш хусусияти бизга ташқи муҳитда тўғри мослашувимиз, нарсалар дунёсида адашмаслигимизни таъминлайди. Константлик - «constantia» сўздан олинган бўлиб, ўзгармас, доимий деган маънони билдиради.

В. Кутишлар ва тахминларнинг идрокка таъсири. Кўпинча бизнинг идрокимиз айна пайтда биз нималарни кутаётганимизга боғлиқ бўлиб қолади. Биз ўзимиз кутгандан ҳам кўп пайтларда ўзимиз кўргимиз келган нарсаларни кўрамиз, эшитгимиз келган нарсани эшитамиз. Масалан, сонлар қаторида пайдо бўлган В ҳарфи узоқдан албатта 13 сонидай идрок қилинади, ёки аксинча ҳарфлар орасидаги 13 «В» га жуда ўхшайди. Кечаси ёлғиз қолиб кимнидир кутаётган бўлсангиз, ҳар қандай жуда секин шарпа ҳам оёқ товушларига ўхшайверади. Соғинган дўстингизга бирор жиҳати билан ўхшаш бўлган одамни кўрсангиз-чи?

Шундай қилиб, инсон идроки шахсий маъно ва аҳамият касб этган маълумот воситасида онгдаги бўшлиқни тўлдиришга ҳаракат қилади. Бировнинг орқадан чақирлишини кутаётган бўлсангиз, негадир албатта, бош ҳарфи тўғри келган исми айтса ҳам тезгинада ўша томонга ўгирилиб қарайсиз. Айнан шундай ҳодисалар баъзан идрокдаги хатоликларнинг келиб чиқишига олиб келади. Америкалик Дж. Бэгби деган олим стереоскоп орқали америкалик ва мексикалик болаларга шакли унчалик аниқ бўлмаган слайдларни бирин-кетин кўрсатган. Америкалик болалар уларни бейсбол ўйини, оқ сочли қиз ифодаланган десалар, мексикалик болалар уларни буқалар жанги, қора сочли қиз, деб таърифлаганлар. Кўпчилик болалар эса кўрсатилган иккита расмдан фақат биттасини кўрганини эътироф этганлар. Демак, бизнинг идрокимиз, унинг мазмуни маданий ва маънавий муҳитга ҳам боғлиқ бўлиб, бу кутишлар тизимидан келиб чиқаркан.

Г. Ўзгармас маълумотнинг идрок қилинмаслиги қонуни. Бу қонуннинг моҳияти шундаки, мунтазам таъсир этувчи маълумот онгда узоқ ушлаб турилмайди. Масалан, ўтирганингизда соатнинг тикқилашини эшитганмисиз? Ҳа, товуш эшитилади, лекин маълум вақт ўтгандан сўнг у йўқ бўлиб қолгандай - эшитилмайди. Ёки эксперимент шароитида ёлғиз битта нуқтадаги ёруғлик манбаи кўзга таъсир этилиб, кўз ҳам шу нуқта билан бир вақтда ҳаракатга келтириб турилганда, 1-3 секунддан сўнг одам ёруғлик манбаини кўрмай қўйгандек. Шунга ўхшаш экспериментлар барча идрок турларида ҳам синалган. Паст оҳангли куй ҳам маълум вақтдан кейин эшитмагандай ҳисни келтириб чиқаришини синаб кўришингиз мумкин.

Нутқ воситасида ҳадеб бир хил сўзларни қайтаравериш психотерапевтик практикада гипнотик ҳолатни келтириб чиқарувчи

омил сифатида ишлатилади. Чунки бир хил сўзлар ҳадеб қайтарилаверса, улар ўзининг маъно - моҳиятини ҳам йўқотади. Масалан, кўчаларда юрадиган «фолбинлар»ни кўрганмисиз? Улар автоматик тарзда айтадиган сўзлари аслида уларнинг ўзлари учун умуман маъносини йўқотган («бахтингдан очайми, тахтингдан очайми?» ва ҳақозо шунга ўхшаш сўзлар). Ҳар қандай ҳаракат ҳадеб қайтарилаверса, «психологик тўйиниш» ҳодисаси рўй беради ва ҳаракатлар автоматлашиб, унинг айрим деталлари умуман онг назоратидан чиқади. Масалан, маҳоратли раққоса ҳар қандай рақсга ҳам чиройли, жозибали ҳаракатлар билан ўйин тушиб кетаверади.

Д. Англанганлик қонуни. Идрок қилаётган шахс учун фигуранинг англанганлиги, унинг зарурати ва маъноси катта аҳамиятга эга бўлади. Агар биз кузатаётган предмет, эшитаётган нутқ ёки ҳис қилаётган нарсамиз маъносиз, тушунарсиз, ноаниқ бўлса, биз жуда тез чарчаймиз ва толиқамиз. Масалан, хитой тилини билмайдиган одам шу тилда сўзлашувчилар орасига тушиб қолса, психологик жиҳатдан жуда қийналади. Яъни, *бизга барча нарсаларда бирор маъно ва мазмун керак*. Одам одатда тушунадиган нарсасинигина идрок қилади. Ҳаттоки, марузачининг бугун тушунтираётган марузасидаги фактлар сизнинг тушунчаларингиз ва билим доирангиздан узок бўлса, профессорга қараб ўтирган бўлсангиз ҳам унинг гаплари кулоғингизга кирмайди. Шундай пайтларда «Нима деяпти ўзи?» деб кўшнимиздан сўраб кўямиз ҳам, зеро марузаси ўша биз учун кадрдон бўлган ўзбек тилида гапираётган бўлса ҳам. Синаб кўриш учун ўртоғингизга бир нечта сўзлардан иборат каторни беринг. Улар орасида мазмунан бир-бирига боғлиқ бўлмаган сўзлар, ҳаттоки маъносиз (тескарисига ёзилган сўзлар) бўлсин. Орага 2-4 та таниш ўзбек тилидаги сўзлардан аралаштиринг. Бир дақиқа мобайнида қараб, эслаб қолганини қайтаришни сўрасангиз, ўша 2-4 та сўзлардан бошқаларни деярли «кўрмаганининг» гувоҳи бўласиз.

Е. Тахминларни текшириш жараёнида идрок қилиш. Биз идрок жараёнида илгариги тажрибага таянганимиз билан кўпинча адашамиз, баъзан эса ўзимиз учун янгиликлар очиб, тажрибани янада бойитамиз. Илгариги тажриба ва келажакни башорат қилиш инсонга хос хусусият бўлиб, бизнинг сезги органларимиз орқали келадиган маълумотларнинг кўлами ва имкониятларини янада оширади. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, *идрок - ташқи муҳит тўғрисидаги тахминларимизни исбот қилишга қаратилган*

фаол жараёндир. Биз бевосита идрокимиз «тагига етолмаётган», «тушунмаётган» нарсаларни бевосита ҳис қилгимиз, қўлимиз билан ушлаб кўргимиз, улар билан ишлагимиз келади. Яъни, идрок қилинаётган нарсада ноаниқлик, сир пайдо бўлса, биз «Бу нима бўлди?» деган савол асосида тахмин қила бошлаймиз ва уни текшириш учун ҳаракат қиламиз. Айнан ҳаракатлар, амалий ишлар идрокимиз имкониятлари ва чегаралари кенгайтиради ва англашга ёрдам беради. Шунинг учун ҳам ҳар бир ишни бошлашдан аввал нимага эгамиз, нима керак ва нима қилсак, тезроқ яхши натижага эга бўламиз, деган савол билан ўзимиздаги тажрибада бўлган билимларимиз билан унчалик аниқ бўлмаган маълумотларни тарозуга солиш ва имкон борича нутқимиз, ҳаракатларимиз билан реал тажрибани кенгайтиришга интилишимиз керак. Шундай қилиб, бир қарашда оддийроқ туюлган идрок ҳам инсон билимлари, тушунувчанлиги ва фаоллиги билан боғлиқ психологик жараён бўлиб, у аслида шахсий тажрибамизнинг бирламчи асоси ва базасидир.

3.9. Хотира ва шахс тажрибасининг бойлиги

Одам кўрган, ҳис қилган ва эшитган нарсаларининг жуда оз миқдоринигина эслаб қола олади. Маълум бўлишича, бир вақтнинг ўзида одам онгида 7 тадан ортиқ белгига эга бўлган маълумотнинг қолиши қийин экан экан. Бу еттита сўз, сон, белги, нарсанинг шакли бўлиши мумкин. Агар телефон рақамлари 8 та белгилли бўлганда, уни ёдда сақлаш анча қийин бўларкан. Демак, онгнинг танловчанлиги ва маълумотларни саралаб, териб ишлатиши яна бир психик жараёни - хотирани билишимиз лозимлигини билдиради.

Одатда биз бирор бир материални ўқийдиган бўлсак, уни ҳеч бир ўзгаришсиз эслаб қолишга ҳаракат қиламиз. Лекин ажабланирлиси шундаки, борган сари материал маълум ўзгаришларга юз тўтиб, хотирада дастлабки пайтдагисидан бошқачароқ бўлиб сақланади. Баъзи бир материал ёки маълумот хоҳласак ҳам хотирадан ўчмайди, бошқаси эса жуда қаттиқ хоҳласак ҳам керак пайтда ёдимизга туширолмаймиз Бу каби саволлар, инсон билиш жараёнларидаги энг муҳим саволлар бўлиб, баъзан ўз тараққиётимиз ва камолатимизни ҳам ана шундай омилларга боғлагимиз келади.

Маълум бўлишича, инсон мияси ҳар қандай маълумотни сақлаб қолади. Агар шу маълумот бирор сабаб билан одамга керак бўлмаса, ёки ўзгармаса, у ондан табиий тарзда йўқолади. Лекин ҳар доим ҳам бизнинг профессионал фаолиятимиз манфаатларига мос маълумотларни эсда сақлаш жуда зарур ва шунинг учун ҳам кўпчилик атайлаб хотира тарбияси билан шуғулланади.

Х о т и р а - бу тажрибамизга алоқадор ҳар қандай маълумотни эслаб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш ва унутиш билан боғлиқ мураккаб жараёндир. Хотира ҳар қандай тажрибамизга алоқадор маълумотларнинг онгимиздаги аксидир.

Инсон хотирасининг яхши бўлиши, яъни ҳис-кечинмаларимиз, кўрган - кечирганларимизнинг мазмуни тўлароқ миямизда сақланиши қуйидаги омилларга боғлиқ:

- эсда сақлаб қолиш билан боғлиқ ҳаракатларнинг яқунланганлик даражасига;
- шахснинг ўзи шуғулланаётган ишга нечоғлиқ қизиқиш билдираётганлиги ва шу ишга мойиллигига;
- шахснинг бевосита фаолият мазмуни ва аҳамиятига муносабатининг қандайлигига;
- шахснинг айна пайтдаги кайфиятига;
- иродавий кучи ва интилишларига.

Хотира жараёнлари шахснинг фаолиятдаги ютуқларига боғлиқ бўлгани учун ҳам, унинг табиати, қандай кечишига кўплаб олимлар аҳамият берганлар. Масалан, нима учун одам у ёки бу маълумотни хотирада сақлайди, деган саволга турли олимлар турлича жавоб берадилар. Масалан, физиологлар унинг сабабини мияда ҳосил бўладиган нерв боғланишлари - ассоциациялар билан боғлашса, биохимиклар - рибонуклеин кислота (РНК) ва бошқа биохимик ўзгаришлар оқибатидадир, деб тушунтирадилар.

Психологлар эса хотирани доимо инсон фаолияти, унинг шахс учун аҳамияти ва мотивлар характери билан боғлайдилар. Чунки шахснинг йўналганлиги, унинг ҳаётдаги мавқеи ва қобилиятларининг ривожланганлик даражаси айнан хотирасининг мазмунига боғлиқ. Шунинг учун ҳаттоки, шундай гап ҳам бор: «Нимани эслашингни менга айт, мен сенинг кимлигингга айтман».

Амалий нуқтан назардан хотиранинг самарадорлиги, уни ўқув ва меҳнат фаолияти жараёнида ошириш катта аҳамиятга эга. Чунки кўпинча одамлар орасида ишчанроғи, ўқувчи ёки талабалар орасида билимлироғи ҳам бир қарашда хотирасининг кучи билан

бошқалардан ажралиб туради. Буюк бобокалонимиз Амир Темурнинг хотираси ҳақида афсоналар юради. Масалан, у ўз кўл остидаги бекларнинг нафақат исмини, балки отасининг исmlарини ҳам ёддан биларкан, учрашувларда бевосита номини айтиб мурожаат қиларкан. Бу фазилат ҳам унинг ўз кўл остидагилар орасида обрўининг баландлигига таъсир кўрсатган. Американинг машхур Президентларидан Авраам Линкольн ҳам ана шундай феноменал хотирани ўз яқинлари ва иш юзасидан у билан боғлиқ бўлган ходимларга нисбатан намоён этиб, лол қолдирган экан. Демак, хотира тарбияси, уни керакли йўсинда ривожлантириш - керак бўлса, шахсий обрў ҳамда ишдаги самара масаласи билан бевосита боғлиқ экан.

Хотиранинг самарадорлиги эслаб қолишнинг кўлами ва тезлиги, эсда сақлашнинг давомийлиги, эсга туширишнинг аниқлиги билан боғланади. Демак, одамлар ҳам айнан шу сифатларга кўра ҳам фарқланадилар:

материални тезда эслаб қоладиганлар;

материални узоқ вақт эсда сақлайдиганлар;

истаган пайтда осонлик билан эсга туширадиганлар.

Баъзи одамларнинг хотирасига хос жиҳатларни туғма деб аташади. Тўғри, олий нерв тизими, унинг ўзига хос ишлаш хусусиятлари хотиранинг ўзига хос индивидуал услубини белгилаши мумкин. Лекин ҳаётда кўпинча шахснинг билиш жараёнлари ва сезги органларининг ишлаш қобилиятларига боғлиқ тарзда ажралиб турадиган типлари ҳақида гапиришади. Масалан, айрим одамлар кўрган нарсаларини жуда яхши эслаб қолади, демак, уларнинг хотираси кўргазмали-образли бўлиб, кўзи билан кўрмагунча, нарсанинг моҳиятини тушунмайди ҳам. Бошқалар эса ўзича фикрлаб, номини айтиб, мавхум тарзда тасаввур қилмагунча, эслаб қолиши кийин бўлади. Бундайлар сўз-манتيқий хотира типн вакилларидар.

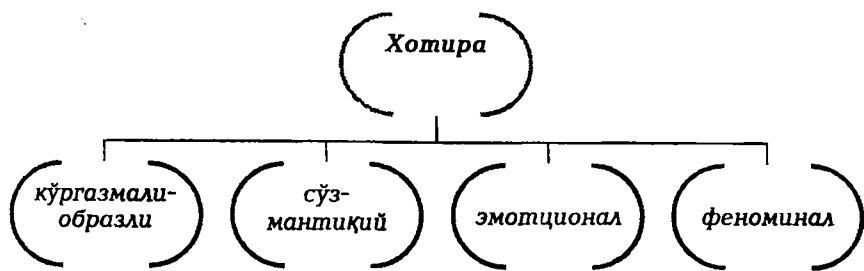
Яна бир типли одамлар бевосита ҳис қилган, «юрагидан» ўтказган, унда бирор ёрқин эмосионал образ қолдирилган нарсаларни яхши эслаб қоладилар, бу – эмосионал хотирадир. Лекин яна бир хотира эгалари борки, уларни феноменал хотира соҳиблари деб аташади.

Психологияга оид китобларда ана шундай хотирага эга бўлган кишилар тўғрисида кўп ёзилган. Бу шундай кишиларки, улар бир вақтнинг ўзида нисбатан жуда катта ҳажмдаги маълумотларни эсда

сақлай олади ва эсга туширади. Масалан, тарихий шахслар орасида Юлий Сезар, Наполеон, Мосарт, Гаусс, шахмат устаси Алехин кабинсонлар хотираси ана шундай ноёб бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Таниқли, рус психологи ва нейропсихологи А.Р. Лурия ҳам ана шундай хотира соҳибларидан бири – асли касби журналист бўлган Шерешевский деган шахс хотирасини атайлаб узоқ вақт мобайнида ўрганган. Унинг хотираси шундай эдики, Дантенинг «Илоҳийлик комедияси»дан олинган узундан-узук парчани бир марта қараб олгандан сўнг, 15 дақиқадан сўнг сўзма-сўз айтиб беролган. Шуниси характерли эдики, комедия унга нотаниш бўлган италян тилида ёзилган эди. Кўпчиликни қандай қилиб яхши, мустақкам эсда сақлаб қолиш муаммоси қизиқтирса, Шерешевский учун қандай қилиб унутиш масаласи мураккаб эди. Уни хотира образлари доимо кийнар, кўрган нарсалари кўз олдида гавдаланаверар эди. қандай қилиб эслаб қоласиз? деган саволга у шундай жавоб берган : мен «материални» ўзимга таниш ва сеvimли бўлган Москва кўчаларига жойлаштираман. Бир марта бир материалнинг бир бўлаги ўша «кўчанинг» салқин тушган йерига тушиб қолиб, эсга тушириши анча қийин бўлган экан. Шунга ўхшаш ҳар бир феноменал хотира эгаларининг ўзига хос эслаб қолиш услублари бўлар экан.

Шотландиялик математик А.Эткин 1933 йили 25 та бир-бири билан боғланмаган сўзлардан иборат икки қаторни эслаб қолиб, ҳйеч бир хатосиз уни 27 йилдан кейин эсга тушира олган. «килич ва қалқон» кинофилмидаги рус разведчиги И. Вайснинг насистлар томонидан режалаштирилган биринчи навбатда батамом ёк қилиниши лозим бўлган объектлар – шифрлари билан кўрсатилган рўйхатини бир карра кўриб чиқиб, бир неча дақиқадан сўнг эсга туширганини эсланг. У ҳам гўёки, кўриб тургандай ўша рўйхатларни қайтадан ўқигандай, такрорлайди. Тарихда бундай кишилар бор ва улар бизнинг орамизда ҳам ёк эмас. Муҳими шундаки, ана шу феноменал хотирани шахс ва жамият манфаатига мос тарзда унумли ишлата билишдир.

Эсда сақланган маълумотни хотирадан чиқариб олиб, қайта тиклаш ҳам муҳим муаммо. Чунки кўпинча биз хотирамизда кечагина ўқиган ёки яқиндагина ўқитувчимиз айтиб берган маълумотнинг борлигини биламиз-у, лекин керак вақтда уни эсга тушира олмаймиз.

10-расм. Эслаб қолиш хусусиятига коъра хотиранинг турлари

Маълумотни хотирадан чақириб олиш омилларига қуйидагилар киради:

Маъмулотнинг анланганлиги. Биз ўзимиз тўла анлаган, тушунган нарсаларни осонроқ эсга туширамиз. Масалан, алфавитни жуда осон эсга туширамиз, ёки 1, 2, 3, 4 ва ҳақозо тартибли сонларни бир кўргандан сўнг у миллионгача бўлса ҳам эсга туширишимиз сираям қийин эмас. Лекин шу сонлардан бор ёъғи 7-8 тасини тесқари ёки аралаш тартибда ёзилган бўлса, уларни эсга тушириш анча мушқул бўлади. «Психология» ёзувини эсга тушириш жуда осон, лекин «п с и х о л о г и я» ҳарфлари тўплами айнан ўша ҳарфлардан иборат бўлса ҳам сира эсга тушира олмаймиз. Демак, материални яхшилаб эсда сақлаш ва эсга тушириш учун уни тушуниш ва англаш керак. Мазмунини ва моҳиятини тушунган ҳолда иложи бўлса, ўзимиздаги қизиқишларга боғлай олишимиз керак.

Кутилмаган маълумот. Кутилмаганда пайдо бўлган янги ва яхши маълумот ҳам яхши эсга тушади. Масалан, сонлар қаторида берилган битта ҳарф, ёки аксинча, ҳарфлар орасидаги битта сон, узун жумлалар орасида пайдо бўлган қисқа жумла эсга тезроқ ва аниқроқ тушади. Бунинг оддий сабаби – биз кутилмаганда пайдо бўлган маълумот ёки нарсага ҳайратланамиз, жонли эмосиялар билан жавоб берамиз, бу эса яхши эслаб қолишга ва керак бўлганда, ёрқин тиклашга асосдир.

Маълумотнинг мазмун ёки шакл жиҳатдан бир-бирига яқинлиги. Масалан, агар кўплаб бир-бирига боғлиқ бўлмаган сўзлар орасида «еркак» ва «аёл» сўзлари пайдо бўлган бўлса, биттасининг эсга туширилиши иккинчисининг ҳам эсда тикланишига сабаб

бўлади. Шунинг учун ҳам ўқув режасига киритилган барча фанлар шундай бирин-кетинликда бериладикки, бирини ўзлаштириш иккинчисининг ҳам ўзлаштирилиши, бир-бирини тўлдиришга хизмат қилсин.

Эсда сақлаш вақти билан эсга тушириш вақти ўртасидаги фарқ. Одамда берилган маълумотни идрок қилиш ва шу орқали эсда сақлаш вақти қанчалик кўп бўлса, эсга тушириш ҳам осонроқ бўлади. Шунинг учун ҳам узоқ муддатли хотирада сақланадиган маълумот узоқ вақт мобайнида, кўпинча бир неча марта қайтариб берилди, қисқа муддатлида эса бир марта, қисқа фурсатда берилди ва шу нарса эсга тушириш керак бўлганда, тикланмайди. Масалан, бирор текстни компютерга киритиш учун ўртоғингизга бериб, кейин нималарни киритганини сўранг. Жавоб аниқ: «Есимда ёқ». Яъни маълумотнинг умумий мазмуни ёдда қолса ҳам, асосий тушунчалар ва моҳият эсда қолмайди.

Шундай қилиб, хотира фаол жараён бўлиб, у шахснинг у ёки бу турли маълумотлар билан ишлаш малакасига, унга муносабатига, материалнинг қимматини тасаввур қилишига бевосита боғлиқ бўлади. Энг характерли нарса шуки, инсон фақат эшитган маълумотининг 10 фоизини, эшитган ва кўрган нарса-сининг 50 фоизгачасини, ўзи фаол бажарган ишларининг деярли 90 фоизини ёдда сақлайди. Бу кўплаб психологик тадқиқотларда исбот қилинган. Шахснинг ўзи ўйлаб топиб, ўзи бевосита бажарган ишлари жуда осон эсга тушади. Бу ҳодиса психологияда генерасия самараси деб аталади. Агар талаба ёки ўқувчи ҳам ўзи бирор теоремани мустақил равишда исбот қилган бўлса, ёки бирор хулосага мустақил равишда келолган бўлса, ўқитувчи тушунтирган ҳодисага яқин нарса тўғрисида ўртоқларига сўзлаб берган бўлса, албатта уни хоҳлаган пайтда осонгина эсга туширади. Шунинг учун ҳам охириги пайтларда ўйин методлари, мунозара методларидан ўқув жараёнида ҳам кенг фойдаланилмоқда. Ҳаттоки, катталарни қисқа фурсатда ўқитиш ва малакаларини оширишда ҳам турли хил амалий ўйинлардан, ижтимоий-психологик тренинглардан фойдаланишнинг маъноси ҳам шунда – яхши ва тез эслаб қолиш ҳамда самарали эсга тушириш. Иқтисодий ўқувларда турли хил «кейс-стади»ларни таҳлил қилиш ва ўз нуқтан назарича мақбул ҳаракат шакллари қарорлар қабул қилиш ҳам мутахассислар малакасини оширишга самарали таъсир кўрсатади.

Шу ўринда хотиранинг саккиз қонунини эслаб қўйишни мақсадга мувофиқ саналади.

Умуман, *хотиранинг самарадорлиги эслаб қолишнинг қўлами ва тезлиги, эсда сақлашнинг давомийлиги, эсга туширишнинг аниқлиги билан боғланади.* Демак, одамлар ҳам айнан шу сифатларга кўра ҳам фарқланадилар:

- материални тезда эслаб қоладиганлар;
- материални узоқ вақт эсда сақлайдиганлар;
- истаган пайтда осонлик билан эсга туширадиганлар.

Баъзи одамларнинг хотирасига хос жиҳатларни туғма деб аташади. Тўғри, олий нерв тизими, унинг ўзига хос ишлаш хусусиятлари хотиранинг ўзига хос индивидуал услубини белгилаши мумкин. Лекин ҳаётда кўпинча шахснинг билиш жараёнлари ва сезги органларининг ишлаш қобилиятларига боғлиқ тарзда ажралиб турадиган типлари ҳақида гапиришади. Масалан, айрим одамлар кўрган нарсаларини жуда яхши эслаб қолади, демак, уларнинг *хотираси кўрғазмали-образли* бўлиб, кўзи билан кўрмагунча, нарсанинг моҳиятини тушунмайди ҳам. Бошқалар эса ўзича фикрлаб, номини айтиб, мавхум тарзда тасаввур қилмагунча, эслаб қолиши қийин бўлади. Бундайлар *сўз - мантиқий хотира* типни вакилларида. Яна бир типли одамлар бевосита хис қилган, «юрагидан» ўтказган, унда бирор ёрқин эмоционал образ қолдира олган нарсаларни яхши эслаб қоладилар, бу - *эмоционал хотирадир.* Лекин яна бир хотира эгалари борки, уларни *феноменал хотира* сохиблари деб аташади. Психологияга оид китобларда ана шундай хотирага эга бўлган кишилар тўғрисида кўп ёзилган. Бу шундай кишиларки, улар бир вақтнинг ўзиде нисбатан жуда катта ҳажмдаги маълумотларни эсда сақлай олади ва эсга туширади. Масалан, тарихий шахслар орасида Юлий Цезарь, Наполеон, Моцарт, Гаусс, шахмат устаси Алехин каби инсонлар хотираси ана шундай ноёб бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Таниқли, рус психологи ва нейропсихологи А.Р. Лурия ҳам ана шундай хотира сохибларидан бири - асли касби журналист бўлган Шерешевский деган шахс хотирасини атайлаб узоқ вақт мобайнида ўрганган. Унинг хотираси шундай эдики, Дантенинг «Илоҳийлик комедияси»дан олинган ўзундан-узоқ парчани бир марта қараб олгандан сўнг, 15 дақиқадан сўнг сўзма-сўз айтиб бера олган. Шуниси характерли эдики, комедия унга нотаниш бўлган итальян тилида ёзилган эди. Кўпчиликни қандай қилиб яхши, мустаҳкам

эсда сақлаб қолиш муаммоси қизиқтирса, Шерешевский учун қандай қилиб унутиш масаласи мураккаб эди. Уни хотира образлари доимо қийнар, кўрган нарсалари кўз олдида гавдаланаверар эди. Қандай қилиб эслаб қоласиз? деган саволга у шундай жавоб берган: мен «материални» ўзимга таниш ва севимли бўлган Москва кўчаларига жойлаштираман. Бир марта бир материалнинг бир бўлаги ўша «кўчанинг» салкин тушган ерига тушиб қолиб, эсга тушириши анча қийин бўлган экан. Шунга ўхшаш ҳар бир феноменал хотира эгаларининг ўзига хос эслаб қолиш услублари бўлар экан.

Шотландиялик математик А. Эткин 1933 йили 25 та бир-бири билан боғланмаган сўзлардан иборат икки қаторни эслаб қолиб, ҳеч бир хатосиз уни 27 йилдан кейин эсга тушира олган. «Қилич ва қалқон» кинофильмидаги рус разведчиги И. Вайснинг нацистлар томонидан режалаштирилган биринчи навбатда батамом йўқ қилиниши лозим бўлган объектлар - шифрлари билан кўрсатилган рўйхатини бир қарра кўриб чиқиб, бир неча дақиқадан сўнг эсга туширганини эсланг. У ҳам гуёки, кўриб тургандай ўша рўйхатларни қайтадан ўқигандай, такрорлайди. Тарихда бундай кишилар бор ва улар бизнинг орамизда ҳам йўқ эмас. Муҳими шундаки, ана шу феноменал хотирани шахс ва жамият манфаатига мос тарзда унумли ишлата билишдир.

Эсда сақланган маълумотни хотирадан чиқариб олиб, қайта тиклаш ҳам муҳим муаммо. Чунки кўпинча биз хотирамизда кечагина ўқиган ёки яқиндагина ўқитувчимиз айтиб берган маълумотнинг борлигини биламиз-у, лекин керак вақтда уни эсга тушира олмаймиз. Маълумотни хотирадан чақириб олиш омилларига қуйидагилар киради:

Маълумотнинг англаганлиги. Биз ўзимиз тўла англаган, тушунган нарсаларни осонроқ эсга тушираемиз. Масалан, алфавитни жуда осон эсга тушираемиз, ёки 1, 2, 3, 4 ва ҳақозо тартибли сонларни бир кўргандан сўнг у миллионгача бўлса ҳам эсга туширишимиз сираям қийин эмас. Лекин шу сонлардан бор йўғи 7 - 8 тасини тесқари ёки аралаш тартибда ёзилган бўлса, уларни эсга тушириш анча мушкул бўлади. «Психология» ёзувини эсга тушириш жуда осон, лекин «и п и о х о я с л г» ҳарфлари тўплами айнан ўша ҳарфлардан иборат бўлса ҳам сира эсга тушира олмаймиз. Демак, материални яхшилаб эсда сақлаш ва эсга тушириш учун уни тушуниш ва англаш керак. Мазмунини ва

моҳиятини тушунган ҳолда иложи бўлса, ўзимиздаги қизиқишларга боғлай олишимиз керак.

Кутилмаган маълумот. Кутилмаганда пайдо бўлган янги ва яхши маълумот ҳам яхши эсга тушади. Масалан, сонлар қаторида берилган битта ҳарф, ёки аксинча, ҳарфлар орасидаги битта сон, ўзун жумлалар орасида пайдо бўлган қисқа жумла эсга тезроқ ва аниқроқ тушади. Бунинг оддий сабаби - биз кутилмаганда пайдо бўлган маълумот ёки нарсага ҳайратланамиз, жонли эмоциялар билан жавоб берамиз, бу эса яхши эслаб қолишга ва керак бўлганда, ёркин тиклашга асосдир.

Маълумотнинг мазмун ёки шакл жиҳатдан бир-бирига яқинлиги. Масалан, агар кўплаб бир-бирига боғлиқ бўлмаган сўзлар орасида «эркак» ва «аёл» сўзлари пайдо бўлган бўлса, биттасининг эсга туширилиши иккинчисининг ҳам эсда тикланишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ўқув режасига киритилган барча фанлар шундай бирин-кетинликда бериладими, бирини ўзлаштириш иккинчисининг ҳам ўзлаштирилиши, бир - бирини тўлдиришга хизмат қилсин.

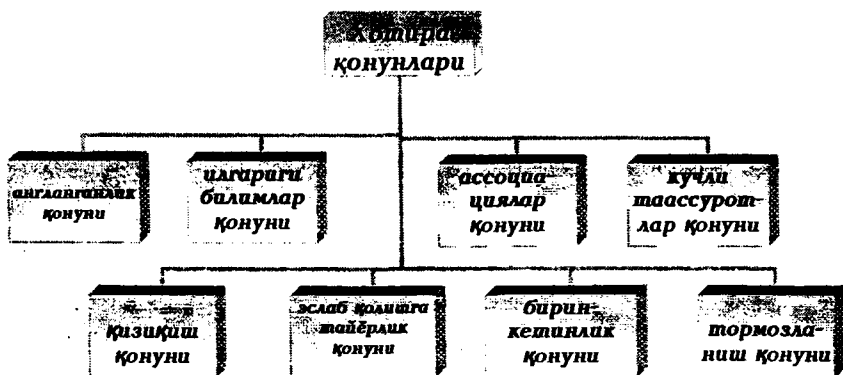
Эсда сақлаш вақти билан эсга тушириш вақти ўртасидаги фарқ. Одамда берилган маълумотни идрок қилиш ва шу орқали эсда сақлаш вақти канчалик кўп бўлса, эсга тушириш ҳам осонроқ бўлади. Шунинг учун ҳам узоқ муддатли хотирада сақланадиган информация узоқ вақт мобайнида, кўпинча бир неча марта қайтариб берилди, қисқа муддатлида эса бир марта, қисқа фурсатда берилди ва шу нарса эсга тушириш керак бўлганда, тикланмайди. Масалан, бирор текстни компьютерга киритиш учун ўртоғингизга бериб, кейин нималарни киритганини сўранг. Жавоб аниқ: «Эсимда йўқ». Яъни маълумотнинг умумий мазмуни ёдда қолса ҳам, асосий тушунчалар ва моҳият эсда қолмайди.

Шундай қилиб, хотира фаол жараён бўлиб, у шахснинг у ёки бу турли маълумотлар билан ишлаш малакасига, унга муносабатига, материалнинг қимматини тасаввур қилишига бевосита боғлиқ бўлади. Энг характерли нарса шуки, инсон фақат эшитган маълумотининг 10 фоизини, эшитган ва кўрган нарсасининг 50 фоизгачасини, ўзи фаол бажарган ишларининг деярли 90 фоизини ёдда сақлайди. Бу кўплаб психологик экспериментларда исбот қилинган. Шахснинг ўзи ўйлаб топиб, ўзи бевосита бажарган ишлари жуда осон эсга тушади. Бу ҳодиса психологияда *генерация эффекти* деб аталади. Агар талаба ёки ўқувчи ҳам ўзи бирор

теоремани мустақил равишда исбот қилган бўлса, ёки бирор хулосага мустақил равишда келолган бўлса, ўқитувчи тушунтирган ҳодисага яқин нарса тўғрисида ўртоқларига сўзлаб берган бўлса, албатта уни хоҳлаган пайтда осонгина эсга туширади. Шунинг учун ҳам охириги пайтларда ўйин методлари, мунозара методларидан ўқув жараёнида ҳам кенг фойдаланилмоқда. Ҳаттоки, катталарни қисқа фурсатда ўқитиш ва малакаларини оширишда ҳам турли хил амалий ўйинлардан, ижтимоий психологик тренинглардан фойдаланишнинг маъноси ҳам шунда - яхши ва тез эслаб қолиш ҳамда самарали эсга тушириш. Иқтисодий ўқувларда турли хил «кейс стади» ларни таҳлил қилиш ва ўз нуқтаи назарича мақбул ҳаракат шакллари қарорлар қабул қилиш ҳам мутахассислар малакасини оширишга самарали таъсир кўрсатади.

3.10. Хотиранинг қонунилари

Шахс ўз хотирасини яхшилаш истаги бўлса, у ҳолда хотиранинг саккиз қонунини эслаб қуйишни тақлиф этамиз:

11-расм. Хотиранинг саккиз қонуни

1. Англашганлик қонуни. Оддий, лекин мураккаб қонун, яъни берилган материални қанчалик чуқур англасак, шунчалик уни мустаҳкам хотирада муҳрлаган бўламиз.

2. Қизиқиш қонуни. Анатолий Франс: «Билимларни яхши ҳазм қилиш учун уни иштаҳа билан ютиш керак» деганда, албатта,

материалга жонли қизиқиш билан муносабатда бўлишимиз, ва уни яхши кўришимиз кераклигини назарда тутган.

3. Илгариги билимлар қонуни. Маълум мавзу юзасидан билимлар қанчалик кўп бўлса, янгисини эсда сақлаб қолиш шунчалик осон бўлади. Масалан, илгари ўқиган бирор китобни қайтадан ўқиб, уни янгидан ўқиётгандай ҳис қилсангиз, демак, сиз илгариги тажрибангиз етишмаганлигидан уни яхши ўзлаштира олмаганлигингизни ҳис қилишингиз мумкин. Демак, эски билимлар ҳам тажрибага айлангандагина, янгиларига замин бўла олади.

4. Эслаб қолишга тайёрлик қонуни. Бирор материални эслаб қолишдан аввал, бўлгуси ақлий ишга қандай ҳозирлик кўрган бўлсангиз, шунга мос тарзда эслаб қоласиз. Масалан, физика ўқитувчисининг барча дарслари сизга доимо маъқул бўлган бўлса, Сиз: «Бугун ҳам янги нарса ўрганиб чиқаман», деб ўзингизни ишонтирасиз ва оқибатда натижа ҳам яхши бўлади. Ёки вақтга нисбатан тайёрлик ҳам шундай. «Бир амаллаб имтихон топширсам, кейин қутуламан», деб дарсга тайёрланган бўлсангиз, имтихон тугагач, гуёки миянғизни биров «ювиб қўйгандай» тасаввур ҳосил бўлади. Агар материални мутахассис бўлишим учун жуда керак, деб умрингиз охиригача муҳимлигини англасангиз, у нарса хотирада муқим сақланади.

5. Ассоциациялар қонуни. Бу қонун ҳақида эрамиздан аввал Арасту ҳам ёзган эди. Қонуннинг моҳияти шундаки, бир вақтда шаклланган тасаввурлар хотирада ҳам ёнма-ён бўлади. Масалан, айни конкрет хона ўша ерда рўй берган ҳодисаларни ҳам эслатади.

6. Бирин - кетинлик қонуни. Ҳарфларни алфавитдаги тартибда ёддан айтиш осон, уни тесқарисига айтиш қийин бўлганидек, хотирада ҳам маълумотларни маълум тартибда жойлаштиришга ва керак бўлганда, тартиб билан бирин-кетин тиклаш мақсадга мувофиқдир.

7. Кучли таассуротлар қонуни. Эслаб қолинадиган нарса тўғрисидаги биринчи таассурот қанчалик кучли бўлса, унга алоқадор образ ҳам шунчалик ёрқин бўлади. Бундан ташқари, сиз учун аҳамиятли ва жозибали маълумотлар оқимида эсланаётган материал ҳам яхши эсга туширилади.

8. Тормозланиш қонуни. Ҳар қандай муайян маълумот ўзидан олдинги маълумотни тормозлайди. Шунинг учун унинг ўчиб кетмаслиги учун янгини эсда сақлашдан аввал мустаҳкамлаш чораларини кўришингиз керак.

Демак, яхши кучли билимларга эга бўлиш учун ҳар бир предмет ёки фаннинг мавзуларини ўзига хос тарзда ёқтира олиш ва хотирада сақлаш услубларини ишлаб чиқишингиз керак экан. Лекин албатта, математика фанидан кейин физикани, тарихдан кейин адабиёт фанини, шеър ёдлашни уйқу олдидан амалга оширмасликни маслаҳат берамиз.

3.11. Хотирани ривожлантириш йўллари

Хотирани ривожлантириш масаласи психологиядаги, нафақат психологиядаги, балки инсониятнинг олдида турган долзарб муаммодир. Айниқса, у ёки бу таълим масканларида ўқийдиган ҳар бир ўқувчи ёки талаба учун ҳам бу жуда муҳим нарса: ким эшитган ёки кўрган нарсасининг мазмунини тўла эслаб қолиб, кейин шериклари ёки ўқтувчисини лол қилишни хоҳламайди дейсиз? Шунинг учун ҳам ушбу мавзуда амалий жиҳатдан маъқул ва мумкин бўлган айрим тавсияларга эътиборни қаратамиз.

Кўпчилик психологлар ва амалиётчилар инсон хотирасини китоблар жавонига ўхшатишади. Агар шу жавонда китоблар тартиб билан жой-жойига қўйилган ва Сиз вақти-вақти билан уларни орасига «ташриф» буюриб турсангиз, қайси китоб қайерда турганини яхши биласиз. Хотира ҳам шундай. Агар Сиз мунтазам ўз қобилиятларингизни ўстириш устида ишласангиз, у ёки бу қизиқтирган мавзу бўйича турли китобларни ўқиб, уларни маълум тартибда қайтариб турсангиз, эсда сақлаш ва эсга тушириш қобилиятингиз ўсиб бораверади.

Иккинчи муҳим амалий қоида – бу ўқиган, эшитган ёки кўрган нарсангизнинг моҳиятини англашга ҳаракат қилишингиз лозим. Чунки тушунмаган нарсангиз қайта-қайта ўқисангиз ҳам эсда яхши қолмайди. Масалан, инглиз тилидан «топиклар»ни ўқитувчи сўраганда айтиб бериш учун ёдлаган бўлсангиз, у тезда хотирангиздан ўчиб кетади. Агар уни амалий бирор иш-фаолиятингиз билан боғлаб, қийналиб бўлса ҳам овоз чиқариб машқ қилсангиз, у анчагача ёддан чиқмайди.

Ўзлаштирилиш лозим бўлган маълумотнинг хотирада сақланишини америкалик психолог Виржиния қуйидагича тасаввур қилади (20-расм). Яъни, ҳар қандай маълумот бизнинг бевосита ташқи оламни сезиш органларимизга таъсир қилади, лекин улар қисқа мuddатли хотирада ҳам қолмаслиги мумкин.

Масалан, ёлда кетаётганингизда баргинг шивирлаши ёки ёл ёқасидаги дарахтда сайраган қушнинг товуши сизнинг кулоғингизга таъсир қилади, лекин хотирадан ўша заҳоти ўчади, Сиз бу маълумотни кейин ишлатмайсиз ҳам. Чунки кўриш, эшитиш, ёки сезиш органларига келган маълумот жуда қисқа дақиқалар мобайнида, бир секундга ҳам тенг бўлмаган вақт давомида бизга таъсир қилади. Бу маълумот деярли эсда қолмайди. Кейин қисқа муддатли хотира ишга тушади, у ҳам бир неча дақиқаларда маълумотни ушлаб тура олади холос. Масалан, шошиб кетаётганингизда ўртоғингиз «кечкурун телефонлашамиз», деб сизга оғзаки телефон номерини беради. Сиз уни аудиторияга йетиб боргунга қадар эсда сақлаб қоласиз, тез ёзиб қўймасангиз, кейин эсдан чиқади.

12-расм. Ўзлаштирилиш лозим бўлган маълумотнинг хотирада сақланиш босқичлари

Узоқ муддатли хотира блокигача этиб борган маълумот эса инсон умри мобайнида ҳам эсдан чиқмаслиги мумкин. Чунки унга айнан зарур маълумотлар бир неча марта қайтарилиб, амалиётда мустаҳкамланиб, сақланади. Шунинг учун ҳам инсон онги ҳаёти ана шундай узоқ муддатли хотирадаги маълумотлар ҳисобига тажриба тўплайди. Бу блокда қолган маълумотлар асосан англоанглик тамойилига кўра онгда сақланади. Мантикийлик ёки англоанглик нуқтаи назаридан хотирада маълумотларни сақлашга қаратилган услуб ва воситалар мажмуи психологияда мнемоника ёки мнемотехника деб юритилади.

Психологияда мнемотехник усулларнинг энг кенг тарқалгани – бу таянч сўзларни ажратиш воситасида эслаб қолишдир. Бунда эслаб қолиниши керак бўлган жумла ёки шеърда алоҳида сўзлар ажратиб олинади ва уларга таяниб, ассосиатив метод ёрдамида яхлит материал эда сақланади. Масалан, ёшлиқда ёдлаган бирор шеърингизни эсланг:

Водийларни яйёв кезганда,

Бир ажиб ҳис бор эди менда.

Ўхшаши ёёқ бу гўзал бўстон

Достонларда битган гулистон.... (Ҳ. Олимжон)

Одатда хотира юқорида биз ажратгандай ҳар бир қатордаги айрим-алоҳида сўзларни ажратиб, қолган сўзларни ўша таянчига боғлаб туриб мазмунни эслаб қолади. Бу қонуният математик сонлар қаторига ҳам, насрий жумлаларга ҳам, оғзаки нутқда ўқитувчи ёки суҳбатдош айтган ибораларга ҳам тааллуқли бўлади. Конкрет ҳаётий мисолда ўз хотирангизни синаб кўринг.

Шуниси характерлики, оддий инсон 10 гача бўлган сон ёки предметларни шу ёъл билан эслаб қолиши мумкин. Масалан, туғилган кун муносабати билан бозордан оладиган нарсалар рўйхатини тузиб олсангиз, унда 1, 2, 3, 4 чи ва ҳоказо 10-чи деб ёзилган нарсалар одатда ўша рўйхатга қарамасангиз ҳам эсда қолиши мумкин, лекин ундан ортиғи – миянгизда айқаш-уйқаш бўлиб кетиши мумкин.

Иккинчи – қадимги римлик воизлар ҳеч қачон ўз нутқларида қоғоздан – ёзувдан фойдаланмаганлар. Улар тайёргарлик босқичида нутқининг ҳар бир мантикий бўлагини ўзлари жойлашган бино ёки хонадонидаги конкрет буюмлар, жиҳозлар билан боғлаб туриб эсда сақлаганлар. Масалан, римлик машхур воиз Сисерон ҳар сафар нутқ сўзлашага тайёрланганда, ўзининг боғида сайр қилиб юриб, унинг ҳар бир бўлагини номерлаб олган, кейин ана шу номерланган бўлак билан нутқининг алоҳида қисмларини боғлаган. Бундай мнемотехник усулни америкаликлар лоси методи деб аташади. Унинг моҳияти шуки, одам қатор муҳим обйектларни ўзига жуда таниш бўлган жойларга боғлаб туриб эсда сақлаб қолади. Америкалик Бауер (Боцер, 1973) бу усулни талабаларда қўллаб кўриб, шуни аниқлаганки, одатий механик тарзда ёдлайдиган талаба берилган материалнинг фақат ўртача 28%ини эслаб қолса, лоси методини қўллаганлар 72%гача самарали ишлаганлар.

Учинчи кенг тарқалган усул – бу эслаб қолиниши керак бўлган нарсаларни маъно жиҳатдан гуруҳларга бўлиб туриб эслаб қолиш. Бу усулни биз ёшлиқдан бошлаб ишлатиб келганмиз. Масалан, сизга сўзлар қатори берилган : синф, бола, парта, ручка, боғ, узум, чарос, калам, ариқ. Шу сўзларни яхшилаб эсда сақлаш учун уларни маълум гуруҳларга олдин бўлиб олсак, масалан, мактабга алоқадор нарсалар гуруҳи ва боғ билан боғлиқ нарсалар гуруҳлари. Шу ақлий ишни малага оширсак, албатта, хотирамиз иши самарали бўлади. Ёки ёшлиқдаги бир эртақ ҳаммага таниш: чол турп эккан ва у шу қадар катта бўлиб кетганки, ўзи якка ҳйеч уни тортиб чиқара олмайди. Шунда у кампирни, кампир – набирасини, набира – кучукни, кучук – мушукни, мушук эса сичқончани чақириб, биргалиқда жўр бўлишиб, тортиб олишади. Нега бу эртақнинг маъно-мазмунни ёддан чиқмайди, чунки ундаги воқъеалар замирида бирин-кетин амалга ошадиган воқъеалар занжири мавжуд. Шу бирин-кетинлик қонуни энг каттадан энг кичкина бўлган жонзотнинг биргалиқдаги, дўстона узвийлиги ётади. Бу эртақда нафақат тарбиявий маъно бор, бу ҳам муҳим, балки унда юқорида таъкидлаганимиз – гуруҳий ўзаро боғлиқлик тамойили бор. Бу ҳам ҳаётда тез-тез қўлланиладиган мнемотехник усулдир.

Шунга ўхшаш материални хотирада самарали сақлаш усуллари ҳар бир шахсда индивидуал бўлиши ҳам мумкин, бу сизнинг ақлий фаолиятингизни қандай ташкил этганлигингизга боғлиқ.

3.12. Тушуниш ва тафаккур қилишнинг ижтимоий моҳияти

Инсон идрок қилган, хотирасида сақлаб қолган нарсаларнинг барчаси унинг учун маълум маъно ва моҳиятга эга бўлади. Акс ҳолда у эслаб қолмайди ҳам, кейинги сафар аналогик объект билан тўқнаш келганда, унга диққатини қаратмайди ҳам, фигура фонга айланиб қолаверади. Яъни, биз кўрган, эшитган, ҳис қилган нарсаларимизнинг барчаси *маъноли*, керак бўлса, *маънили* бўлишини хоҳлаймиз. Шуниси характерлики, ана шундай нарса ва ҳодисаларга биз томондан бериладиган маъно ҳар бир алоҳида шахс томонидан турлича идрок қилинади. Масалан, олим учун ҳар қандай китоб - ҳаётининг маъноси бўлса, дехқон учун ер ва ундан олинадиган ҳосил - аҳамиятли ҳисобланади. ҳаттоки, битта

нарсанинг ўзи турли одамлар учун турли хил маъно ва мазмун касб этади. Ўша китоб мисолини оладиган бўлсак, китоб индустрияси билан шуғулланувчи муҳандис учун - ишлаб чиқариш маҳсулоти, китоб дўкони сотувчиси учун - товар - маҳсулот, ўқувчи учун - илм манбаи, муаллиф олим учун - ижодининг меваси, энг қимматли нарсадир. Ҳар бир алоҳида нарсага бўлган муносабатимиз унинг биз учун қадр-қимматига бевосита таъсир этади, у гоҳ ижобий, гоҳ салбий бўлиши мумкин. Шу нуқтаи назардан ҳам биз нарса ва ҳодисаларга танлаб муносабатда бўлаемиз. Тилшуносликни касб этиб танлаган талаба учун кибернетик моделлаштиришга бағишланган маруза қанчалик зерикарлидай туюлса, иктисодчилик касбини эгалламоқчи бўлганлар учун пул, фойда ва даромад олиш йўллари ҳақидаги маълумотлар шунчалик аҳамиятли, оддий сўзнинг морфологик таҳлили - шунчалик бефарқлик ҳолатини келтириб чиқаради. Демак, бизнинг дунёни, унинг сир-асрорларини тушунишимизнинг заминидан нарса ва ҳодисаларнинг биз учун шахсий алоқаси, аҳамиятлилиги даражаси ётади. Ана шундай дунёни тушунишимиз, англашимиз ва унга онгли муносабатимизни билдириб, изҳор қилишимизга алоқадор билиш жараёни психологияда *тафаккур, фикрлаш* деб аталади.

Тафаккур - инсон онгининг билиш объектлари ҳисобланмиш нарса ва ҳодисалар ўртасида мураккаб, ҳар томонлама алоқаларнинг бўлишини таъминловчи умумлашган ва мавҳумлашган акс эттириш шаклидир. Тафаккур муаммолари узоқ вақтгача ўзининг мураккаблиги билан психологлар назаридан четда бўлган, у асосан файласуфлар ва мантиқшунослар фикр юритадиган масала ҳисобланган. Психология илмининг отахони ҳисобланмиш немис олими Вильгельм Вундт ҳам психологияни иккига бўлиб - физиологик психология (экспериментал йўл билан билиш жараёнларини ўрганувчи фан) ва ҳалқлар психологияси қисмларига бўлиб, охириги психологиянинг таркибига нутқ ва тафаккур психологиясини ҳам киритган ва уни экспериментал тарзда ўрганиб бўлмайди, уларни тушунтириш мумкин холос деб ҳисоблаган. Бу хулосалар аслида тафаккур ва фикрлаш жараёнларининг нақадар мураккаб табиатга эга эканлигидан далолат беради. Лекин шундай бўлса ҳам шуни таъқилдаш жоизки, биринчидан, тафаккур ва фикрлаш жараёнлари - бу билиш жараёнлари;

* иккинчидан, улар ҳам шахс томонидан борликни акс эттириш шакли, умумлаштириб, билвосита акс эттириш шакли;

* учинчидан, бу жараёнлар ҳам экспериментал психология томонидан ўрганилади;

* тўртинчидан, тафаккур билишнинг энг олий ва юқори даражадаги шаклидир.

Тафаккур предмети билан белгилаш учун мукамал таъриф О.К.Тихомировнинг дарслигида кузатилади: « Тафаккур- бу ўз маҳсулоти билан воқеликни умумлаштириб, бавосита акс эттиришни характерлайдиган, умумлаштириш даражаси ва фойдаланадиган воситаларига ҳамда умумлашмалар янгилигига боғлиқ равишда турларга ажратишдан иборат жараён, билиш фаолиятидир». Ҳозирги даврда тафаккурнинг предмети юзасидан турли-туман қараш ва таърифлар мавжуддир. С.Л.Рубинштейн фикрига кўра тафаккурни психологик жиҳатдан ўрганишнинг асосий предмети- жараён, фаолият тариқасида намоён бўлишидир, яъни у субъект фаоллигини таъкидлайди. А.Н.Леонтьев эса тафаккурни турли кўринишларга ажратиб, фикр юритиш фаолияти эканлигини уқтиради, лекин уни предметли амалий фаолият деб номлайди. П.Я.Гальперин фикрига кўра, тафаккур - бу ориентирлаш тадқиқот фаолиятидир. А.В.Брушлинский тафаккурнинг муҳим янгиликни кидириш ва очиш, гипотеза ва назарияларни башорат қилиш, олдиндан пайқаш хусусиятлари каби жиҳатларини кўрсатиб ўтади. У тафаккурни умумлаштириб, унда янгиликни излаш ва очиш хусусияти мавжудлигини исботлаб берган олимдир.

Инсон идрок қилган, хотирасида сақлаб қолган нарсаларнинг барчаси унинг учун маълум маъно ва моҳиятга эга бўлади. Акс ҳолда у эслаб қолмайди ҳам, кейинги сафар аналогик объект билан тўқнаш келганда, унга диққатини қаратмайди ҳам, фигура фонга айланиб қолаверади. Яъни, биз кўрган, эшитган, ҳис қилган нарсаларимизнинг барчаси маъноли, керак бўлса, маънили бўлишини хоҳлаймиз. Шуниси характерлики, ана шундай нарса ва ҳодисаларга биз томондан бериладиган маъно ҳар бир алоҳида шахс томонидан турлича идрок қилинади. Масалан, олим учун ҳар қандай китоб – ҳаётининг маъноси бўлса, деҳқон учун ер ва ундан олинадиган ҳосил – аҳамиятли ҳисобланади. Ҳаттоки, битта нарсанинг ўзи турли одамлар учун турли хил маъно ва мазмун касб этади. Ўша китоб мисолини оладиган бўлсак, китоб индустрияси билан шуғулланувчи муҳандис учун – ишлаб чиқариш маҳсулоти, китоб дўкони сотувчиси учун – товар-маҳсулот, ўқувчи учун – илм манбаи, муаллиф олим учун – ижодининг меваси, энг қимматли

нарсадир. Ҳар бир алоҳида нарсага бўлган муносабатимиз унинг биз учун кадр-қимматига бевосита таъсир этади, қайси-ки, у гоҳ ижобий, гоҳ салбий бўлса ҳам. Шу нуктаи назардан ҳам биз нарса ва ҳодисаларга танлаб муносабатда бўламиз. Тилшуносликни касб этиб танлаган талаба учун кибернетик моделлаштиришга бағишланган маъруза қанчалик зерикарлидай туюлса, иктисодчилик касбини эгалламоқчи бўлганлар учун пул, фойда ва даромад олиш йўллари ҳақидаги маълумотлар шунчалик аҳамиятли, оддий сўзнинг морфологик таҳлили – шунчалик бефарқлик ҳолатини келтириб чиқаради. Демак, бизнинг дунёни, унинг сир-асрорларини тушунишимизнинг заминиди нарса ва ҳодисаларнинг биз учун шахсий алоқаси, аҳамиятлилиги даражаси ётади. Ана шундай дунёни тушунишимиз, англашимиз ва унга онгли муносабатимизни билдириб, изҳор қилишимизга алоқадор билиш жараёни психологияда тафаккур, фикрлаш деб аталади.

Тафаккур – инсон онгининг билиш объектлари ҳисобланмиш нарса ва ҳодисалар ўртасида мураккаб, ҳар томонлама алоқаларнинг бўлишини таъминловчи умумлашган ҳамда мавҳумлашган акс эттириш шаклидир.

Тафаккур муаммолари узоқ вақтгача ўзининг мураккаблиги билан психологлар назаридан четда бўлган, у асосан файласуфлар ва мантиқшунослар фикр юритадиган масала ҳисобланган. Психология илмининг отахони ҳисобланмиш немис олими Вилгелм Вундт ҳам психологияни иккига: физиологик психология (экспериментал йўл билан билиш жараёнларини ўрганувчи фан) ва халқлар психологияси қисмларига бўлиб, охиригисининг таркибига нутқ ва тафаккур психологиясини ҳам киритган. Уни экспериментал тарзда ўрганиб бўлмайди, уларни тушунтириш мумкин ҳолос, деб ҳисоблаган. Бу хулосалар аслида тафаккур ва фикрлаш жараёнларининг нақадар мураккаб табиатга эга эканлигидан далолат беради. Лекин шундай бўлса ҳам буни алоҳида равишда қуйидагича таъкидлаш жоиз-ки:

биринчидан, тафаккур ва фикрлаш жараёнлари – бу билиш жараёнлари;

иккинчидан, улар ҳам шахс томонидан борлиқни акс эттириш шакли, умумлаштириб, билвосита акс эттириш шакли;

учинчидан, бу жараёнлар ҳам экспериментал психология томонидан ўрганилади;

тўртинчидан, тафаккур билишнинг энг олий ва юқори даражадаги шаклидир.

Тафаккурнинг олийлиги ва мураккаблиги шундаки, у идрокдан фаркли, бевосита акс эттириш бўлмай, нарсалар ва уларнинг хоссаларини улар ёък пайтда ҳам акс эттиришга имкон беради. Масалан, Африканинг субтропик худудлари тўғрисида гап кетганда, умрида бирор марта Африкага бормаган одам ҳам субтропиклик хоссасини билгани учун ҳам ушбу ахборотни тушуниб, уни қабул қила олади. Синов пайтида талаба кеча ўқиган, лаборатория шаронтида синаб кўрган қонуниятлар хусусида худди рўпарасида намоён бўлаётгандай, образли қилиб гапириб бериши, рўй берган ҳодисаларни яна формулалар ва статистик ҳисоб-китоблар воситасида исбот қилиб бериши ҳам мумкин. Бу операсияларнинг асосида тафаккур жараёнлари ётади.

Тафаккур қилишимизни таъминловчи орган – бу бизнинг миямиз. Барча ҳисоб-китоб ишлари – энг элементар ҳаракатларни режалаштиришдан тортиб, мураккаб мавҳум теоремаларни исбот қилишга қаратилган операсиялар мияда содир бўлади. Шунинг учун ҳам жуда чарчаб турган пайтда одамдан бирор қийинроқ масала хусусида фикр билдиришини сўрасангиз, «ҳозир бошим оғриб турибди, жуда чарчаганман, бироз ўзимга келай, кейин фикрлашамиз», деб жавоб беради. Демак, мия фаолияти билан фикрлаш фаолияти ўзаро узвий боғлиқ экан. Миямизнинг фикрлаш қобилияти ва имкониятлари шунчалик салмоқлики, айрим олимларнинг фикрича, унинг ишлаш қонунлари ҳозир биз ишлатаётган компьютерлар эмас, яна 100-200 йиллардан кейин пайдо бўладиган мураккаб, ўта «ақлли» компьютерлар фаолиятига яқин экан.

Калламизга келган барча ўй-хаёллар – бу фикрлардир. Нормал инсонни фикрсиз тасаввур қилиб бўлмайди, ҳар он, ҳар дақиқада одам мияси қандайдир фикрлар билан банд бўлади. Уларни тартибга солиш, керагига диққатни қаратиш, ички ёки ташқи нутқ воситасида уни йечиш – фикрлаш жараёнидир.

Фикрлаш жараёни аслида маълум бир масала, муаммо, жумбоқни ҳал қилиш керак бўлганда пайдо бўлади. Фикрлаш доимо бир нарса хусусида бир нечта ечимни бериши шарт, ечимлар жуда кўпайиб кетса, у бошқа жараёнга – хаёл, фантазияга айланиб кетиши мумкин. Фикр, ғоя, аниқ йечим бўлмаганда, инсон миясининг борлиқдаги нарса ва ҳодисалар моҳиятини акс эттириши хаёл деб аталади. Шунинг учун ҳам дўстлар даврасида баъзан

муаммо хусусида тортишув бўлиб қолганда, аниқ билими ёки ғояси йўқлиги туфайли калласига келган нарсани айтган болага қараб: «Жуда олиб қочишга устасан-да, хаёлпараст», дейишади.

Шундай қилиб, муаммо ёки жумбоқлар бизни фикрлашга мажбур этади. Масалан, шундай масалани олиб кўрайлик. Сизга миҳлар солинган бир картон қутича, иккита шам ва болғача берилган. Вазифа: эшикка шамни ўрнатиб, ёқиб қўйиш керак. Ким қандай ечади? Албатта, бирданига тўғри ечимга келиш қийин. Агар қутичани бўшатиб, уни шамдон сифатида эшикка қоқиш мумкинлиги тўғрисида фикр каллага келмагунча, ечимни топиш қийин. Айна шу масала икки хил шарт билан берилган: биттасида қутича миҳлар билан тўла дейилган, иккинчисида қутича бўш деб берилган. Иккинчи ҳолатда болалар унинг ечимига тезроқ келишган.

Психологларнинг фикрича, ҳар қандай масалани йечиш мобайнида одам унинг шартларини бир неча вариантларда тасаввур қилсагина йечимга келаркан. Агар идрок билан боғлайдиган бўлсак, фигура фонга, фон эса фигурага айланади, уларнинг ўринлари алмашади ва ҳоказо. Бундаги индивидуал фарқ шундаки, баъзи болалар ечимга тўғридан-тўғри фигура асосида келади, бошқалар эса бир неча ечимнинг вариантларини кўз олдига келтириб, сўнг бир қарорга келади. Кимдир жуда тез фикрлайди, кимдир жуда секин. Шунинг учун ҳам тест йечиш жараёнида ёнма-ён ўтирган икки бола бир хил йечимни белгилайди, лекин ўша йечимга келиш йўллари ҳар бирида ўзига хос бўлади. Айна шу жараённинг қандай кечишини тафаккур психологияси ўрганади. Муаммонинг ечими баъзан бирдан, ёркин юлдуздай ярқ этиб пайдо бўлади. Бундай психологик ҳолат психологияда инсайт — ойдинлашув деб аталади. Одам қачон фикрларида тиниқлик, инсайт пайдо бўлганини ўзи ҳам билмайди. Энг иқтидорли, зукко олимлар ҳам ўз фикр юритиш қонуниятларига эътибор бериб, янги ғоя қачон, қандай йўл билан пайдо бўлганига жавоб тополмаганлар. Ҳаттоки, баъзан шундай ҳам бўладики, янгилик кашф этган олим ўзининг фикри нақадар ноёб эканлигини ҳам англаш имкониятига эга бўлмайди. қолаверса, кашфиёт гўёки уники эмасдай, қайердан келиб қолаганини ҳам тушунмайди. Шунинг учун ҳам кўплаб оламшумул (гениал) кашфиётларнинг ҳақиқий қадр-қиммати муаллиф ўтиб кетгандан кейин тарих томонидан баҳоланади. Худди шундай кадрга эга бўлган кашфиётлар юртимизда яшаб

ўтган юзлаб алломалар ижодига тааллуқли. Масалан, Ибн Сино, Алишер Навоий, Абу Наср Фаробий, Ал-Фарғоний, Хоразмий, Замашҳарий каби алломалар ўзлари ижод қилган пайтларида яратган ғоялари ва кашфиётларининг қанчалик аҳамиятли ва ўлмас эканлигини кейинги авлод, бутун бир инсоният тарихи исбот қилиб, тан олди. Ибн Синонинг буюқлиги, унинг тиббиёт соҳасидаги кашфиётларини ким билмайди дейсиз? Лекин аллома ўз шогирдлари билан илмий-амалий кашфиёт қилиш учун ўша хурофот давридаги катъий ман этилишларга қармай, керак бўлса, кечалари тун қоронғуларида оғир касаллар ва баъзан, мурдалар устида жарроҳлик синовларини қилганки, бу ҳозирги замонавий тиббиёт илми учун ҳам ўлмас меросларга айланди. Олим ўз ғоясини исбот қилиш учун ана шундай қатий қарорлар қабул қилиб, ўз номини абадийлаштирди.

Р.Декартнинг калласига аналитик геометрия ғояси келганда, ўзида йўқ хурсанд бўлган ва чўккалаб, йиғлаб шу фикрни унга ато этган Худога сажда қилган экан. Дарҳақиқат, миядаги тиниклик, ойдинлашув аввало Оллоҳнинг инояти, қолаверса, ўша фикр эгасининг машаққатли меҳнати, тинимсиз илмлар дунёсида тўккан заҳматли терлари эвазига рўй беради. Умуман янгиликлар очиш, ижод қилишга алоқадор тафаккур тури унинг энг аҳамиятли ва шу билан бирга энг қийин туридир. Чунки ижодкор, ёки кашфиётчи ниманидир кашф қилишни хоҳлайди, тинимсиз изланади, лекин қачон, қандай шароитда, қандай ёъл билан уни очиши мумкинлигини ўзи ҳам билмайди. Шу ўринда академик Кедровнинг Менделейев даврий жадвалини кашф қилганлиги хусусидаги эсдаликлари жуда ўринли. Олим узоқ вақт мобайнида барча кимёвий элементларни маълум қонуният асосида жадвалга туширишни ўйлаб юрган. «Қалламга келяпти-ю, уни кўролмаёпман», деб ташвишланарди олим. Кунлардан бир кун у жуда толиқиб, ёзув столи устида ухлаб қолганда, тушида даврий жадвални «кўрган». Хурсанд бўлиб кетиб, ўйғонган заҳоти моддаларни жадвалга жойлаштира бошлаган. Тушдаги иши билан ўнгидаги ишининг фарқи шу бўлганки, тушида енгил моддалар пастда жойлашган бўлган, Менделейев уларни ўнгида «тўғрилаб» чиққан. Бу ҳам ўша инсайтга бир мисол.

3.13. Тафаккурнинг турлари

Инсоннинг фикрлаш жараёни таҳлил килинганда, унинг қандай шаклларда кечиши аҳамиятли бўлиб, бу унинг турлари ва шунга кўра фикрлашдаги индивидуаллик масаласидир. Тафаккурнинг турли мезонлар асосидаги классификасияси келтирилган.

Ҳаёт мобайнида ўқиганларимиз, маълум шарт-шароитларда конкрет далиллар ва назарий билимлар асосида мушоҳада қилган билим ва ғояларимиз асосида юритган фикрлаш жараёни назарий тафаккурдир. Ундан фарқли амалий тафаккур бевосита ҳаётда ва ҳаракатларимиз мобайнида ҳосил бўлган фикрларимизга асосланадиган тафаккуримиздир.

Кўргазмали-ҳаракат тафаккури амалий тафаккурга моҳиятан яқин бўлиб, унинг хусусияти шундаки, у ҳам одамнинг реал предметлар хусусиятларини ўрганиш, кўз билан кўриб, бевосита хис қилиш пайтидаги фикрлаш жараёнини назарда тутлади.

Кўргазмали-образли тафаккур эса кўрган-кечирган нарсалар ва ҳодисаларнинг конкрет образлари кўз олдимизда гавдаланган чоғда уларнинг моҳиятини умумлаштириб, билвосита акс эттиришимиздир.

Мантиқий тафаккур – бу мавҳум тафаккур бўлиб, сўзлар, сўзда ифодаланган билим, ғоя ва тушунчаларга таянган ҳолда бевосита идрокимиз доирасида бўлмаган нарсалар юзасидан чиқарган ҳукмларимиз, мулоҳазаларимиз бу тафаккурга мисол бўла олади. Масалан, олам, унинг ноёб ва мураккаб ҳодисаларини фалсафий ўрганиш фақат мавҳум, абстракт тафаккур ёрдамида мумкин бўлади.

Фикрлашимизнинг яна бир тури репродуктив бўлиб, унинг моҳияти – кўрган-билган нарсамизни айнан қандай бўлса, шундайлигича, ўзгаришсиз қайтариш ва шу асосда фикрлашга асосланади.

Ундан фарқли продуктив ёки ижодий тафаккур – фикрлаш элементларига янгилик, ноёблик, қайтарилмаслик қўшилгандаги тафаккурни назарда тутлади. Шунга боғлиқ бўлган конвергент фикрлаш масаланинг ечими фақат битта бўлгандаги фикрлашни назарда тутса, дивергент тафаккур – фикрнинг шундай турики, у шахсга бир муаммо ёки масала юзасидан бирданига бир нечта йечимлар пайдо бўлишини тақозо этади. Айнан ана шундай ижодий тафаккур дивергент шаклда бўлса, у ижодий парвоз, янгиликларни

кашф этишга асос бўлади. Фикрнинг кашф этиш, янгилик яратишга қаратилган фаолияти баъзан унинг креативлик сифати билан боғлаб тушунтирилади. Креативлилик ёки тафаккурнинг креатив тури – шундайки, у гўёки йўқ жойда бор қилади, яъни оддийгина, жўнгина нарсаларга бошқача, бировларникига ўхшамаган тарзда фикрлашга имкон беради. Бундай тафаккур тури «ҳаммага ўхшаб фикрлаш» ёки шаблонли, зерикарли фикр юритишдан фарқ қилиб, нарса ва ҳодисалар моҳиятидаги ўзига хослик, ноёблик сифатларини ҳам англашга ёрдам беради. Масалан, учта сўз берилган – «қалам», «кўл», «айиқ». Учасини кўшиб, янги жумлалар тузиш керак. Ҳар ким ўзидаги креативлик даражасига кўра турли хил жумлалар тузса бўлади. Масалан, «Бола қаламни олиб, кўлда чўмилаётган айиқ расмини чизди». Ёки «Терак қаламчалари экиб чиқилган кўл ёқасида бир айиқ боласини чўмилтирарди». Шунга ўхшаш кўплаб жумлалар тузиш мумкин.

Бундан ташқари, предикатив деб номланувчи тафаккур тури ҳам мавжуд. Фрейд бундай тафаккур турини мантикий тафаккурга қарши қўйган эди. Чунки унинг моҳияти қуйидагича: агар иккита фикрдаги кесим бир хил бўлса, онгсиз равишда шахс унинг эгасини боғлай бошлайди. Масалан, «Ақлли одамлар ёзда кўк чой ичадилар».

«Мен ёзда доимо кўк чой ичаман».

«Демак, мен ақлли одамман».

Бундай тафаккур турининг борлиги кўпинча реклама билан шуғулланувчиларга ўнг келади. Демак, юқорида келтирган мисолимизга ўхшаш жумлаларни ишлатиб, реклама бериш, аслида одамнинг онгостидаги билимларига таяниб, таклиф қилинаётган товарга ижобий муносабатни шакллантиради. Масалан, «Янги авлод Пепсини танлайди» деган реклама ҳам барча ёшларни шу ичимликни истеъмол қилишга чорлайди, чунки ёшлар ўзларини айнан ҳозирги янги авлодга қўшадилар. Кўпинча миллатлараро биддиятлар ёки жинслараро зиддиятлар ҳам оддий ҳаётий вазиятларда хулоса қилинган предикатив фикрлашга таянади. Масалан, «Ахрор мени алдади. У йигит. Демак, ҳамма йигитлар алдамчи» ва ҳоказо.

3.14. Сунъий интеллект ёки тафаккур

XXI аср юксак технологиялар асри, компютерларнинг энг ривожланган моделлари ёрдамида иш юритишга имкон берувчи маълумотлар асри деб эътироф этилмоқда. Бу ҳолат «сунъий интеллект»(СИ) тушунчасининг одамлар тилида тез-тез ишлатилишига замин яратди. Хўш, сунъий интеллект нима? Бу – инсон тафаккурига ўхшатиб, унинг ишлаш тамойилларига асосланиб юратилган ва махсус компютер дастурлари доирасида кўплаб муаммоларни ҳал қилишга қаратилган интеллект ёки «ақл» туридир. Бу компютер дастурлари инсондаги мантиқий тафаккур қонуниятларига асосланади. Масалан, МИЙСИН деб номланувчи дастур юкумли касалликларни диагностика қилишга мўлжалланган бўлиб, у юзлаб тиббиёт ходимларининг фаолиятидай самара билан ишлаб келмоқда (Масон, 1985). Геология, сугурта, машинасозлик, тиббиёт, экология соҳасида ишлаб чиқилган ана шундай дастурлар машиналарнинг одамдай ишлашини эслатади. Шуниси характерлики, сунъий интеллектли машина қанчалик муваффақиятли ва самарали ишламасин, унинг ижодкори ва яратувчиси яна ўша одам ва унинг одатий тафаккуридир. Масалан, бирор соҳада ёки муаммо юзасидан сунъий интеллект яратмоқчи бўлган одам онги ва фаросати шу даражада бўладики, у дастлаб ўша муаммони йечаётган одам тафаккури жараёнини «қадамларга», бўлақларга бўлиб чиқади ва шу асосда компютер учун дастур ёзади. Бу яна бир марта Инсон Оллоҳнинг инояти эканлиги фикрига бизни қайтаради. Фақат, шуниси борки, ана шундай дастурларни ҳамма ҳам тузолмайди, айрим одамлар меҳнати маҳсулидан кейин юзлаб, хаттоки, минглаб одамлар баҳраманд бўлиб, улар меҳнати йенгиллашиши мумкин.

Машҳур олим К.Юнг инсонларни фикрлашларига кўра асосан икки тоифага бўлган эди:

Интуитив типлилар. Бу шундай тоифали кишиларки, уларда кўпинча ҳиссиётлар мантиқдан устун келади ва мия фаолияти бўйича ҳам ўнг ярим шарлар фаолияти чапникидан устунроқ бўлади. Кўриб, ҳис қилиб, ёрқин эмосионал муносабат шакллантирилмагунча, бундай одамлар бирор нарса хусусида фикрларини баён эта олмайдилар.

Фикрловчи типлар. Бундай кишиларда доимо мантиқ, мулоҳаза ҳиссиётлардан устун бўлади ва миясининг чап томони

ўнгига нисбатан доминанта (устун) ҳисобланади. Бундайлар гапира бошлашса, кўпинча, «Файсасуф бўлиб кет-е», деб ҳам қўйишади. Чунки улар ўзларигача бўлган билимлар, мантикий фикрлаш борасидаги ютуқларга таяниб, доимо тўғри гапиришга, доимо фикрларини мантиқан асослаш – аргументация қилишга ҳаракат қиладилар. Аниқ ва техника, тиббиёт фанлари билан шуғулланувчиларда ана шу тафаккур типига мойиллик ва психологик ҳозирлик бўлса, улар ўз касблари борасида жуда яхши натижаларга эришадилар. Улардан фарқи, биринчи тоифа вакилларида яхши ёзувчилар, шоирлар, тилшунослар, психологлар етишиб чиқади.

3.15. Тафаккур маҳсуллари ва операциялари

Тафаккур ва фикрлашнинг бевосита маҳсули нима бўлиши, самарали фикр юритиш ва унга олиб келувчи шарт-шароитлар масаласи ҳар доим ҳам энг зукко инсонларни қизиқтирган ва бу борада фанда яхши анъаналар мавжуд. Бундай инсонлар ўзбек халқидан йетишиб чиққан буюк алломалар асарларида ҳам баён этилган.

Буюк олим Абу Наср Форобий (873-950) ақл орқали, тафаккур ёрдамида билим олишнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашга ҳаракат қилган. Унинг асарларида тафаккур мавжудликка, умумийликка, бавоситаликка, яъни сезгилари орқали билиш хусусиятига эга, деб тушунтирилади. Форобий таълимотига кўра, тафаккур (ақл) орқали инсон материянинг сезгиларга номаълум бўлган томонларини, умумий қонуниятларини, моҳиятини билади, санъат, фан тизимидаги билимларга эга бўлади.

Унинг фикрича, ақл қуввати (қувват кетида)нинг энг муҳим вазифаларининг бири мантикий операсияларни бажаришдир. Бу вазифа ақл қувватига кирувчи мустақил «қувваи фикрийя» инсон мантикий фикрлаш жараёни томонидан амалга оширилади, яъни агарда қувваи натифия билан англашадиган нарсани билиб олиш зарурияти туғилса, «қувваи фикрийя» ишга киришади. Бу фаолият фикр юргизиш, тушунча ва ҳукмлар ёрдами билан амалга оширилиб, кейинчалик хулосалар чиқариш билан яқунланади. Уни тафаккурга умумлаштириш ва мавҳумлаштириш, анализ ва синтез қилиш каби хусусиятлари ҳослиги ҳақидаги фикрлари муҳим аҳамиятга эга. Аллома таълимотида тафаккурни конкретликдан мавҳумликкача ёъналиши ва мавҳумликдан конкретлик сари

қайтиши ҳақида фаразий фикрлар ҳам учрайди. Форобий «Ақл тўғрисида»ги рисоласида ўзида 12 хислатни бирлаштирган кишигина ахлоқий одам бўлади, дейди. «Улардан бешинчиси – сўзлари аниқ бўлсин, фикрини ва айтмоқчи бўлган мулоҳазаларини равон баён эта олсин» – каби хислатдир. Айнан шу фикрлар буюк аждодимиз ҳам шахснинг мустақил фикрлаши – унинг муҳим фазилати эканлигини таъкидлаганлигини кўрсатмоқда.

Шундай қилиб, Форобийнинг фикр юритиш, тафаккур хусусиятлари ҳақидаги фикрлари ҳозирги даврга қадар ўз аҳамиятини сақлаганки, ҳозирги мустақиллик даврида ёшларда мустақил фикрлашни ривожлантиришга назарий асос бўлади.

Берунийни фикрича, инсон билиш, тушуниш, фикрлаш, муҳокама қилиш, ўйлаб топиш сингари истеъдодга эгадир. Инсон тафаккурини кудрати шундаки, унинг ёрдамида воқеа ва ҳодисаларни бир-бирига солиштириш, таҳлил қилиш орқали ростни ёлғондан, адолатни адолатсизликдан, яхшилиқни ёмондан, ҳақиқатни эса ноҳақиқийликдан ажратиш мумкинлиги ҳақида таълим беради. Беруний бу нарса ҳар қандай фаннинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатишини исботлайди. У билиши лозим бўлган ҳодиса ва воқеани майдалаб бўлиб-бўлиб ўрганиш, таҳлил қилиш методикасини илгари суради.

Тафаккур, ақл туфайли инсон нарса ва ҳодисаларни бир-бири билан солиштириб, қиёслаб кўради, ўз билимларининг чинлигини аниқлайди, яъни билимларни объектив воқийликка мослигини солиштириб кўради. Берунийнинг таъкидлашича, билим ва таълимда таққослаш методи борлиқнинг у ёки бу ҳодисасини тушунтириш учун инсон билимларини амалий фойдалилиги ва ишончлилигини излашдан иборат. Бунда таққосланадиган предметлар орасида ўхшашлик бўлиши керак. Агар улар орасида маълум мувофиқлик бўлмаса, таққосланадиган предметларнинг ҳар бир қаршилиги ўзининг объектив асосини йўқотади.

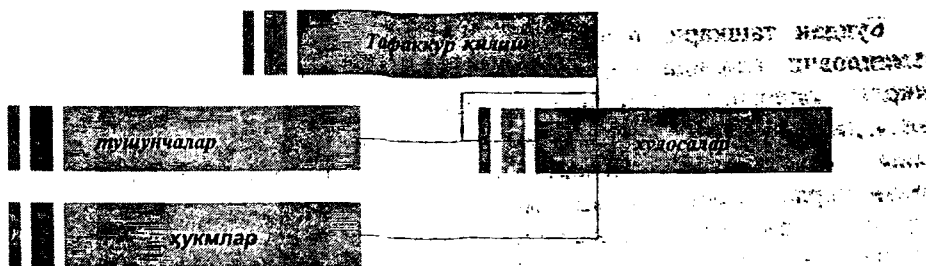
Шундай қилиб, буюк аллома ақлий фаолиятни анализ, таққослаш каби усулларини илгари сурадики, бу усуллар ҳозирги замон психологиясида ҳам тафаккур операциялари сифатида талқин этилмоқда.

Абу Али ибн Сино (980-1037) ўзининг психологик қарашларини «Тайр» (қуш), «Хайй ибн Яқзон» (Уйғоқ ўғли Тирик) каби қиссаларида ифодалаб, борлиқнинг моҳиятини чуқурроқ тушуниш учун одамларни илмий-манتيқий билишга даъват этади. Чунки бу

илм киши дидини ўстиради, фикр доирасини кенгайтиради. Ибн Сино бу ҳақда шундай дейди: «Фаросат илми фойдаси нақд илмлардандир. Бу илми билиб олсанг, у сенга кишиларни пинҳоний феъл-атворини билдиради. Фаросат илмидан баҳраманд бўлсанг, жуда ўткир бўлиб кетасан». Мантиқий фикрлашни ўстириш ҳақида ёзар экан, аллома «Мантиқ илмини эгалласа, киши Баҳри муҳитда чўкмайди» дейди. Ибн Синонинг таълим-тарбиявий қарашлари юксак инсонийлик тамойилларига, улуғ инсонпарварлик ғояларига таянар эди.

Психология илми ўтмиш олимлари ва ўтказилган қатор илмий тадқиқотларга таяниб, бевосита тафаккур қилиш жараёнининг маҳсулларини ўрганишган ва фанда уларга тушунчалар, ҳукмлар ва ҳулоса чиқариш киритиш қабул қилинган (21-расм).

Тушунчалар – тафаккурнинг шундай маҳсулики, унда нарса ва ҳодисаларга хос бўлган энг умумий ва характерли хусусиятларни ўз аксини топади. Улар умумий ва жузъий, конкрет ёки мавҳум бўлиши мумкин. Масалан, «онг» тушунчасини оладиган бўлсак, унинг энг муҳим ва бошқа тушунчалардан фарқ қиладиган жиҳатларини ажратишимиз керак: фақат инсонга хослик, олий даражадаги акс эттириш, оламни билиш механизми эканлиги ва ҳоказо.

13-расм. Тафаккур қилиш жараёнининг маҳсуллари

Ҳукмларда – атрофимиздаги нарсалар ва ҳодисалар ўртасидаги боғлиқликни акс эттиради. Масалан, «Инсон онгли мавжудот» деган ҳукм – фикр «одам, инсон», «онг» ва «мавжудот» тушунчалари ўртасидаги боғлиқликни ифодалаб турибди. Ана шундай ҳукмлар бизнинг нутқимизда ҳар куни жуда кўп ишлатилади ва улар табиатан турли боғлиқликларни тасдиқлайди

ёки инкор қилади ёки рост ва ёлгон бўлади. Шахснинг инсонийлиги аслида у ишлатадиган ибораларнинг қанчалик мантиққа, ҳаётий ҳақиқатларга тўғри келиши, аргументал эканлиги билан баҳоланади. Доимо тўғри, мантиқан фикр юритган одамни биз «бамаъни, гапида жон бор, ҳақиқатгўй» деб таърифлаймиз.

Хулосалар – мантикий тафаккурнинг яна бир маҳсули бўлиб, улар фикрлар, ҳукмлар ва тушунчалар ўртасидаги боғланишдан янги бир фикрларни келтириб чиқаришни назарда тутати. Масалан:

- 1- ҳукм: Ўзбекистон – мустақил давлат.
- 2-ҳукм: қирғизистон – мустақил давлат.
- 3-ҳукм: қозоғистон – мустақил давлат.
- 4-ҳукм: Туркменистон – мустақил давлат.
- 5-ҳукм : Тожикистон – мустақил давлат.

Демак, Барча Марказий Осиё давлатлари – мустақилдир.

Шунга ўхшаш биз баъзан айрим фикрлардан умумий бир фикр келтириб чиқарамиз (бу – индуктив хулоса чиқариш), баъзан эса, аксинча, умумийдан жузъий – алоҳида фикр чиқарамиз (фикрлашнинг бундай ҳаракати дедукция деб аталади).

14-расм. Фикрлаш жараёнини таъминловчи операциялар классификацияси

Бундан ташқари, психология биздаги фикрлаш жараёнини таъминловчи алоҳида операцияларни ҳам ўрганеди (14-расм). Фикрлаш операцияларига анализ (фикран нарса ва ҳодисаларга тааллуқли сифат ва хусусиятларни алоҳида қилиб ажратиш, таҳлил қилиш), синтез (анализ жараёнида ажратилган қисмларни яна фикран бирлаштириш, қўшиш), мавҳумлаштириш (алоҳида бирор хусусиятни ажратиб, бошқаларидан фикрни чалғитиш, айрим хоссани мавҳумлаштириш), таққослаш (предметлар ва уларга хос бўлган хусусиятларни фикран бир-бирига солиштириш, умумий ва фарқ қилувчи жиҳатларини топиш), умумлаштириш (умумий ва

муҳим сифатларига кўра предметларни гуруҳлаштириш, умумийлаштириш) кабилар киради. Буларнинг барчаси кундалик ишларимизда, билимларни ўзлаштириш жараёнида ўз ўрнига эга, лекин вазифа – уларни янада такомиллаштириш ва ижодий фикрлаш, мустақил тарзда хулосалар чиқара олиш қобилиятини ўстиришдадир.

3.16. Мустақил фикрлаш – соғлом маънавият ва тафаккурнинг алоҳида хоссаси сифатида

Юқорида кўрганимиздек, тафаккур ва унинг маҳсуллари ҳақида гап кетганда, унинг шахс учун аамияти ва оламини, ўзини ва ўзгаларни билишдаги аҳамиятига катта эътибор берилди. Баркамол шахс маънавияти ва фикрлаш тарзи ҳақида гап кетганда унинг асосий хусусиятларидан бири – мустақил тарзда фикр юритиш, хулосалар қила олиш сифатида аҳамият қаратилади. Мустақил фикрли одам ўйлаб иш юритади, унинг ҳаракатлари асосли ва мантикийдир. Шу сифатни ўрганиш борасида ҳам ҳозирда талай ишлар қилинмоқда, хусусан, Ўзбекистонда ҳам мустақилликнинг илк даврларидаёқ, Президентимиз И. Каримов ёшлар борасидаги энг долзарб иш сифатида уларда мустақил фикрни ривожлантириш масаласини қўйдилар ва тадқиқотчилар ушбу масалага алоҳида эътибор бера бошладилар.

Тадқиқотчилардан 3.Нишонова ўзининг докторлик изланишларида ёшларда мустақил фикрлаш малакаларини ҳосил қилишнинг объектив ҳамда субьектив шарт-шароитларини кенг камровли тадқиқотнинг предметига айлантирган.(2000-2001 й.й.)

Э.З.Усманова тафаккурнинг энг муҳим характеристикаси – бу тафаккур ва нутқнинг яқин ҳамда ўзаро боғлиқлигидир, деб кўрсатиб ўтади. Муаллифнинг фикрича, у ёки бу фикр қанчалик ўйланган бўлса, у сўзларда, оғзаки ва ёзма нутқда шунчалик аниқ ва яхши ифодаланади. Ва аксинча, қандайдир бир фикрнинг сўзлар ёрдамида шаклланиши қанчалик такомиллаштирилган бўлса, шу фикрнинг ўзи шунчалик аниқлашади ва тушунарли бўлиб боради. Агар биз ўқувчилар тафаккурини ривожлантиришни хоҳласак – унда ўқувчилар нутқини ривожлантиришимиз, уларни ўз нуқтаи назарини ҳимоя қилишга ўргатишимиз, уларни асослаб бера олишликка, бошқача нуқтаи назарларни эшита билишга, унда

Ўзининг «Ўринли хиссасини кўшишга, Ўринли танкид кила билишга, тортишувларга ўргатишимиз керак».

Мустақиллик йилларида касб-хунар коллежлари ва академик лисей талабаларига мўлжалланган ва биринчи марта чоп этилган «Мустақил фикрлаш» ўқув қўлланмасида мустақил фикрлаш – инсоннинг теварак атрофда рўй берадиган воқеа-ҳодисаларга, аввал, ички нутқда, сўнгра ташқи нутқда муносабат билдириш қобилиятидир, деб таърифланади. Мустақил фикрлаш ижтимоий аҳамиятга эга шахс хислати сифатида ҳар қандай фаолиятда индивидуал ва жамоада ютуқларга эришишда юқори даражани таъминлайдиган муҳим омил ҳисобланади. Шунинг учун мамлакатимиз иқтисодиниривожлантириш, унинг ижтимоий ҳаётини янада барқарорлаштириш ва демократия тамойилларини ҳаётда жорий этиш учун энг аввало бизга мустақил фикрловчи ва соғлом эътиқодли ёшлар керак.

3.17. Тафаккурни ривожлантириш ва мустақил фикрлаш муаммоси

Биз юқориди тафаккурни индивидуал хусусиятлари ва ушбу жараёнга хос бўлган умумий қонуниятларни ўргандик. Лекин аслида мақсад шундайки, ҳар бир шахс ўзидаги тафаккур ва фикрлаш жараёнларининг ўзига хос томонини билган ҳолда уни ўстириш ёълларини билиши керак. Охирги йилларда психологларнинг ўтказган тадқиқотлари ва кузатишлари шунини кўрсатдики, фикрлаш жараёнларини гуруҳ шароитида, дарс пайтида ҳам ўстириш ва бунга қисқа ёъллар билан эришиш мумкин экан. Уларнинг фикрича, гуруҳдаги ҳамкорликдаги фаолият идрок ва хотиранинг ўсишига ижобий таъсир кўрсатиб, фикрлаш жараёнини тезлаштиради ва фаолиятни самаралироқ қилади. Айрим жуда жиддий ва мураккаб ижод дақиқаларини инобатга олмаганда, яхши ташкил этилган дарс жараёни, ундаги фаолият шакли индивидуал тафаккурнинг ҳам ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Шу нарса исбот қилинганки, жамоада ишлаш кўплаб ностандарт фикрларнинг туғилиши, уларнинг ичидан энг яхшиларининг сараланиши ва янгидан янги ғояларнинг пайдо бўлишига сабаб бўларкан.

Ана шундай самара берувчи методикалардан бири «брейншторминг» деб аталиб, унинг луғавий маъноси «мияни забт

этиш»дир («мозговая атака» русча – «брайин шторминг» англизча). Уни ўтказиш куйидаги тамойилларга асосланади:

Баъзи интеллектуал масалаларни йечишда битта йечим билан чекланиб бўлмайти ва шу мақсадда ижодий фикрловчилар гуруҳи ташкил этилади ва бу жараёнда «группавий самара» бўлиши кутилади. Гуруҳ иши тез ва оптимал қарорлар қабул қилишга қаратилган бўлади ва бунда алоҳида айрим индивидуал қарорларга таъсирланишга ёъл қўйилмайти.

Гуруҳга шундай кимсалар киритиладики, улар бир-бирларидан фикрлаш услубларининг ноёблиги билан фарқ қиладилар. Масалан, кимдадир мантикийлик устун, кимдир – креактив, кимдир – танқидчи ва шунга ўхшаш.

Гуруҳда шундай ижодийлик руҳи бўлиши керакки, ҳар ким хоҳлаган фикрини бемалол айтавери, у ёки бу фикр танқид қилиниши мумкин, лекин унинг эгаси танқид қилинмайти. Бундай шароитда ўртача интеллектуал даражага эга бўлган шахс ҳам шундай фикрлар изҳор қила бошлайдики, улар алоҳида қолган пайтида сира ҳам мияга келмаган бўларди.

Бу жараён олий ўқув юртларида дарсларда ҳам қўлланилиши мумкин, фақат унинг юқоридаги тамойиллари инобатга олинити ва гуруҳда ўзаро ҳамжиҳатлик муҳити бўлиши керак.

Мустақил фикрлаш – ижтимоий-психологик ҳодиса

Мустақил фикрлаш шахс хислати сифатида ҳар қандай фаолиятда индивидуал ёки жамоавий ютуқларга эришишда юқори даражини таъминлайдиган муҳим омил ҳисобланади.

Мустақил фикрлаш қобилияти инсон хулқ-атворидаги умумий мустақиллик билан боғлиқ бўлиб, мустақилликни тарбиялаш – кенг қамровли ёндошувни талаб қиладиган илмий муаммо сифатида моҳиятан ижтимоий-психологиянинг предметларидандир.

Мустақил фикрлаш қобияти инсон хулқ-атворидаги умумий мустақиллик билан боғлиқ бўлиб, мустақилликни тарбиялаш – кенг қамровли ёндашувни талаб қиладиган илмий муаммо сифатида моҳиятан ижтимоий-психологиянинг предметларидандир. Мустақиллик инсоннинг ўз хатти-ҳаракати учун жавобгарлик, масъулият хислари билан узвий боғлиқ. Инсон ўзи онгли тарзда иштирок этган, тушуниб бажарган амаллари, ҳаракатлари учун жавоб бериши мумкин. Реал ҳаётда алоҳида олинган шахс фаолияти

бошқа кишилар фаолияти билан доимо боғлиқ бўлгани учун ҳам кўпинча биз бажарган амаллар ижтимоий тус олиб қолади. Чунки шахснинг ўз мақсадларини амалга ошириши, ўз мавқеини аниқлаб олиши ўзгалар билан бўладиган мулоқотсиз рўй бермайди. Бошқа одамларнинг мавжудлиги ва уларнинг фасилитасияси, яъни бир шахснинг бошқа шахс фаолияти самарадорлигига таъсири объектив муносабат сифатида индивидуал фаолият характериға ўзгача тус беради.

Ижтимоий фаолиятда бўлгани каби мустақил фикрлашға алоқадор бўлган билиш фаолиятида ҳам операцион-техник томон ижтимоий хулқ томони билан кўшилиб кетади, яъни «субъект-объект» муносабати (субъектнинг объект билан ўзаро ҳаракати) «субъект-субъект» муносабатига айланади ва бу катта амалий аҳамиятға эға бўлади. Шахс билиш фаолиятини ўрганишда мураккаб муносабатнинг бу икки тури аниқланибгина қолмасдан, балки уни ўрганиш усулини эътиборға олиш зарур. Ягона фаолиятнинг бу икки томонини бир-биридан ажратган ҳолда ўрганиш билиш фаолияти таракқиёти, ўсиши қонуниятлари ҳақида ҳаққоний маълумотлар бермайди. Бир томондан, шахснинг билиш фаолиятини предметнинг ўзи билангина ўрганиш хато, бошқа томондан, мулоқот омилини билиш омилидан ажратиб ўрганиш қийин. Билиш фаолиятининг гностик (билиш) ва мулоқот жиҳатлари ўзаро чамбарчас боғлиқ, шунинг учун ягона фаолиятнинг бу икки жиҳатидан биргаликда фойдаланиш зарур. Ана шундай диалектик ривожланиш фикрга ҳам тааллуқли бўлиб, мустақил фикрлашнинг сифати, самараси ва даражаси бевосита фикрловчини ўраб турган ижтимоий борлиқ ҳамда ундаги муомала маданиятиға боғлиқ.

Фикрнинг шаклланиши ҳаётда идрок этилаётган воқеа ва ҳодисаларни баҳолаш «кўр-кўрона» унга ишониш ёки ақл билан ишонишнинг нисбатидан келиб чиқади. Фикрнинг ва эътиқоднинг ривожланиши билиш жараёнида муҳим омил ҳисобланади, фикрнинг пайдо бўлиши ўқувчида чуқурроқ билимға эҳтиёжни ҳосил қилади, бу эса ўз навбатида шахснинг барча кучларини фаоллаштиради, мотивлар, ирода ва ақлий ҳаракатларнинг бирлигини таъминлайди, яъни шахс мустақил равишда ўз-ўзини бошқаришға ундовчи ва бажарувчи омиллари бирлигини таъминлайди.

Тафаккур мустақиллигини ривожлантиришда ўқув фаолиятининг гуруҳий шакллариغا катта аҳамият берилади, лекин бунда шахснинг индивидуал фаолияти, фикр ва ҳаракатлардаги қайтарилмасликнинг роли ҳам пасайтирилмайди. Яъни, одам ўзи ёлғил бўлгандан кўра, одамлар орасида, гуруҳий баҳсларда ўзидаги мустақил фикрлай олиш қобилиятини ўстириши мумкин.

3.18. Мустақил фикрлашни ривожлантиришда таълим муассасаси ва унинг имкониятлари

Ўсмирлик ёшининг муҳим хусусияти шундаки, бу даврда фаол, мустақил ижодий тафаккурнинг таркиб топиши бошланади. Ўсмирлик ёши ана шундай тафаккурнинг таркиб топиши учун сензитив ёшдир. Ўқувчилар олдида ҳал қилиниши лозим бўлган муаммо, масала юзага келган вақтдагина уларда мустақил фикрлаш ўса бошлайди. Шунинг учун ўқитувчи ўсмирлар билан олиб борадиган машғулотларини кўпинча олдига мураккаблиги турлича бўлган муаммоларни мустақил ҳал қилишга кизиқиш ўйғотадиган қилиб уюштиришга интилиш лозим.

Тафаккур мустақиллигини шахснинг билимларни фикр тилига «ўтказиш» қобилияти сифатида тушуниш педагогик жараёнда мулоқотни қулай ташкил этишни талаб қилади.

Мустақилликка мойилликнинг ривожланиши икки ёъналиш асосида амалга оширилади:

1. Мустақилликнинг шахс хислати сифатида вужудга келиши ижтимоий муҳитга боғлиқ. Бу боғлиқлик мустақилликка бўлган эҳтиёжларини қондиришда ифодаланган мустақиллик мазмуни характерида ифодаланади;

2. Мустақилликнинг шахс хислати сифатида шаклланишида индивидуал хусусиятлар у яшайдиган ва меҳнат қиладиган жамоада вужудга келадиган муносабатларига, қобилиятларига ҳамда унинг фаоллигига боғлиқ бўлади.

Бу даврда айниқса, ўсмирлар учун ўртоқлари билан дарсда ва дарсдан ташқари вақтларда бўладиган мулоқот муҳим аҳамиятга эга бўлади. Шунинг учун ҳам устозлар, мураббийлар, ота-оналар айни шу даврда ўз боласининг кимлар билан, нима хусусида баҳслашишларига эътибор беришлари, керак бўлса, уларнинг бу ишларини бошқариши керак.

Ваҳоланги, ҳозирги даврда мактабларда асосий эътибор хотирани ривожлантиришга, шу орқали айрим олинган дарсларда кўтарилган мавзулардаги айрим алоҳида тушунчаларни ёдлаб айтиб беришга қаратилган. Афсуски, бевосита фикрни ривожлантириш, унинг ностандарт, эгилувчан сифатларини ўстиришга кам эътибор берилгани сабабли, ҳар бир синф, академик гуруҳда жуда оз ўқувчилар, талабалар мустақил фикрлаб, ўз фикрларини бемалол айта оладилар.

Охирги йилларда Ўзбекистон психологларидан М.Г.Давлетшин, Э.Ғ.Ғозиев, З.Т.Нишонова, Р.И.Суннатова, Р.Н.Тожибоева, Э.З.Усмоновалар тафаккур жараёни бўйича олиб бораётган изланишларида энг аввало фикрлашнинг англаганлик ва ижтимоийлик тамойилига кўпроқ эътиборни қаратиб, мустақил, эркин фикрлай олиш қобилияти ижтимоий муносабатларга боғлиқлигига эътибор бермоқдалар.

Зеро, тафаккур мустақиллиги – бу шахснинг жамиятдаги мавқеи ва ижтимоий борлиқ моҳияти юзасидан ўзлаштирадиган билимлари, муомала жараёнида изхор этадиган ҳукмлари унинг шахсий фикри ва эътиқоди даражасида идрок этилишидир.

Мустақил фикр ривожланганлигининг мезонлари қуйидагилар:

Ўзининг ва «ўзгаларнинг» фикрини танқидий баҳолашда шахснинг тажрибаси, ўзга шахснинг фикрини тушуниш қобилияти, унинг фикридаги мантиқни тушуниш, рақибнинг фикрларини ўз фикрлари билан таққослай олиш маълум хулосага келиш.

Шахснинг ўзгалар билдираётган фикрнинг мазмун-моҳияти билан ташқи (маъқуллаш, сўзга қўшилиш) ва ички (ҳақиқатан ҳам руҳан тўла қўшилиши) келишуви.

Баҳлашувчиларнинг ўзаро мулоқотдаги фикрий қарама-қаршиликларни «ҳис қила олиш» ва унга муносиб жавоб беришга тайёрлик.

Тафаккурдаги назарий ва амалий умумлаштиришнинг нисбати-маъромига эришиш.

Диққатга намоён бўладиган ақлий функцияларнинг ихтиёрий бошқарилиши.

Ақлий ташаббускорликнинг ривожланиш даражаси

Юқорида таъкидланган мезонларлар асосида тафаккурнинг оригиналлиги махсус психологик тадқиқотларда (З.Нишонова, 2001; 2002) ўрганилди ва айрим хулосаларга келинди. Хусусан,

гуруҳнинг юлдузлари-лидерлари, пешқадамлари бошқалардан фаркли, нисбаган мустақил ижодий фикрлаш қобилиятлари юқори бўлишини исботлади. Чунки синфдаги аълочи, пешқадам, ижтимоий-психологик мавқеи юқори бўлган болалардаги ўзига ишонч ва билимдонлик ўз фикр-муносабатларини эркинроқ баён этиш имконини беради. Мустақил ижодий фикр ва шахснинг гуруҳда тан олинishi орасидаги боғланиш ҳам ўрганилган. Тадқиқотлардан маълум бўлишича, мустақил ижодий фикри юқори шахслар бу гуруҳнинг тан олинган аъзоларидир. Агар шахс ўзининг гуруҳ аъзолари томонидан ижобий қабул қилинаётганлигини сезса, унда бир ички рухий куч кудрат пайдо бўладики, «бу куч» унда мустақил ижодий фикрни баён этишга ундайди.

Ўқитувчиларда ижодий тафаккур ривожланган бўлсагина, у ўқувчиларида ҳам ижодий фикрни шакллантира олади, чунки ҳар бир ўқитувчи ўзи мансуб бўлган типдаги ўқувчиларни тарбиялайди

Мустақил фикрлаш ва креатив, ностандарт тафаккур оригиналлиги ўртасида тўғри пропорционал боғланиш мавжуд бўлиб, ўспиринларда креатив тафаккур оригиналлигини қанчалик ривожлантирсак, уларда мустақил фикрлаш ҳам шунчалик ривожланади.

Ўқувчи ва талаба ёшларда мустақил фикр юритиш малака ва кўникмаларни ҳосил қилиш учун, ўқувчи ўртасида муносабатлар ўзгариши, билим олувчини таълим жараёнининг фаол субъектига айлантирилиш лозим. Буни тадбиқ этишда психологик шартлари, омиллари ва мезонлари мавжуд бўлиб, уларга:

таълим берувчи катталар болани қандай бўлса, шундайлигича иктидорли, лаёқатли деб идрок қилишга, қабул қилишга ўрганмоқлари керак;

мактаб, лисей, коллеж, институт ва университетларда дифференциал ёндошувини амалга ошириш зарур, керак бўлса, таълим олувчини лаёқати, қобилияти, ёъналишини ҳисобга олган ҳолда билим, кўникма ва малакаларига нисбатан талаблар ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир;

янги таълим масканларида янги ўқув технологияси жорий этилиши мақсадга мувофиқ, бунда болаларга ҳурмат, унинг фикри ва юқсалишига эътибор билан қараш зарур;

гуруҳнинг фаолиятини мазмунли ташкил этиш, яъни мунозара, диалог, ўйин, тренинг методларининг кенг ва ўринли

фойдаланиши болага кўпроқ фикрларни изҳор қилиш шароитини яратиш лозим.

Тадқиқотларда мустақил фикрлаш ва шахснинг ўз-ўзига берган баҳоси ўртасидаги боғланиш ҳам ўрганилди. Маълум бўлишича, гуруҳнинг тан олинган аъзолари-ўзлари юқори баҳолайдилар, уларда мустақил ижодий фикр ҳам юқоридир. Гуруҳнинг ажралиб қолган аъзолари эса ўзларини-ўзлари гуруҳий баҳога қараганда паст баҳолайдилар, уларда мустақил ижодий фикрлаш ҳам қуйи ривожланган бўлади.

Шахснинг жамиятдаги ўрни ва салоҳияти, обрўси ва манфаатдорлиги, ўзгаларга таъсир кўрсата олиши ундаги мустақил фикрлай олиш қобилиятига бевосита боғлиқ.

Демак, аслини олиб қараганда, биз ўз маданиятимиз ва бизни ўраб турган ижтимоий борлиқнинг ҳосиласи эканмиз, вазиятларга боғлиқмиз ва бошқаларнинг бизга кўрсатаётган таъсирлари комида бўламиз. Ёшларимизнинг ёки диний ақидапарастларнинг ўзларини тўла англамаган ҳолда турли хил бемаъни чақириқларига кўшилиб кетишини, терроризмнинг манфур ҳаракатларини, жиноятда олиб келган кўплаб воқайеларни биз айнан вазиятнинг ҳукмида амалга ошганлигини биламиз, лекин вазифа – шахсни шундай тарбиялаш керакки, у вазиятдан ҳам кўра ўзининг шахсий дунёқараши ва эътиқодини, соғлом қарашларини у ёки бу фрустрацион ёки низоли вазиятларга қарши кўя олсин.

Демак, шахснинг фикри катта амалий аҳамиятга эга. Одамларнинг ҳар хил ижтимоий вазиятларда ўзларини турлича тутишлари, уларнинг хилма-хил ўйлашлари таъсирида келиб чиқади. Масалан, бир инсон бошқасини ҳақорат қилди, дейлик ёки уни камситди. Агар у буни ўзига нисбатан ёвузларча муносабат ёки мени жуда ёмон кўради-да, деб ўйлаб қабул қилса, бунинг оқибатида ё улар юз кўрмас бўлиб кетишади, ёки жанжаллашишади; агар «бугунги кун оғир ўтяпти-я, мен нотўғри иш қилдим шекилли ёки фикримни тушунтира олмадим-а», деган хулосага келса, унинг оқибати бутунлай бошқача бўлади. Демак, ўйлаш, фикрлаш, совуқ мулоҳаза юритиш санъати ҳам муҳим рол ўйнайди. Шунинг учун ҳам бугунги кунда ижтимоий психология ва ижтимоий-психологик амалиётнинг тадбиқий самарасини биз инсоннинг руҳий ва жисмоний саломатлиги, судларда одил қарорларнинг чиқарилиши ёхуд тинчлик ва хавфсизлик масалаларини тўғри йechишда кўрмоқдамиз.

3.19. Хаёл тўғрисида умумий тушунча

Психологияда хаёл тафаккур сингари билиш жараёнларидан бири ҳисобланиб, у инсоний ички ва ташқи хусусиятли ва изланишли фаолиятида, муайян даражага эга бўлган муаммоли вазиятнинг вужудга келиши ва унинг ҳал қилинишида иштирок этади. Агарда хаёлни генетик жиҳатидан келиб чиқиши таҳлил қилинадиган бўлса, у албатта инсоннинг меҳнати маҳсулини образлар, тимсоллар ёрдами билан акс эттирмасдан туриб, бевосита фаолиятга киришиш мумкин эмас, чунки фикри мулоҳазаларни тасаввур қилиш туфайли яққол тафаккурнинг предметига узатилади. Худди шу боисдан хаёл ёрдами билан инсон томонидан кутилаётган натижа, яъни кутилмаган тасаввур образлари яратилади, гўёки бу жараёнда ижодий фаолиятнинг модели ишлаб чиқилади, фантастик тимсоллар тизими янгиликларнинг мутлақ таркиблари билан бойиб боради, ички фаоллик эса унинг механизмига айланади.

Жаҳон психологиясида хаёл инсоннинг ижодий фаолиятнинг таркибий қисми сифатида талқин қилинади, у тизимий хусусиятли хатти-ҳаракатнинг оралик ва якуний маҳсуллари орқали акс этади, муаммоли вазиятда ноаниқлик, номаълумлик аломатлари вужудга келса, у ҳолда фаолият режасини қайта кўриб чиқишни таъминлайди. Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ҳеч қачон хаёл ижодий фаолият дастурининг яратувчиси сифатида намоён бўлмайди, балки унинг айрим ўринларини тўлдиришнинг ва алмаштиришнинг тимсолларини яратади, холос.

Хаёлнинг билиш жараёни сифатидаги асосий вазифаси шундан иборатки, у амалий фаолият бошланмасдан туриб, унинг маҳсулини олдиндан тасаввур қилиш ва уларнинг тимсоллар тариқасида вужудга келтиришдан иборатдир. Инсон шахсий фаолиятида айрим қийинчиликлар вужудга келса, уларни бартараф қилиш учун одам ўйланади, фикрий образларни яратади, уларга янги қўшимчалар киритади. Айтайлик, инсон стул ясамокчи бўлса, у энг аввал унга оид қисмларни тайёрлайди, шахс хаёлан унинг сифатига эътибор беради, кейин уларни яхлитлайди, ўзаро бирлаштиради ҳамда буюм шаклида гавдалантиради. Бинобарин, хаёл ишнинг ҳар бир босқичида бевосита иштирок қилади, йўл-йўлакай кўрсатмалар, қўшимчалар киритиб боради.

Хаёл билиш жараёнлари билан узвий алоқада ҳукм суради, уларни акс эттириш имкониятининг тўлароқ рўёбга чиқишига ёрдам беради. Айниқса, у тафаккур билан бевосита алоқада бўлади, худди шу боисдан уларнинг ҳар иккаласи ҳам башорат қилиш, олдиндан пайқаш, сезиш, истиқбол режасини тузиш имкониятига эга. Шунинг учун улар ўртасида бир қатор ўхшашликлар ва айрим фарқлар мавжуддир. Бу ҳолат қуйидагиларда ўз ифодасини топади: 1) хаёл тафаккур сингари муаммоли вазиятда, масала ва топшириқлар ечиш жараёнида туғилади; 2) янги ечим, усул, восита қидиришда ва уларни саралашда умумийлик мавжуд; 3) хаёлнинг ҳам, тафаккурнинг ҳам пайдо бўлиши шахснинг эҳтиёжларига бевосита боғлиқ; 4) эҳтиёжларни қондиришнинг дастлаб хаёлий образлари яратилади, унинг натижасида вазиятни ёрқин тасаввур қилиш имкони туғилади; 5) хаёлда олдиндан акс эттириш жонли тасаввурлар тарзида, яққол тимсоллар шаклида вужудга келса, тафаккурда улар умумлашмалар, тушунчалар. билвоситалик хусусияти орқали рўёбга чиқади.

Хаёл жараёни тафаккурдан фарқли вазиятнинг маълумотлари қанчалик ноаниқ бўлса, шунчалик таъсавур образлари яралиши учун қулай имконият туғилади, унинг механизмлари тезкорликда ишга тушади. Ниҳоят даражада катта ноаниқликларга эга, воқелиқдан тубдан узоқ фантазия оламида образлар, чизгилар, бадий тўқималар яратади.

Муаммоли вазият ўзининг хусусиятига кўра бир даврнинг ўзида ҳам хаёлнинг, ҳам тафаккурнинг иштирок этишини тақозо қилади. Агарда муаммонинг ечими, масаланинг шарти аниқ бўлса, бу ҳолда тафаккурнинг иштироки устуворлик қилади, мабодо номаълумликларнинг миқдори кўпайиб кетса, у тақдирда хаёл ёки фантазия етакчи роль ўйнай бошлайди.

Хаёлнинг энг аҳамиятли томони шундан иборатки, у тафаккур предметига тааллуқли ҳолатлардаги етишмовчиликда ҳам у ёки бу йўл билан муаммоли вазиятдан енгилроқ чиқиб кетишга муҳим замин ҳозирлайди. Инсонда мавжуд нарсаларнинг ички тузилиши, унинг ривожланиши, ўзгариши тўғрисидаги маълумотларнинг етишмаслиги туфайли шахс хаёлга ва фантазияга мурожаат қилади. Чунки, хаёл инсоннинг ақлий зўр беришда, стресс, аффект ҳолатларида асаб тизимининг танглигидан халос этиб, тана аъзолари функциясини тиклайди, ишчанлик қобилиятини барқарорлаштиради.

Хаёл турлари тўғрисида умумий тушунча

Хаёл ўзининг фаоллиги билан атроф муҳитни ўзгартиришга йўналтирилган шахсни ижодий фаолиятининг муҳим шarti сифатида хизмат қилади. Баъзи бир психологик маълумотларга қараганда, гаҳо хаёл фаолиятнинг функциясини бажаради, бунда у хатти-ҳаракатларнинг сунъий равишдаги мажмуаси вазифасини ижро этади, холос. Инсон қуйидаги ҳолатларда яққол тасаввурдан йироқ бўлган хаёлот оламига кириб бориши мумкин: 1) инсон ҳеч қандай йўл билан ҳал қилиб бўлмайдиган масалалар, муаммолар исканжасидан беркиниш мақсадида; 2) турмушнинг оғир шароитларидан, заҳматларидан ҳимояланиш ниятида; 3) шахсий нуқсонларнинг таъқибидан; 4) ушалган армондан; 5) патологик ҳолатга учраганда; 6) алкоғолизм, наркомания ва бошқа вазиятларда. Хаёлот (фантазия) турмушда гавдаланиши мумкин бўлмаган, амалга ошириш имконияти йўқ хатти-ҳаракатлар дастурини намоеън этади.

Юқоридаги мулоҳазалар негизидан келиб чиқувчи хаёлнинг бундай шакли психология фанида пассив хаёл деб номланади. Психологияда актив, ихтиёрий, ихтиёрсиз, тикловчи ва ижодий турлар тўғрисида ҳам муайян маълумотлар мавжуддир.

Инсон пассив хаёлни олдиндан ихтиёрий режалаштириб юзага келтириши ҳам мумкин. Худди шу боис ирода билан ҳеч бир боғлиқ бўлмаган, жўрттага «кашф» қилинган, бироқ ҳаётда гавдалантиришга йўналтирилган хаёлнинг ўзига хос образлари мажмуаси «ширин хаёл» дейилади. Одатда «ширин хаёл»да фантазиянинг маҳсуллари билан инсоннинг эҳтиёжлари ўртасидаги алоқа енгиллик билан юзага келганлиги туфайли қувончли, ёқимли, қизиқарли нарсалар ҳақида одамлар хаёл сурадилар. Демак, у реалликдан тубдан узоқлашади. Гоҳо пассив хаёл ҳеч ўйламаганда, ихтиёрсиз равишда вужудга келиши ҳам мумкин, бунда қуйидаги ҳолат юз беради; А) онг назоратининг кучсизланиши, Б) иккинчи сигналлар тизимининг сусайиши, В) инсоннинг вақтинча ҳаракатсизланиши, Г) уйқусираш кезида, Д) аффектив вазиятдан, Е) туш кўришда, Ё) галлюцинацияда; Ж) патологик ҳолатларда ва ҳоказо.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, пассив хаёл ихтиёрий ва ихтиёрсиз турларга ажратилганидек, актив хаёл тикловчи ва ижодий кўринишларга бўлинади.

Ўзининг моҳияти билан тасаввурларга мувофиқ келадиган тасаввурлар, тасвирлар тизимини яратувчи хаёл тикловчи хаёл деб аталади.

Ижодий хаёл тикловчи хаёлдан фарқли ўлароқ оригинал ва ижодий маҳсулотларда гавдаланувчи янги образларнинг яратилишидан иборат хаёлнинг туридир.

Хаёлнинг муҳим томонларидан бири-унинг ижодиёт ва шахс муносабатининг яхлит ҳолда талқин қилиш хусусиятидир. Ижодиёт шахснинг ички имкониятлари ва захираларининг рўёбга чиқинининг асосий шартларидан биридир. Худди шу сабабдан шахс ўзининг ижодий фаолияти билан, биринчидан, инсоннинг яратувчилик қудратини амалиётда намоиш қилади. Иккинчидан, у ижодиёт таъсирида янги фазилатларни эгаллайди, нафосат, бадиий ижод, техник қобилият, кашфиёт ижтимоий муаммоларни интеграция қилиш ёки мавжуд умумий қонуниятлардан келиб чиқиб, уни дифференсиаллаштиради. Учинчидан, жаҳон фанига ўз улушини қўшади ва цивилизацияга ўз таъсирини ўтказди, ижтимоий тараққиёт ҳаракатлантирувчисига айланади. Ижодиёт давомида шахс мотивацион, эмоционал, иродавий барқарорлик, характернинг мустақамлиги ва бошқа индивидуал-типологик хусусиятлардаги етуклик ижодиёт маҳсулига, унинг самардорлигига, сифатига муносиб равишда ижобий таъсир ўтказди. Ижодиёт таркиблари билан шахснинг хусусиятлари ўртасидаги уйғунликнинг юзага келиши икки ёқлама таъсир ўтказиш механизми сифатида муҳим роль ўйнайди, яъни фаолиятда шахс ўзининг янги қирраларини очади, унинг фазилатлари эса ижодий изланишларнинг муваффақиятли яқунланишини таъминлайди.

Хаёлнинг аналитик хусусияти бўйича хаёлнинг мазмунини, моҳиятини, предметини, асосан тубдан янги маҳсуллар, янгича образлар, тимсоллар, тасвирлар яратилишидан, атроф-муҳитнинг ифодаси, янги безакли, жилоли эканлигини қайд қилишдан иборатлигидан тан олишдир.

Хаёл аналитик ҳолатдан ташқари синтетик хусусиятга ҳам эгадир. Хаёлнинг синтетик ҳолати ушбу феноменлар орқали ифодаланади: агглютинация муайян тасаввурларни бир-бирига қўшиб ёки улардан фойдаланиб, нарса ва ҳодисаларнинг янги образларини яратишдан иборат хаёл феноменидан биридир;

Агглютинация феномени образлар синтезлашув жараёнининг соддароқ кўринишидан бири ҳисобланиб, инсониятнинг кундалик

хаёти ва фаолиятида рўй-рост яхлитлаштириш имконияти йўқ хилма-хил хислатлар, фазилатлар, сифатлар ва қисмларни акс эттиради. Одатда агглютинация ёрдами билан донишманд халқ томонидан яратилган эртақ тимсоллари, афсона тасвирлари яратилади ёки хаёлий композицияси тўқиб чиқарилади

Гиперболизация феномени хаёл образларини ҳамда тасаввур шаклларини ўзлаштириш жиҳатидан яқин агглютинацияга ёндош, ўхшаш психик жараёнدير. Гиперболизация . нарсалар ва жониворларни нафақат (бармоқдек кичик бола, уйдек тухум, тоғдек паҳлавон, тарикдек бола, туядек бурга ва ҳоказо) билан тавсифланибгина қолмасдан, балки тасаввур образлари (тимсоллар, тасвирлар) миқдорини кўпайтириш ёки уларнинг ўрнига алмаштириш хусусиятларини ҳам намоён этади.

Хаёл жараёнларининг, шу жумладан фантазия образларининг вужудга келиши инсон мияси фаолиятининг маҳсули ҳисобланиб, бош мия катта ярим шарлари пўстлоқ қисмининг функцияси орқали амалга ошади.

Хотиранинг физиологик асоси муваққат нерв боғланишларининг ўзаро бирикуви ҳамда фаоллашувидан иборат бўлса, хаёл жараёнида инсон онтогенезида юзага келтирилган боғланишлар тизими бузилиши оқибатида янги тизим ҳосил қилинади. Фавқуллоддаги бундай ҳолат маълум эҳтиёж ёки бирорта тасодифий таассурот орқали мия пўстида кучли кўзғолиш ўчоғининг ҳосил бўлиши туфайли вужудга келиши мумкин. Худди шу боисдан хаёл сураётган шахсда нерв хужайраларининг гуруҳлари ўзаро янгитдан боғланиши, шунинг учун фактазия образларига хос янгилик ва ўхшашлик аломатлари мазкур янгича боғланишга бўйсунди.

Шундай қилиб, хаёл мия катта ярим шарлари пўстининг функцияси ҳисобланишига қарамасдан, унинг физиологик механизмлари миянинг бошқа қисмлари билан боғлиқ эканлиги тўғрисида фараз қилишга имкон туғдиради.

Инсон мияси фантазия образларига ҳамда организмнинг периферик қисмларига бошқарувчанлик таъсирини ўтказиб, уларнинг фаолиятини ўзгартириб туради. Шахс асабийлашганида бирор нарса ҳақида қаттиқ ўйласа, албатта тана аъзоларида кўзга ташланадиган ўзгаришлар содир бўлиши мумкин. Юзага келган бундай аломатлар «стигмат»лар деб номланади (юнон stigma доғ ёки чандиқ деган маънони англатади). Кўрқинч ҳолати тўғрисида хаёл образлари яратилса, одамга учук чиқиши, лаблари ёрилгандай

ҳис этиши воқеликлари учраб туради. Масалан, чекиш ва ичишни мутлоқ ташлаган шахс папирос ёки спирт ичимлиги тўғрисида ўйласа, унинг оғиз бўшлиғида тамаки таъми, арокнинг аччиқлиги пайдо бўлиши мумкин. Инсон жуда сувга ташна бўлса ёки очлик азоби қийнаса, улар тўғрисида ўйласа, «ширин қониқиш» «лаззатланиш» ҳислари вужудга келади.

Психологияда кўрқинч ҳолати тўғрисида муайян материаллар тўпланган ва таҳлил қилинган. Кўрқинч юнон phobos «фобия» деб номланади. Фобия муайян шароитлар ва вазиятларда шахсда вужудга келадиган кучли асосга эга бўлмаган кўрқинч ва ташвишланишдан иборат, инсон томонидан энгиш имконият йўқ муттасил психопатологик ҳолати. Мазкур патологик ҳолатнинг баъзи бирларига тушунча беришга ҳаракат қиламиз: 1) агарофобия - шахснинг гавжум майдонлардан, шоҳ кўчалардан ўтишга кўрқиши; 2) каустрофобия- инсоннинг эшигини кулфлаб ёлғиз ўтиришидан кўрқиши; 3) монофобия- шахснинг якка-ю ёлғиз, ҳеч кимсиз қолишдан кўрқиши; 4) атропофобия-инсоннинг кўпчилик даврасидан, ҳалойикдан кўрқиши; 5) назофобия-одамнинг касал бўлиб қолишдан кўрқиши; 6) эйротрофобия - шахснинг кўпчилик даврасида изза бўлишдан, ўзини йўқотиб қўйишдан кўрқиши; 7) дидактоген - ўқувчи ёки талабанинг ўқитувчидан кўрқиши; 8) ятроген- беморнинг шифокордан кўрқиши ва ҳоказо.

Хаёлнинг органик жараёнлари билан узвий боғлиқлиги ҳақидаги маълумотлар яна идеомотор (юнон idea- тушунча, тасаввур, лотинча motor ҳаракатлантирувчи деган маънони билдиради) актлар (ҳаракатлар)да мужассамлашган бўлади. Инсон у ёки бу ҳаракатни тасаввур қилиш биланоқ худди шу нарсанинг табиий равишда бажарилиши бошланади. Масалан, шахс қайсидир ашулани дилдан ўтказса, унинг хиргойиси амалга оширилади ёки рубоб тўғрисида тасаввур қилинса, ундаги бармоқ ҳаракати тасодифий ижрога киришади ва бошқалар.

Хаёлнинг асосий шакли хаёлот ёки фантазия деб номланади, лекин чет эл психологиясида хаёлнинг синоними сифатида қўлланилади. Фантазия инсон онгида инъикос этила бошлаганда эътиборан борлиқнинг қиёфасини ўзгартиришга йўналган бўлади, воқеликнинг унсурларини ўрин алмаштириш хусусиятига ҳам эгадир. Шунингдек, фантазия инсоният дунёси учун маълум бўлган омилларга нисбатан янги нуқтаи назар топишга ва шу йўсинда

ёндашишга имкон беради ҳамда бадний, илмий билиш қадриятларни ўзида мужассамлаштиради.

Одатда боланинг асосий фаолияти ўйинга айлана борган сари боғча ва кичик мактаб ёши даврида жадал ривожланиши билан тавсифлапади. Маълумки, таъкидланган ёш давридаги болалар учун фантазия образлари уларнинг ўйин фаолияти учун дастур тариқасида вужудга келади: а) бола ўзини космонавт сифатида ҳис қилади; б) конструктор ролини бажаради; в) ўзини персонаж хулқ-атвори билан таққослайди; г) ролли, сюжетли ўйинларда муайян ролларга киришади ва хоказо.

Хаёлнинг ўзи фаолиятнинг ҳар хил турларида таркиб топади, уни амалга ошириш ва уюштириш учун алоҳида аҳамият касб этади. Боланинг хаёли ташқи таянчларга (ўйинчоқларга) асосланувчи фаолиятдан сўзлар билан содда ҳамда бадний ижодиётни амалга оширишга шароит туғдирадиган ички фаолиятга ўсиб ўтади. Унинг хаёли нутқни эгаллаш муносабати билан шахслараро муомала ҳам тараққий этади. Нутқ фаолиятининг юксак кўрсаткичи кўрмаган, эшитмаган нарса ва ҳодисаларни тасаввур қилиш имконини яратади. Худди шу боис болалар чўплардан от образларини, стулдан ҳаракатланувчи тех-никани яратиш имконига эга бўлади. Шунинг учун фантазия ижтимоий тажрибанинг бири сифатида гавдаланади.

Орзу - хаёл шаклларида бири ҳисобланиб, шахснинг ўзи учун энг ёқимли истиқбол образларини хаёлида (тасаввурида) яратишда гавдаланади. Орзу инсоннинг эҳтиёжлари, хоҳиш-истаклари, интилишлари билан бевосита боғлиқ бўлиб, уни келажакда фаолиятни амалга оширишга ундайди.

Шахснинг ижодий фаолияти моҳиятида фантазия иштирок этмасдан иложи йўқ, чунки ҳамиша ҳам унинг амалий хатти-ҳаракатларда хаёл жараёнлари рўёбга чиқавермайди. Аксарият ҳолларда хаёл жараёнлари шахс амалга оширишни истайдиган образлар шаклида мужассамлашади ҳамда ички фаолият тусига айланади. Келажакка шахсни ундовчи, унинг хоҳиш-тилақларини акс этгирувчи образлар мажмуаси орзу дейилади. Орзу-шахснинг атроф муҳитни, ижтимоий воқеликни ўзгартиришга, ўрин алмаштиришга йўналтирилган ижодий кучлари, илҳомлари ва интилишларини турмушга татбиқ этишнинг асосий шартларидан биридир. Шу билан бирга орзу шахсий ва ижтимоий ҳаётни илмий фараз қилишнинг унсурларидан ҳисобланади. Мамлакатимизда

тараққийтни олдиндан кўра билиш, мақсад кўзлаш, келажаги буюк давлат ғоялари, миллий истиклол мафқураси ва миллий истиклол ғояси ғоят муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун орзу батамом тугалланиши маълум бир сабабларга кўра муваққат кечиктирилган фаолиятга ундовчи мотив (сабаб) тарикасида юзага келиши мумкин. Шунинг учун ҳам инсон қўли билан бунёд этилган нарса ўзининг ижтимоий тарихий моҳияти жиҳатидан моддийлаштирилган, татбиқий хусусиятли шахснинг орзусидир. Ана шу нарсаларга нисбатан ўта зарур эҳтиёж ҳис қилган аждодларимизнинг орзулари яққол кўринишда гавдаланганлигининг шоҳиди бўламиз: 1) учар гиламлар; 2)ойна жаҳон; 3) электр чироғи; 4) ўзи юрар аравалар; 5) лип этиб чиқиш (лифт); 6) даштга сув чиқариш ва ҳоказолар.

Бадий ва илмий ижодида фантазиянинг ўрни тўғрисида муайян даражада ишлар қилган, чунки санъат ва адабиёт ижодий фаолиятининг зарурий унсурини сифатида хизмати баҳоланган. Маълумки, рассом ҳамда ёзувчининг ижодий фаолиятда иштирок этувчи хаёл образларининг муҳим хусусиятлари-бу унинг эмоционал кечинмалар ҳис-туйғулар билан мужассамлашгандир. Ҳозирги даврда: 1) бадий ижодиёт 2) бадий таржима; 3) илмий ижодиёт психологияси: 4) адабий қобилият ва истеъдод психологияси сингари махсус соҳалар хаёл турлари, жараёнлари, шакллари кабиларга асосланган ҳолда тадқиқот ишлари олиб борилаётган.

Мустақил мамлакатимизнинг ёшлари (фуқаролари) янгиликлар яратиш ва кашфиётлар амалга ошириш, ўзлари ёқтирган ишлар, муқаддас ижтимоий хаёл йўллари, ватанга муҳаббат, ифтихор, садоқат, содиқ дўстлик, қаҳрамонлик, иймон-этиқод, бахт -толе тўғрисида узлуксиз равишда орзу қиладилар. Шахс томонидан тасаввур этилаётган орзулар ҳақиқатдан ҳам гўзал, эзгу ниятли, порлок келажакка қаратилган бўлса, улар инсон ҳислатига айланади.

3.20. Асосий тушунча ва атамалар

Билиш жараёнлари, профессионал фаолият, профессионал билимдонлик, сезги, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, хаёл, диққат, нутқ, идрок қилиш қонунлари, фигура ва фон, Рубин фигураси, мнемоника ёки мнемотехника, мнемотехник усуллар.

Тафаккур; фикрлаш жараёнлари; инсайт – ойдинлашув; тафаккурнинг турлари; назарий тафаккур; амалий тафаккур; кўргазмали-ҳаракат тафаккури; кўргазмали-образли тафаккур; мантикий тафаккур; репродуктив, продуктив ёки ижодий тафаккур; конвергент фикрлаш; дивергент тафаккур; креативлик сифати; предикатив тафаккур; сунъий интеллект; интуитив типлилар; фикрловчи типлар; тафаккур операсиялари; тафаккур хусусиятлари; тушунчалар; ҳукмлар; хулосалар; мустақил фикрлаш; тафаккур мустақиллиги.

3.21. Резюме

Демак, шахснинг ташқи олам хосса ва хусусиятларини онгида акс эттириши, унинг иқтидори ўсиши ва профессионал малакалари ривожланганлигига боғлиқ тарзда кечади. Шу боис ҳам, онгнинг муҳим акс эттириш шакллари бўлмиш билиш жараёнлари – идрок, сезги, хотира, диққат, тафаккур, ирода ва тасаввурлар инсоннинг кундалик турмуш тарзи ва профессионал ўсишида бениҳоя катта аҳамият касб этади. Бизнинг дунёни, унинг сир-асрорларини тушунишимизнинг заминиди нарсани ва ҳодисаларнинг биз учун шахсий алоқаси, аҳамиятлилиги даражаси ётади. Ана шундай дунёни тушунишимиз, англашимиз ва унга онгли муносабатимизни билдириб, изҳор қилишимизга алоқадор билиш жараёни психологияда тафаккур, фикрлаш деб аталади. Тафаккурнинг олийлиги ва мураккаблиги шундаки, у идрокдан фарқли, бевосита акс эттириш бўлмай, нарсалар ва уларнинг хоссаларини улар ёқ пайтда ҳам акс эттиришга имкон беради. Инсоннинг теварак атрофда рўй берадиган воқеа-ҳодисаларга, аввал, ички нутқда, сўнгра ташқи нутқда муносабат билдириш қобилияти эса мустақил фикрлаш деб юритилади.

3.22. Ўз-ўзини назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар

1. Билиш жараёнлари деганда психологияда айнан нималар назарда тутилади?
2. Билиш жараёнлари ва уларнинг умумий хусусиятлари нима билан изоҳланади?
3. Сезги қандай турларга бўлинади? Ирода, тафаккур, нутқ-чи?

- 4.Рубин фигураси ҳақида нималарни биласиз?
- 5.Идрок килиш жараёнларига хос қандай қонуниятлар классификасияси мавжуд?
- 6.Қайси психик жараён идрокнинг аниқлиги ва самарадорлигини таъминлайди?
- 7.Диққатни жалб этишнинг қандай универсал қондалари (қонунлари)ни биласиз? .
- 8.Эслаб қолиш хусусиятига кўра хотиранинг қандай турлари бор ва уларни қисқача изоҳлаб беринг?
- 9.Хотиранинг саккиз қонуни қандай таснифланган?
- 10.Тафаккур деб нимага айтилади?
- 11.Тафаккур ва фикрлаш жараёнларининг мураккаб табиати ҳақида нима биласиз?
- 12.Инсайт – ойдинлашув ҳолати ҳақида нима дея оласиз?
- 13.Тафаккурнинг қандай турлари бор?
- 14.Назарий тафаккур ва амалий тафаккур бир-бири билан нимаси орқали фарқланади?
- 15.Сунъий интеллект тушунчаси нимани англатади?.
- 16.К.Юнг инсонларни фикрлашларига кўра қандай тоифаларга ажратган?
- 17.Фикрлаш жараёнини таъминловчи операсиялар классификасияси қандай ташкил топган?
- 18.Нима учун мустақил фикрлаш – ижтимоий-психологик ҳодиса сифатида эътироф этилган?

IV Боб. ПСИХОЛОГИЯДА ШАХС МУАММОСИ, ШАХСНИНГ ЭМОЦИОНАЛ-ҲИССИЙ ВА ИРОДАВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ. МОТИВ ВА МОТИВАЦИЯ

IV бобнинг қисқача мазмуни

Шахс ижтимоий таъсирлар маҳсули сифатида. «Шахс» тушунчаси. «Ҳомо сапиенс» – «ақлли зот» тушунчалари. Макро босқичдаги таъсирлар. микро босқичдаги таъсирлар. Натурвизм. Эмпиризм. Г.Лейбнис, Ф.Галтонларнинг илмий тадқиқотлари.

Шахсдаги соғлом эътиқод ва мафкуравий тасавурларнинг шаклланиши. Мустақиллик зоясининг таркиб топиш босқичлари. Миллий истиқлол зояларини шахс онгига сингдириши – психологик муаммо сифатида. Мафкуравий тарғиботнинг психологик механизмлари. Инсоннинг теварак-атроф воқъеийликларига ишонши механизми. Инсоннинг теварак-атроф воқъеийликларига ишонши механизми.

Шахс ижтимоийлашувининг асосий мезонлари. Ижтимоийлашув ёки социализация жараёни. Ижтимоий институтлар. Оила-мактаб-маҳалла шахс ижтимоийлашувининг масканлари сифатида.

Ижтимоийлашув жараёнида шахс ҳаётий ёъналишининг шаклланиши. Шахс ёъналганлигининг энг муҳим таркибий қисмлари. Масъулият. Мақсадлар ва идеаллар. қизиқишлар ва эътиқод. Иймон. Дунёқараш.

4.1. Шахс ижтимоий таъсирлар маҳсули сифатида

«Шахс» тушунчаси психологияда энг кўп қўлланиладиган тушунчалар сирасига киради. Психология ўрганадиган барча феноменлар айнан шу тушунча атрофида қайд этилади. Инсон руҳий олами қонуниятлари билан қизиққан ҳар қандай олим ёки тадқиқотчи ҳам шахснинг ижтимоийлиги ва айнан жамият билан бўлган алоқаси масаласини четлаб ўтолмаган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, «Ҳомо сапиенс» – «ақлли зот» тушунчасини ўзида ифода этувчи жонзотнинг пайдо бўлганига

тахминан 40 минг йилдан ошибди. Бу даврда олимларнинг эътироф этишларича, 16 минг авлод алмашган. Ч.Дарвин таъбири билан айтганда, табиий танланиш жараёнида ер юзида сақланиб қолган минглаб миллат ва элатларнинг кейинги даврдаги тараққиёти кўпроқ биологик омиллардан кўра, ижтимоий омиллар таъсирида рўй бермоқда. Шунинг учун ҳам ҳар бир индивидни ёки шахсни ўрганиш масаласи унинг бевосита ижтимоий муҳити ва унинг ижтимоий нормалари доирасида ўрганишни тақозо этади.

Ижтимоий муҳит – бу инсоннинг аниқ мақсадлар ва режалар асосида фаолият кўрсатадиган дунёсидир. Мазмунан ҳар бир инсоннинг шу ижтимоий олам билан алоқаси унинг инсоният тажрибаси, маданияти ва қабул қилинган, тан олинган ижтимоий ҳулқ нормалари доирасидаги ҳаракатларида намоён бўлади.

Демак, ҳар бир шахснинг феъл-атворида атрофдаги дўст-ёрлари, оиласи, тарихий замон, давр, давлат тузуми ва ўша жамиятдаги сиёсат, иқтисодиёт ва мафқуранинг таъсири бўлиб, бу таъсир унинг яхлит дунёқараши, фикрлаш тарзи, тафаккурида ўз аксини топади. Бундай таъсирларнинг икки хили фаркланади:

макро босқичдаги таъсирлар, яъни кенг маънодаги ижтимоий-маънавий, сиёсий ҳамда иқтисодий муҳит таъсирлари;

микро босқичдаги таъсирлар, ёки одамни бевосита ўраб турган муҳитдаги ижтимоий мулоқот ва муомаладан таъсирланиши. Бошқача қилиб айтганда, бундай таъсирларни шахс бевосита оила муҳити, таълим муассасалари, маҳалла-қуй, меҳнат жаоасидаги ҳамда дўстлари даврасидаги мулоқотлардан олади.

Бир қарашда иккинчи босқич таъсирларигина шахснинг инсоний қиёфаси ҳамда феъл-атворини белгилайдигандай туюлади. Чунки халқимизда «қуш уясида кўрганини қилади», деган нақл ҳам бор. Айниқса, бизнинг «ўзбекчилигимиз»да одамнинг туғилиб ўсган оиласи, маҳалласи, кимнинг авлоди-ю, кимнинг зурриёди эканлиги, таълим олган даргоҳига катта эътибор берилади. Кўпинча халқда: «Ховли олма, қўшни ол», деган мақол ҳам ишлатиладики, бу ҳам фарзандлар камоли ва оиланинг тинчлигида ён-атрофнинг аҳамиятига ишорадир. Лекин макро босқичдаги таъсирларнинг аҳамиятини камситиш ҳам тўғри бўлмайди. Масалан, шўролар тузуми жамият аъзоларини муте, манқурт, ихлоссих, тобе, маълум бир маънода иймонсиз бўлиб қолишига сабабчи бўлди. Чунки бунга асосан ўша муҳитдаги носоғлом эътиқодлар, ғайриинсоний ташвиқотлар, инсон кадрини, унинг меҳнатини ерга урувчи

иктисодий сиёсат (ҳамма бир хил турмуш тарзига эга бўлиши, «ишламаса ҳам тишлайвериш»), коммунистик мафкура сабаб бўлди. Тарихдан шу нарса маълумки, қайси давлат ва жамият тарихида босқинчилик сиёсати юргизилган бўлса, ўша жамият одамлари психологиясида тобелик, диёнатсизлик, ихлоссизлик устун бўлаверган.

Мустақиллик психологияси шундайки, унда ҳар бир шахс ўзининг эркин меҳнати билан ўзи ва ўзгалар манфаати ҳақида бирдай қайғуради, чунки ҳар бир шахс фидокорона меҳнат қилмаса, тинимсиз изланмаса, на ўзининг, на яқинларининг, бошқаларнинг «косаси оқармайди», «бири икки бўлмайди». Шунинг учун ҳам истиқлол йилларида Ўзбекистон фуқароларининг психологиясида, уларнинг кадриятларни идрок қилишлари ва кундалик амалларида ўз шахсий камолоти, оиласи фаровонлиги, Ватан равнақи учун нима қилиш лозимлигини ифодаловчи қарашларида туб ўзгаришлар рўй бермоқда. Бу ўзгаришларни ўрганувчи психология фани олдида ҳам қатор долзарб вазифалар турибди.

Психология илмининг намоёндалари бўлмиш олимларнинг бутун бир авлоди ана шу шахс ва жамият алоқалари тизимида, макро ҳамда микро босқичлардаги таъсирларнинг туб моҳиятини англаш, унинг ривожланиши ва камол топиши қонуниятларини изладилар. Абу Наср Фаробий, А.Навой, Ибн Сино, Беруний каби юзлаб Шарқ алломалари ҳам бу ўзаро боғлиқликнинг фалсафий ва ижтимоий сирларини очишга ўзларининг энг дурдона асарларини бағишлаганлар. Барча қарашларга умумий бўлган нарса шу бўлганки, одамни, унинг моҳиятини англаш учун аввало унинг шу жамиятда тутган ўрни ва мавқъеини билиш зарур. Шахсни ўрганишнинг бирламчи мезони ҳам шундан келиб чиққан ҳолда, унинг ижтимоий мавқъеи, ижтимоий муносабатлар тизимидаги ўрни билан белгиланиши керак.

Лекин, шахс билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқалар масаласида бирданига, бир хил йечимга келинмаган. Бу ўзаро муносабатлар асосан икки поляр нуқтаи назардан келиб чиқади.

Нативизм йўналишининг тарафдорлари инсонлардаги барча хусусиятларни туғма характерга эга, деб эътироф этадилар (Ленс, Грубер ва бошқалар).

Эмпиризм тарафдорларининг фикрича, янги туғилган бола гўёки «топ-тоза тахта» (табула раса), унга ҳаёт ва ундаги талаблар

Ўзининг қонуниятларини ёзади ва бола уларга сўзсиз бўйсунишга мажбур. Бу ёъналишни:г асосчиларидан бири Ж.Локк бўлиб (1632-1704), унинг фикрича, туғма фикрлар ёки ғоялар бўлиши мумкин эмас, улар хохиш-тилак ва оғриқ каби элементар сезгиларнинг қайта ишланиши натижаларидир. Ҳаётда ана шунга ўхшаш турли хил сезгилар ва ғояларнинг ассоциацияси рўй беради.

Г.Лейбниц (1646-1716) Локка эътироз билдириб, ҳаётда умуман тоза, соф досканинг ўзи бўлмайди, ҳаттоки, энг яхши силлиқланган мрамар юзасида ҳам сезиларли тешиқлар, дўнглиқлар ёки туғма асоратлар бўлади-ки, улар одамнинг сезиш ва билиш органлари воситасида англаниши мумкин. Худди шундай, инсон боласи ҳам туғилишдан муайян белгилар, хусусиятлар билан туғилади-ки, уларни биз лаёқатлар, иқтидор, генетик хусусиятлар, деб атаймиз. Айнан шу туғма белгилар инсон тақдирида маълум рол ўйнайди, лекин йетакчи, сезиларли таъсирлар ҳаётнинг кейинги босқичларида, турли фаолиятларни (ўйин, ўқиш, меҳнат ва б.қ.) амалга ошириш жараёнида билиниб, шахс сифатларини шакклантиришга хизмат қилади.

Бу иккала йирик ёъналиш ўртасидаги тортишувларга чек қўйиш мақсадида Ф.Гальтон қатор экспериментал тадқиқотлар ўтказиб, ҳар бир индивидга хос дифференциал хусусиятлар мавжудлигини «егизаклар методи» ёрдамида асослашга ҳаракат қилди. 3-жадвалда Галтон томонидан ирсий ва орттирилган сифатлар муносабати юзасидан аниқланган натижалардан мусиқага лаёқатлилиқ мисолида келтирилган.

Эгизаклардаги мусиқага мойилликнинг корреляцион кўрсаткичи ҳам юқори бўлиб (пқ 0,7), эгизак бўлмаганлардан анча фарқ қилади (пқ 0,3-0,4).

Гальтондан кейинги тадқиқотларда мусиқага бўлган қобилиятга она тилининг хусусияти таъсир қилиши юмшоқ-тонал ёки кескир-тонал бўлмаган тиллар мисолида аниқланди. Масалан, кескинроқ ҳисобланган рус тилида гапирувчи болалардаги мусиқани идрок қилиш юмшоқ, тонал тилларда сўзлашувчи вегнамликларнинг идрокидан анча паст чиққан.

Лекин юқоридаги фикрлар ва тортишувларнинг келиб чиқиш сабаби тушунарли бўлиши керак: улар инсоннинг асл моҳиятини тушуниш ва унинг хулқини бошқариш эҳтиёжларидан келиб чиқади. Демак, инсон жамият аъзоси сифатида унинг нормаларига бўйсунди, унинг кутишларига жавоб беришга ҳаракат қилади ва ўз

хулқини унинг талабларига монанд қилишга интилади. Шу нуқтан назардан келиб чиқиб, шахс феноменига таъриф бериш мумкин.

Шахс – ижтимоий ва шахслараро муносабатларнинг маҳсули, онгли фаолиятнинг субъекти бўлмиш индивиддир.

Шахсга тааллуқли бўлган энг муҳим тасниф ҳам унинг жамиятдаги мураккаб ижтимоий муносабатларга бевосита алоқадорлик, ижтимоий фаолиятга нисбатан ҳам объект, ҳам субъект бўлишлиқдир.

Шахсга тааллуқли бўлган фазилатлардан энг муҳими шуки, у шу ташқи, ижтимоий таъсирларни ўз онги ва идроки билан қабул қилиб (объектни), сўнгра шу таъсирларнинг субъекти сифатида фаолият кўрсатади. Оддий қилиб айтганда, инсон боласи илк ёшлиқданок «менинг ҳаётим», «бизнинг дунё» деган ижтимоий муҳитга тушади. Бу муҳит ўша биз билган ва ҳар куни ҳис қиладиган сиёсат, ҳуқуқ, ахлоқ олаmidир. Бу муҳит – келишувлар, тортишувлар, ҳамкорликлар, анъаналар, удумлар, турли хил тиллар олами бўлиб, ундаги кўплаб қондаларга кўпчилик мутлок кўшилади, баъзилар қисман кўшилади. Бу шундай қондалар ва нормалар оламики, уларга бўйсунмаслик жамият томонидан қораланади, таъқибланади. Шулардан келиб чиқадиган хулоса шуки, шахс жамиятга нисбатан барча тартиб-қондаларни қабул қилувчи субъект бўлса, жамият – ижтимоий интизом ва тартибнинг, маданиятнинг муфассал кўринишидир.

Шундай қилиб, шахс турли ижтимоий муносабатлар тизими таъсирида бўлади ва кўплаб ижтимоий институтлар (оила, маҳалла, ўқув масканлари, меҳнат жамоалари, норасмий ташкилотлар, дин, санъат, маданият ва бошқ.) билан боғлиқ бўлади. Масалан, шахсдаги турли ғоялар, фикрлар ва эътиқодий дунёқарашлар мафкуравий муносабатлар тизими таъсирида шаклланиб, улар бевосита оила, боғча, мактаб ва бошқа ўқув ва тарбия муассасалари орқали онгга сингдирилади. Агар бу таъсир унинг эътиқоди даражасида кўтарилса, ва унда яна янгидан-янги фикрлар ва ғояларнинг пайдо бўлиши ва ўсишига олиб келса, у шахснинг маслағига айланади ҳамда у ҳаёти жараёнида шундай фаолият соҳасини танлайдики, ўз қобилиятлари, малака ва кўникмаларини ривожлантира бориб, зиёли сифатида ё ўқитувчи, ёки врач, ёки олим, кашфиётчи, муҳандис бўлиб, элу-юртига хизмат қилади.

4.2. Шахсдаги соғлом эътиқод ва мафқуравий тасаввурларнинг шаклланиши

Шахсга жамиятнинг таъсири энг аввало унинг маънавий тасаввурларида, дунёқарашида, ҳаётга бўлган муносабатларида акс этади. Шу маънода мафқуравий онгнинг мазмуни ва соғлом эътиқодлар ҳам ижтимоий муҳит ва унда ўрнашиб қолган мезонлар асосида шаклланади.

Мустақил Ўзбекистонда қисқа фурсатларда амалга оширилган жамият ҳаётидаги туб ислоҳотларни идрок қилишлари ва уларга муносабатлар, шубҳасиз, фуқароларнинг янгича қарашларида, аниқроғи, дунёқарашларида намоён бўлади. Ушбу дунёқарашларнинг мазмунини ташкил этувчи илғор ғоялар яхлит халқ манфаатларини ифода этгани сабабли ҳам улар миллий мафқуранинг моҳиятини ташкил этади. Президентимиз И.Каримовнинг миллий истиқлол мафқурасига берган таърифларида унинг моҳияти яққол акс этган: «Одамларнинг минг йиллар давомида шаклланган дунёқараши ва менталитетига асосланган, айни вақтда шу халқ, шу миллатнинг келажагини кўзлаган ва унинг дунёдаги ўрнини аниқравшан белгилаб беришга хизмат қиладиган, кечаги ва эртанги куни ўртасида ўзига хос кўприк бўлишга қодир ғояни мен жамият мафқураси деб биламан».

Психологик нуқтаи назардан таҳлил қиладиган бўлсак, бугун жамиятимиз аъзолари онгида шаклланаётган миллий истиқлол ғояларининг генезиси, яъни келиб чиқиб, онгга ўрнашиши жараёни бир қатор ижтимоий-психологик ҳолатларни ўз ичига олади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, миллий ғоя ёки прогрессив-илғор ғоя маълум тарихий вазиятларда, ижтимоий заруратдан келиб чиқиб пайдо бўлади. Лекин унинг ўзи генетик жихатдан ўзидан аввал мавжуд бўлган илғор, ўлмас ғояларга, миллий кадриятларга таянади. Масалан, ўзбек халқи тарихига назар ташлайдиган бўлсак, халқ эътиқоди ва тафаккурининг сайқаллашувига сабаб бўлган ўлмас кадриятлар, халқ маънавиятига тааллуқли нодир мерос бўлганки, улар бугунги истиқлол даврида давлат ва жамият қурилиши учун маънавий-мафқурвий омил ролини ўйнамоқда. Шарқнинг буюк мутафаккирлари Аҳмад ал-Фарғоний, Махмуд аз-Замахшарий, Абу Наср ал-Фаробий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Ал-Аббос Ал Хоразмий, Абу Райхон Беруний, Ибн Сино кабиларнинг илмий мероси, Амир Темурнинг мустақил

давлатчилигига оид қонуниятлари, фикҳ илмининг асосчиларидан бўлмиш ал-Марғилоний ҳидоялари, Имом ал-Бухорийнинг ҳадисий қарашларида баён этилган ўлмас ғоялар асрлар оша халқ эътиқодининг эгилмаслигининг ёрқин мисолидир.

Бугунги мустақиллик ва истиқлолнинг ҳар бир куни ҳам жамият аъзолари бўлмиш шахслар руҳияти учун шундай тарихий вазият ва муҳит ролини ўйнамоқдаки, бунинг таъсирида янги ғоялар пайдо бўлиши учун мақсад пайдо бўлди. Шунини алоҳида эътироф этиш керакки, шахсдаги ҳар қандай мақсад ҳам янги ғояга асос бўлавермайди. Теран мақсадга эришиш учун одамда қатъий ишонч бўлиши керак, ва у охир-оқибат маслакка айланади. Ана шундай маслакнинг инсон қалбига сингиб, унинг юриш-туриши, фикрлаши-ю, тафаккур тарзига айланиши эътиқоддир. Бу ўринда яна бир психологик ҳолатни ёритиш лозим, бу ҳам бўлса, эътиқоднинг бўлиши ёки қатъий ишончнинг бўлишини одамнинг ўзи астойдил хоҳлаши керак.

Шахснинг нималарни хоҳлаши ёки нималарга ишониши масаласи соф психологик муаммолар сирасига киргани учун ҳам, миллий истиқлол ғояларининг шахс дунёқараши мазмунига айланиши жараёнида психологик омиллар катта ўрин тутди.

4.3. Миллий истиқлол ғояларини шахс онгига сингдириш – психологик муаммо сифатида

Демак, оддий одам, шахс жамиятдаги турли муносабатлар таъсирида бўлар экан, у биринчи навбатда нималарга ишонади? Агар биз одамни бирор нарсага астойдил ишонтирмоқчи бўлсак, уни мантиқан асосланган фикрлар ёрдамида ишонтиришимиз анча мушкул бўлади. Хўш, у нималарга ишонади?

Биринчидан, ўзидаги қизиқишлар, шахсий манфаат ва эътиқодига мос нарсаларга жуда тез ишонади. Масалан, ишлаб чиқаришда ходимни ишонтириш учун унинг оиласи манфаатлари, келажак истиқболи ва профессионал ўсишига алоқадор гаплар орқали янги фикрни баён этиш унда теран қизиқишни туғдиради. Агар биз миллий ғоянинг мазмунини ифодаловчи ижтимоий символлар – сўзлар, образлар, нарсалар, ҳаракатлар мазмунини ўз ўрнида ишлатиб, фикримизни баён этсак, шахсга маъқул ва манзур бўлиши, у бунга ишониши мумкин. Масалан, Президентимиз И.Каримов ёшларнинг «Қамолот» ижтимоий ҳаракати дастури

хусусида фикр билдириб, бу ҳаракат айнан ёшлар манфаатига хизмат қилиши ва шунинг учун ҳам улардан сафарбарлик ва ташаббуслар ниҳоятда зарурлигини уқтирдилар. Бу фикрлар дарҳақиқат, келажакка интиланган, эркинлик ва идеал талаб бўлган ёшларнинг ташаббускорлик сифатларини ривожлантирди. Ташкил бўлган ижтимоий ҳаракат дастури, айнан, истиқлол йилларида пайдо бўлгани ва истиқлол фарзандлари манфаатига тўла мос келганлиги учун ҳам уни минглаб ёшлар қўллаб-қувватладилар. Мустақиллик йилларида халқ онгида ва унинг тилак-истаклари мазмунида пайдо бўлган барча фикрлар – халқ фаровонлиги, юртнинг озод ва обод бўлиши, миллатлараро тотувлик, Ватаннинг ягоналиги ғоялари ва уларнинг яхлит жамият тараққиётига ижобий таъсири юқоридаги қонуниятдан келиб чиқади.

Иккинчидан, янги ғоялар нафақат шахс ёки ижтимоий гуруҳлар томонидан у ёки бу тарзда идрок этилиши, яъни, эшитилиши, кўрилиши, ҳис қилиниши лозим, балки улар халққа тушунарли бўлиши керак. Демак, миллий истиқлол ғояларини ифодаловчи барча тушунчалар оддий, ихчам, концептуал ҳамда категориал бўлиши керак. Масалан, «баркамол авлод» ғояси, «соғлом авлод», «Ватан ягонадир», «Ўзбекистоннинг келажаги буюк» каби ғоялар ҳар бир инсон учун тушунарли ва ўзини ҳурмат қилган ҳар бир шахс учун манфаатлидир.

Учинчидан, илғор ғоялар ва янгича дунёқарашнинг бирданига кўпчилиги онгига, айниқса, ёшлар онгига сингмаслигининг айрим сабаблари ҳам бор. Психологияда бола тараққиётининг айна 17-18 ёшларида кузатиладиган «мафкуравий инкироз» бўлади. Бунинг моҳияти шундаки, айна шу даврда ўспиринда турли шахсий муаммолар бирдан кўпайиб кетади: дўстга эга бўлиш, севиш-севилиш, касб танлаш, ўқишга кириш, никоҳ муаммолари, катталарнинг талаблари ва ҳоказо. Бу муаммолар гўёки ёшларнинг жамиятда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий муаммолардан онгини чалғитаётгандай бўлади. Лекин аслида айнан ўспиринликка хос бўлган психология мавжудки, улар ўз келажаги тўғрисида кўп қайғуради, эртага ким бўлиши, қандай шароитда яшаши ва ижод қилиши, яшаётган ҳудуди – Ватани тақдири албатта қизиқтиради. Шунинг учун ҳам ёшларга хос бўлган максимализм ва юқорида санаб ўтилган шахсий муаммолар атрофида пайдо бўладиган индивидуализм ўртасида қарама-қаршилик пайдо бўлади. Бу инкирозий ҳолат бизнинг шароитимизда кўпроқ юрт ва жамият

равнақидан манфаатдорлик ҳисобига ҳал қилинмоқда. Шунинг учун ҳам ёшлар билан бўладиган юзма-юз учрашувлар, мулоқотларда шахсий манфаатларнинг жамият манфаатларига боғлиқлиги, Ватан равнақи ва тинчлик-тотувликдан нафақат ёшлар манфаатдор, балки улар ана шу жараёнларнинг фаол иштирокчиси эканлиги ғояси ўртага ташланади.

Ижтимоий психологияда яна бир ўрганиладиган жараён борки, бу – конформизм ҳодисасидир. Бу ҳодиса бевосита ёшлик даврида кўпроқ намоён бўлади. Конформизмнинг маъноси – ўзгалар борлигидан, уларнинг хулқ-атворидан таъсирланиш бўлиб, ёшлар қанчалик ўзига хосликка интилмасинлар, барибир бир яхлит ижтимоий қатлам сифатида бир-бирларига тақлид қиладилар. Бу ҳам соғлом ғояларнинг ўзаро мулоқотлар жараёнида тарқалиши ва онга сингиши учун замин ҳисобланади. Ҳаттоки, айрим ёшларда кузатиладиган ижтимоий раддия, яъни, фикрлашларда, ҳаракатларда ажралиб туришга интилиш – аслида ўша тақлидчанлик, конформизмнинг бир кўринишидир. Шу боис ҳам машҳур олим Сенека конформизм ва одамлардаги тақлидчанликни: «жуда осонликча кўпчиликнинг амрига бўйсунинг», деб таърифлаган эди. Бу жараённинг рўй бўлишига сабабчи асосий омиллар эса ўша ижтимоий муҳит ва ундаги обрўли шахснинг инсоний хусусиятларидир. Шунинг учун ҳам биз нималарга ишонамиз ва кимларга эргашамиз, деган масала бугунги кунда амалий аҳамиятга моликдир.

Умуман, шахснинг қарашлари, дунёқараш ва эътиқодини ўзгартиришда, бизнинг шароитимизда уларни соғлом ғояларга эргаштиришда мафкуравий ишларни кучайтиришимиз яхши самаралар беради, албатта. Фақат бунда ўша оддий инсон психологиясига оид айрим қонуниятларни билиш ва уларга амал қилиш мақсад мувофиқдир. Мафкуравий тарғибот-ташвиқот ҳақида гап кетганда, унинг инсон онги ва психологиясига таъсир қилишига умид қилиб, иш юритилади. Эркинликни жуда яхши кўрган америкалик ва европаликлар ҳам ҳақиқатга эргашиш, эзгу амалларга итоат қилишнинг ҳеч қандай шахс эркинлигига таҳдиди ёъқлиги, аксинча, уни жамиятдаги мавқеини янада мустаҳкамлашни тарғибот қилади.

Мутахассисларни фикрича, эътиқод асосан икки ёъл билан ҳосил қилинади:

-агар аудитория фикрлайдиган, айна аргументлар устида ўйлаш қобилиятига эга бўлса, улар манфаатига мос маълумотнинг берилиши улардаги ишончни мустаҳкамлайди; бу бевосита таъсир деб аталади;

-агар тингловчининг манфаатига бевосита алоқадорлиги йўқ нарса тўғрисида гап кетаётган бўлса, унда ишонтиришнинг билвосита усулларида, яъни, воизнинг ёқимтойлиги, кайфиятнинг яхшилиги, тасодифан ёқиб қолиши мумкин бўлган бошқа жиҳатларини асос қилинади.

Мафкуравий ишларнинг серкирра ва мураккаблиги шундаки, бу жараёни яхлит сифатида тасаввур қилинса, унинг таркибига кировчи ҳар бир мафкуравий тарғиботнинг психологик механизмларини, яъни жараённинг ўзига хос сир-асрори ва хусусиятларини инобатта олишга тўғри келади.

Афсуски, эътиқодни тарбиялаш муаммоси кўпроқ диний қобикда ўрганилгани учун ҳам жаҳон илми тажрибасида бу хусусда хулосалар шу ёъналишда мавжуд.

Масалан, ўша диний секталарнинг тарғибот борасидаги ютуқларини олимлар қуйидагича шарҳлайдилар: аввало инсонни бирор нарса орқали «қарздор» қилиб қўйиш керак бўлади, сўнгра самарали таъсир воситаларидан фойдаланилади, ниҳоят, ҳамфикрлилар ўзларича бошқалардан ажралиб, ўз эътиқодларини мустаҳкамлайди. Натижада, ўзига хос муомала ва маданият шакллантирилади.

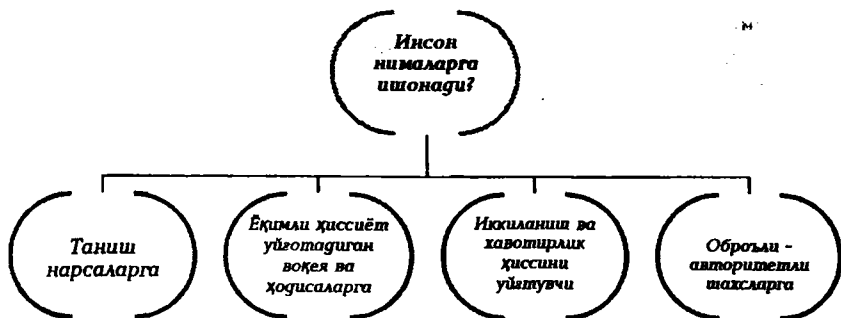
Биз аввало ўзимизга таниш нарсаларга ишонамиз. Яъни, одатга айланиб қолган ишлар, самимий тусда айтилган гап ва холис амалларга нисбатан одамда ишонч бўлади. ғоявий тарбияда бу нарса кўпроқ қулоғимиз ўрганиб қолган мурожаатлар ва ўғитларга тез кўникишимиз, уларга нисбатан танқид ҳиссининг бўлмаслигида ифодаланади. Масалан, нуроний отахоннинг ҳаётидан олинган ўғитлар тақлид учун жуда қулайдир.

Қалбимизда бевосита ҳиссиёт уйғотадиган воқеа ва ҳодисалар, яқин ўтмишимизда бўлиб ўтган ёқимли ҳаёт кечинмаларига боғланган маълумотлар ҳам бизда яхши таассурот уйғотади. Агар ўша хотиралар салбий асорат қолдирган бўлса, аксинча, уларга боғлиқ маълумотлар одам томонидан қабул қилинмайди.

Биз нималарга ишонамиз?

Психологияда биз нималарга ишонамиз деган масала жавоби, кўпинча, биз кимлар таъсирига тезроқ бериламиз, деган саволнинг йечимига боғлиқ бўлиб қолади (25-расм).

25-расм. Инсоннинг теварак-атроф воқеъийликларига ишонилиш механизми

Иккиланиш ва хавотирлик ҳиссини уйғотувчи маълумотлар домига тушиб қолган инсоннинг бирор нарсага ишониши жуда қийин бўлади. Масалан, агар биз ўзимизнинг жамиятдаги ўрнимиз ва мавқеимизга ишонмасак, ҳаётда ўз ўрнимизни тополмаганлигимиздан хавотирланиб яшасак, турли хил ўзга таъсирлар бизни ўз домига тортиши мумкин. Шунинг учун ҳам дадил айтилган гап, ўзини эркин ва табиий тутган шахс ўғитлари бизда кучлироқ ишонч ҳосил қилади. Мафкуравий тарғибот жараёнида ҳам воизнинг эркин ва дадиллиги тингловчилар эътибори ва меҳрини тортади.

Биз обрўли – авторитетли шахслар фикрларига ишонамиз. Демак, халқ ичидан чиқиб, ўз меҳнати, фидойилиги ва дадиллиги билан обрў қозонган инсонларнинг таъсир кучи бошқаларникидан ортиқ бўлади. Маҳалла оқсоқоли обрўли инсон бўлса, унинг нафақат нутқ воситасида айтган ўғитлари, балки ҳар бир хатти-ҳаракати ҳам ёшлар учун ўрнак бўлади.

Демак, мафкуравий тарбияда ишонтиришнинг роли катта. Ўзгаларни ишонтира олиш ёки соғлом фикрлар билан инсон қалбида ташаббусни уйғота олиш унинг кучини ўн чандон оширади. Ижтимоий-психологик маънодаги ишонтиришнинг моҳияти шундаки, бунда бир шахс ёки гуруҳ онгига бошқа

томондан онгли ёки онгсиз, мақсадли ёки мақсадсиз таъсир кўрсатилади. Таъсирни қабул қилувчи шахс бу таъсирга «ишонгани учун» ҳам унинг мазмунини танқидсиз, таҳлилсиз қабул қилади. Бу жараён суггестия, деб аталиб, бундаги таъсирнинг самарадорлиги таъсир кўрсатувчи сутгерентнинг тайёргарлик даражаси, обрўси, шахсий хусусиятлари, иш услубига бевосита боғлиқ бўлади. Шу боис ҳам таълим муассасаларида ишлайдиган тарбиячилар, ўқитувчилар, профессорлар шахсига, уларнинг одамлар билан ишлай олиш қобилиятларига катта эътибор қаратилади.

Миллий истиқлол ғояларининг мазмунини халқ онгига йетказишда ҳам мақсадли, онгли суггестия жараёни рўй беради. Чунки миллий истиқлол ғояларининг том маънодаги моҳиятини тушуниш – шахснинг ўз манфаатига алоқадор бўлган ижтимоий объектлар ҳамда жараёнларни англамоғи ва шу ёъналишда фидоийларча ўз имкониятлари ва иқтидорини сафарбар этмоғи лозимлиги демакдир. Мамлакатимиздаги ҳар бир ёшнинг жинси, миллати, элати ва ёшидан қатъий назар, ўқиши, касб-ҳунар эгаллаши ва ҳалол меҳнат қилиши, ўз бахтли ва фаровон, мустаҳкам оиласига эга бўлиши учун яратилётган имкониятлар, улардаги онгли сафарбарлик, юрт, халқ учун садоқатли, олийжаноб инсонлар бўлиб йетишишни таъминлайди. Миллий истиқлол ғояларининг асосий тушунчаларидан бири ҳам ҳар томонлама баркамол ва соғлом дунёқарашли авлодни тарбиялаш ғоясидир. Бундан ҳам жамият, ҳам унинг ҳар бир алоҳида фуқароси тенг манфаатдордир.

4.4. Шахс ижтимоийлашувининг асосий мезонлари

Шахс, унинг дунёни билиши, ўзини ва атрофидаги инсоний муносабатларни англаши, тушуниши ва ўзаро муносабатлар жараёнида ўзидаги такрорланмас индивидуаллиликни намоён қилиши ҳамда ушбу жараёнларнинг ёшга ва жинсга боғлиқ айрим жиҳатларини таҳлил қилиш бизга умумий равишда шахс – жамиятда яшайдиган ижтимоий мавжудотдир, деган хулосани қайтаришга имкон беради. Яъни, у туғилган онидан бошлаб ўзига ўхшаш инсонлар қуршовида бўлади ва унинг бутун руҳий имкониятлари ана шу ижтимоий муҳитда намоён бўлади. Чунки агар инсоннинг онтогенетик тараққиёти, яъни туғилган онидан, то умрининг охиригача бўлган тараққиёти даврига эътибор берадиган

бўлсак, ҳали гапирмай туриб, одам боласи ҳаётининг илк дақиқаларидаёқ, ўзига ўхшаш мавжудотлар даврасига тушади ва кейингина ижтимоий мулоқотнинг барча кўринишларининг фаол объекти ва субъектига айланади. Шу нуқтан назардан, ҳар биримизнинг жамиятдаги ўрнимиз, унинг қачон ва қандай шароитларда пайдо бўлгани, жамиятга қўшилиб яшашимизнинг психологик механизмлари фаннинг муҳим вазифаларидан биридир. Бу жараён психологияда ижтимоийлашув ёки социализация деб юретилади.

Демак, социализация ёки ижтимоийлашув – инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт-фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёнидир. Содда тил билан айтганда, ижтимоийлашув – ҳар бир шахснинг жамиятга қўшилиши, унинг нормалари, талаблари, кутишлари ва таъсирини қабул қилган ҳолда, ҳар бир ҳаракати ва муомаласида уни намоён этиши, керак бўлса, шу ижтимоий тажрибаси билан ўз навбатида ўзгаларга таъсирини ўткази олиши жараёнидир.

Ижтимоийлашув энг аввал одамлар ўртасидаги мулоқот ва ҳамкорликда турли фаолиятни амалга ошириш жараёнини назарда тутлади. Ташқаридан шахсга кўрсатилаётган таъсир оддий, механик тарзда ўзлаштирилмай, у ҳар бир шахснинг ички руҳияти, дунёни акс эттириш хусусиятлари нуқтан назаридан турлича субъектив тарзда идрок этилади. Шунинг учун ҳам бир хил ижтимоий муҳит ва бир хил таъсирлар одамлар томонидан турлича ҳаракатларни келтириб чиқаради. Масалан, 10-15 нафар кишидан иборат академик лисей талабаларини олайлик. Уларнинг билимни, илмни идрок қилишлари, улардан ота-оналарининг кутишлари, ўқитувчиларнинг бераётган дарслари ва унда йетказилаётган маълумотлар, манбалар ва бошқа қатор омиллар бир хилдай. Лекин барибир ана шу 15 талабанинг ҳар бири шу таъсирларни ўзича, ўзига хос тарзда қабул қилади ва бу уларнинг ишдаги ютуқлари, ўқув кўрсаткичлари ва иқтидориди акс этади. Бу ўша биз юқорида таъкидлаган ижтимоийлашув ва индивидуализация жараёнларининг ўзаро боғлиқ ва ўзаро қарама-қарши жараёнлар эканлигидан дарак беради.

Ижтимоийлашув жараёнларининг рўй берадиган шарт-шароитларини ижтимоий институтлар деб атаймиз. Бундай институтларга оиладан бошлаб, маҳалла, расмий давлат муассасалари (боғча, мактаб, махсус таълим ўчоқлари, олийгоҳлар,

меҳнат жамоалари) ҳамда норасмий уюшмалар, нодавлат ташкилотлари киради.

Бу институтлар орасида бизнинг шароитимизда оила ва маҳалланинг роли ўзига хосдир. Инсондаги дастлабки ижтимоий тажриба ва ижтимоий хулқ элементлари айнан оилада, оилавий муносабатлар тизимида шаклланади. Шунинг учун ҳам халқимизда биз юқорида таъкидлаган «куш уясида кўрганини қилади» деган мақол бор. Яъни, шахс сифатларининг дастлабки қолиплари оилада олинади ва бу қолип жамиятдаги бошқа гуруҳлар таъсирида сайқал топиб, такомиллашиб боради. Бизнинг ўзбекчилик шароитимизда оила билан бир қаторда маҳалла ҳам муҳим тарбияловчи – ижтимоийлаштирувчи рол ўйнайди. Шунинг учун бўлса керак, баъзан одамнинг қайси маҳалладан эканлигини суриштириб, кейин хулоса чиқаришади, яъни маҳалла билан маҳалланинг ҳам фарқи бўлиб, бу фарқ одамлар психологиясида ўз аксини топади. Масалан, битта маҳалладан яхши келин чиқса, айнан шу маҳалладан қиз қидириб қолишади. Яъни, шу маҳалладаги ижтимоий муҳит қизларнинг иболи, ақлли, сариштали бўлиб йетишишларига кўмаклашган. Масалан, айрим маҳаллаларда сахар туриб кўча – эшикларни супуриш одатга айланган ва барча оилалар шу удумни бузмайдилар. Шунга ўхшаш нормалар тизими ҳар бир кўча-маҳалланинг бир-биридан фарқи, афзаллик ва камчилик томонларини белгилайди, охиригилар эса шу маҳаллага катта бўлаётган ёшлар ижтимоийлашувида бевосита таъсирини кўрсатади.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув ўчоқларига мактаб ва бошқа таълим масканлари киради. Айнан шу йерда ижтимоийлашув ва тарбия жараёнлари махсус тарзда уйғулаштирилади. Бизнинг ижтимоий тасаввурларимиз шундайки, мактабни биз таълим оладиган, бола билимлар тизимини ўзлаштирадиган маскан сифатида қабул қиламиз. Лекин аслида бу йер ижтимоийлашув тарбиявий воситаларда юз берадиган маскандир. Бу йерда биз атайлаб ташкил этилган, охириги йилларда жорий этилган «Маънавият дарслари», «Этика ва психология» каби тарбияловчи фанларни назарда тутмаяпмиз. Гап ҳар бир дарснинг, умуман мактабдаги шарт-шароитлар, умумий муҳитнинг тарбияловчи роли ҳақида. Масалан, дарс пайтида ўқитувчи бутун диққати билан янги дарсни тушунтириш билан овора дейлик. Унинг назарида фақат дарс, мавзунинг мазмуни ва ундан кўзланган мақсад асосийдай.

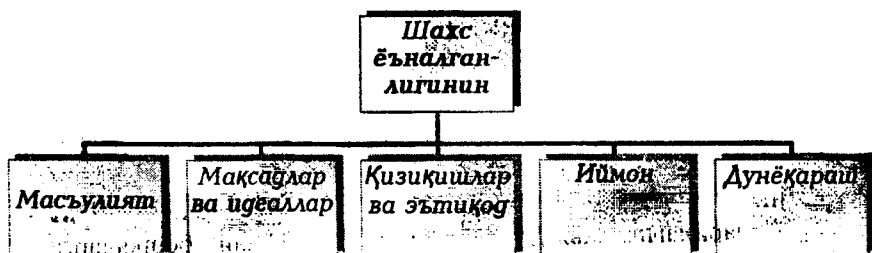
Лекин аслида ана шу жараёндаги ўқитувчининг ўзини қандай тутаётганлиги, кийим-боши, мавзуга субъектив муносабати ва қолаверса, бутун синфдаги талабаларга муносабати ҳамма нарсани белгиловчи, ижтимоий тажриба учун муҳим аҳамиятга эга бўлган омилдир. Шу нуқтаи назардан талабалар диди, кутишлари ва талабларига жавоб берган ўқитувчи болалар томонидан тан олинади, акс ҳолда эса ўқитувчининг таъсири фақат салбий резонанс беради. Худди шундай ҳар бир синфда шаклланган муҳит ҳам катта рол ўйнайди. Баъзи синфларда ўзаро ҳамкорлик, ўртоқчилик муносабатлари яхши ёлга қўйилган, гуруҳда ижодий мунозаралар ва баҳслар учун қулай шароит бор. Бу муҳит табиий ўз аъзолари ижтимоий хулқини фақат ижобий томонга ёъналтириб туради. Яна бир муҳим ижтимоийлашув муҳити – бу меҳнат жамоаларидир. Бу муҳитнинг аҳамияти ва ўзига хослиги шундаки, бу йерга шахс одатда анча ақли пишиб қолган, маълум тажрибага эга бўлган, ҳаёт ҳақидаги тасаввурлари шаклланган пайтда келади. қолаверса, эгалланган мутахассислик, орттирилган меҳнат малакалари ва билимлар ҳам жуда муҳим бўлиб, шу муҳитдаги ижтимоий нормалар характериға таъсир қилади. Лекин барибир шахснинг кимлар билан, қандай ўзаро муносабатлар муҳити таъсирида эканлиги унинг йетуклик давридаги ижтимоийлашувининг муҳим мезонларидандир. Шунинг учун ишга киришдаги асосий мотивлардан бири – ўша жамоанинг қандай эканлиги, бу йердаги ўзаро муносабатлар, раҳбарнинг кимлиги ва унинг жамоага муносабати бўлиб, кўпинча ойлик-маош масаласи ана шулардан кейин ўрганилади. Шунинг учун меҳнат жамоаларида яхши, соғлом маънавий муҳит, адолат ва самимиятга асосланган муносабатлар ҳар бир инсон тақдирида катта рол ўйнайди.

Катта ёшдаги ижтимоийлашувнинг ўзига хослиги шундаки, унда индивидуализасия жараёни аниқроқ, сезиларлироқ кечади. Чунки катта одам нафақат ташки таъсирларни ўзлаштиради, балки ўзидаги иқтидор, малакалар, ҳаётий тажрибаси билан бошқаларға ҳам тарбиявий таъсир кўрсатади, иш-амалда ёшларға шахсий ўрнак кўрсатиш имкониятага эга бўлади. Шу нуқтаи назардан, қариликнинг ижтимоий моҳияти шундаки, ота-боболармиз, онахонларимиз асосан ўзларидаги мавжуд ижтимоий тажрибани бошқаларға (фарзандлар, набиралар, маҳалладаги ёшлар ва ҳоказо) узатиш билан шуғулланадилар ва бу нарса айниқса, Шарқ халқларида жуда эъзозланади. Халқимиздаги «қари билганни пари билмас» деган

накл ҳам боболар ва момолар ўғитларининг тарбияловчи моҳиятини акс эттиради. Шу сабабли ҳам мустақил юртимизда қариялар эъзозланади, маҳалланинг бошқарув роли кун сайин оширилмоқда, оила-тарбиянинг бош ўчоғи сифатида давлат ҳимоясида бўлиб келмоқда. Бу мустақил давлат ёшларида янгича тафаккур ва онгнинг шаклланишига, юртга садоқат, ватанларварликнинг ривожига ўз ҳиссасини қўшади.

4.5. Ижтимоийлашув жараёнида шахс ҳаётий йўналишининг шаклланиши

Ижтимоийлашувнинг институтларидан ташқари унинг оқибати масаласи ҳам психологияда муҳим амалий аҳамиятга эга. Шахс ижтимоийлашувининг энг асосий маҳсули – бу унинг ҳаётда ўз ўрнини топиб, жамиятга манфаат келтирувчи фаолиятларда иштирок этишидир. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, шахснинг йўналганлиги масаласига ҳам фанда катта эътибор берилади. Ижтимоийлашув жараёнида шахс ҳаёт-фаолиятини ёналтириб турадиган ва реал вазиятларга нисбатан турғун, барқарор мотивлар мажмуига эга бўлишлик шахснинг ёналганлиги деб аталади.

26-расм. Шахс йўналганлигининг энг муҳим таркибий қисмлари

Масъулият

Бу ижтимоийлашув жараёнида шахснинг етуқлигини белгилувчи муҳим кўрсаткичлардан саналади. Охириги йилларда фарб ва рус психологиясида назорат локуси назарияси (теория

локуса контроля) кенг тарқалдики, унга кўра, ҳар бир инсонда икки типли масъулият кузатилади.

Биринчи типли масъулият шундайки, шахс ўзининг ҳаётида рўй бераётган барча ҳодисаларнинг сабабчиси, масъули сифатида фақат ўзини тан олади. («Мен ўзим барча нарсаларга масъулман. Менинг ҳаётим ва ютуқларим фақат ўзимга боғлиқ, шунинг учун ўзим учун ҳам, оилам учун ҳам ўзим жавоб бераман»).

Масъулиятлиликнинг иккинчи тури ундан фарқли, барча рўй берган ва берадиган воқеа, ҳодисаларнинг сабабчиси ташқи омиллар, бошқа одамлар (ота-она, ўқитувчилар, ҳамкасблар, бошлиқлар, танишлар ва бошқалар).

Хориж мамлакатларда ўтказилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, иккинчи турли масъулият кўпроқ ўсмирларга хос бўлиб, улардан 84% масъулиятни фақат бошқаларга юклашга мойил эканлар. Бу маълум маънода ёшлар ўртасида масъулиятсизликнинг авж олганлигидандир. Шунинг учун ҳам «Назорат локуси» тушунчасини фанга киритган америкалик олим Ж.Роттер (Ж.Роттер)нинг фикрича, масъулиятни ўз бўйнига олишга ўргатилган болаларда хавотирлик, нейротизм, конформизм ҳолатлари кам учраркан. Улар ҳаётга тайёр, фаол, мустақил фикр юритувчилардир. Уларда ўз-ўзини хурмат ҳисси ҳам юқори бўлиб, бу бошқалар билан ҳам ҳисоблашиш яшашга сира халақит бермайди. Шунинг учун ижтимоийлашувнинг муҳим босқичи кечадиган таълим муассасаларида ёшларга кўпроқ ташаббус кўрсатиш, мустақил фикрлаш ва эркинликни ҳис қилишга шароит яратиш керак ва бу ҳозирги кунда Президентимиз И.Каримов сиёсатининг асосини ташкил этади.

Мақсадлар ва идеаллар

Ижтимоийлашувнинг масъулият ҳиссига боғлиқ йўналишларидан яна бири шахсда шаклландиган мақсадлар ва идеаллардир. Улар шахсни келажакни башорат қилиш, эртанги кунини тасаввур қилиш ва узоқ ва яқинга мўлжалланган режаларни амалга оширишга тайёрлигини таъминлайди. Мақсад ва режасиз инсон – маънавиятсиз пессимистдир. Бу мақсадлар доимо ўзининг англанданлиги ва шахс реал имкониятларига боғлиқлиги билан характераланади. Уларнинг шаклланиши ва онгда ўрнашишида маълум маънода идеаллар ҳам рол ўйнайди. Идеаллар – шахснинг

хозирги реал имкониятлари чегарасидан ташқаридаги орзумидлари бўлиб, онгда мавжудлиги ва ҳар доим ҳам амалга ошмаслиги билан характерланади. Чунки уларнинг пайдо бўлишига сабаб бевосита ташқи муҳит булиб, ўша идеаллар объекти билан шахс имкониятлари ўртасида тафовут бўлиши мумкин. Масалан, ўсмирнинг идеали отаси, у отасидай машхур ва эл суйган ёзувчи бўлмоқчи. Бу орзуга яқин келажақда эришиб бўлмайди, лекин айнан ана шундай идеаллар одамга мақсадлар қўйиб, унга эришиш йўлидаги қийинчиликларни енгишга иродани сафарбар қилишга ёрдам беради.

Қизиқишлар ва эътиқод

Қизиқишлар ҳам анланган мотивлардан бўлиб, улар шахсни атрофида рўй бераётган барча ҳодисалар, оламлар, уларнинг ўзаро муносабатлари, янгиликлар борасида фактлар тўплаш, уларни ўрганишга имкон берувчи омилдир. қизиқишлар мазмунан кенг ёки тор, мақсад жиҳатидан профессионал, бевосита ёки билвосита бўлиши, вақт томондан барқарор, доимий ёки вақтинчалик бўлиши мумкин. қизиқишларнинг энг муҳим томони шундаки, улар шахс дунёқарashi ва эътиқодини шакллантиришга асос бўлади. Чунки эътиқод шахснинг шундай онгли йўналишики, у инсонга ўз қарашлари, принциплари ва дунёқарашига мос тарзда яшашга имкон беради. Халқ доимо эътиқодли инсонларни ҳурмат қилади. Эътиқоднинг предмети турлича бўлиши мумкин – Ватанга эътиқод, динга, фанга, касбга, ахлоқий нормаларга, оилага, гўзалликка ва шунга ўхшаш.

Инсоннинг инсонлиги, унинг жамиятдаги маъқеи ва нуфузи маълум маънода ундаги эътиқодлилиқ даражаси билан белгиланади. Айрим инсонлар бутун умри мобайнида фақат битта нарсага эътиқод қиладилар. Масалан, Мир Алишер Навоийнинг бутун ҳаёти халққа ва миллатга фидойилиқнинг намунаси сифатида, туркий халқлар адабиётига асос солишга бағишланганлиги, Имом Бухорий, Ибн Сино сингари буюк алломаларнинг турли тайзиқларга қарамай илм ва ижод ёълидаги қатъиятлари, эришган ютуқлари эътиқодлилиқнинг ёркин намунасидир. Бундай мисоллар Шарқнинг ва ғарбнинг буюк шахслари мисолида жуда кўп. Мансур Халлож, Насимий, Бобораҳим Машраб каби ҳур фикрли зотлар эса

қатл қилинган чоғларида ҳам ўз эътиқодлари ва танлаган ёълларидан қайтмаганлар.

Эътиқодлилиқ нуқтаи назардан ҳам одамлар бир-бирларидан фарқ қиладилар. Тарихда шундай шахслар борки, улар бутун онги ҳаётини фақат бир нарсага бағишлаб ўтиб кетадилар, лекин уларга ўша ихлос ва кучли эътиқод халқ томонидан эътироф этилиб, меҳнатлари, илмий кашфиётлари ёки ўша касбга садоқатлари туфайли ўзларига тирикчидаёқ ўчмас хайкал қолдирганлар. Айрим одамлар эса ўзларидаги қизиқишлар ва эътиқодни ҳаётлари мобайнида ўзгартириб борадилар. Масалан, ёшлигида спортнинг бирор турига астойдил ихлос қилган одам бу борада катта натижаларга эришади, уни юрт танийди. Умрининг маълум босқичида у шу эришган ютуқларини бошқа шаклда такомиллаштириб, устоз-мураббий сифатида ўқитишга астойдил киришади. Умрининг яна бир бўлагига ташкилотчи-раҳбар сифатида ана шу соҳани янада юксакликка кўтаришга хизмат қилади. Мукаррама Турғунбойева, Юнус Ражабий, Комил Яшин, Руфат Рискійев, Аброр Ҳидоят, Абдулла Орипов, Озод Шарофуддинов каби юзлаб замонамиз қаҳрамонларининг ҳаёт-фаолиятлари ана шундай эътиқодлилиқнинг ёркин мисолидир.

Демак, аган инсонда бирор нарсага эътиқод шаклланган бўлса, ундан яхши инсон бўлиб, одамларга нафи тегишига умил қилиш мумкин. Лекин эътиқодсизликдан кўрқиш керак. Агар атрофимизда бирор бир нарсага аниқ ишонмайдиган, мақсад-маслаги йўқ кишини кўрсангиз, унга ёрдам бериш ёълини излаш керак, чунки бу одамдаги эътиқодсизлик нафақат унинг ўзига, балки атрофдагиларга ҳам фақат салбий таъсир кўрсатади. Эътиқодли инсон аввало ўзгаларга зиён келтирувчи амаллардан ўзини тияди, ёлгон гапирмайди. Унда ҳар доимо лафз бўлади, яъни бир нрасани қиламан, деб аҳд қилса, албатта, бутун кучи ва иқтидорини сафарбар қилиб, унги бажаради, бошлаган ишини охирига йетказилади. Эътиқодли инсон нима қилаётганлигини, нима учун айнан шу ишни қилаётганлигини жуда яхши англайди. Шу туфайли ҳақиқий эътиқодли инсон илмга интилади, ўз ҳаётининг мазмун-моҳиятини тушунишга интилади, гўзаллик яратиш, ҳар томонлама баркамол бўлишга тиришади, яхшиларга ошно бўлиш, буюкликка ҳавас унинг ҳаётий шиорига айланади. Ҳақиқий эътиқод соҳибиди соғлом фикр бўлиб, бу фикр орқали у инсониятнинг умрбоқийлигини идрок этади, ўзидан оиласига, фарзандларига нимадир

қолдириб кетишни истаб яшайди. Шунинг учун ҳам эътиқодлилиқ – шахсадаги журъат, мардлиқ, фидоийлиқ, ирода, виждон, қатъият, ҳалоллиқ, иснонпарварлиқ, ватанпарварлиқ каби қатор ижобий сифатлар билан боғлиқдир.

Иймон

«Иймон» арабча сўз бўлиб, лугавий маъноси «ишончдир». Ҳақиқий эътиқодли одамда иймон ҳам бўлади. Буюк меросимиз ҳисобланмиш «Авесто»да иймон ва эътиқоднинг ўзаро алоқаси ва унинг инсон фикрлаш ва тафаккур тарзи билан боғлиқлиги хусусида қуйидаги мисралар бор:

Ақлли ва иймонли кимсаларга
Бағишлайман шодлиқ, бардам руҳ...
Эътиқодман, Митраман,
Мудом сабоқ бермоқчиман,
Иймон билан фикр айласин.
Иймон билан сўз сўзласин,
Ва иймонга амал қилсин.

Иймон келтириш ёки ишонч шундай психологик ҳолатки, унда шахснинг эътиқодига мос келадиган, бирор конкрет нарса ва ҳодисалар таъсирида онгда ўрнашиб қоладиган тасаввурлар мажмуи йетакчи рол ўйнайди. Иймон объекти кўпинча шахс томонидан чуқур таҳлил қилинмайди, текширилмайди, чунки унда инсоният тажрибаси, шахс эътиқод қилган ижтимоий гуруҳнинг қарашлари мужассам бўлади. Масалан, Оллоҳга иймон келтириш ҳар бир мусулмон учун фарз ҳисобланади. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом Аллоҳ таоло тарафидан келтирилган барча хабарларига тил билан иқрор этиб, дил билан тасдиқлашга иймон дейилади, яъни қуръони карим ва Ҳадиси шарифлар орқали Аллоҳ тўғрисидаги, жаннат ва дўзах, қиёмат каби ғайбий нарсалар ҳақида берилган хабарларга ишонч – шариятда иймон, деб юритилади, деганлар. Ўша Ҳадиси шарифда яна «Ватанни севмоқ – иймондандир» деб зикр этилган. Булар оддий фуқаро баҳслашмайдиган, халқ металитети ва виждони-иймони томонидан қабул қилинган арконлардирким, уларга ишониш ҳар бир мусулмоннинг ва соғлом фикр юритувчи инсоннинг бурчидир. Шунинг учун ҳам ватанпурушларни энг аввало «иймонсизлар» деб лаънатлайди халқ, зеро, туғилиб ўсган йерни муқаддас билиш, киндик қони тўкилган

тупрокни соғиниш, Ватан учун баҳоли кудрат виждон билан меҳнат қилиш – иймонлилик белгисидир.

Иймон тушунчасига фақат диний тушунча сифатида қараш тўғри эмас. Чунки ҳар кунги фаолиятида инсонларга нафи тегадиган амаллар, савоб ишлар қилиш, солиҳ хулқ соҳиби бўлиш, оиласи, яқинларига меҳр-муҳабатини аямаслик, жамиятдаги хулқ нормаларини қалбан ҳис қилиб, уларни бузмасликка интилиш ҳам иймондан эканлигини унутмаслик керак. Агар бола ёшлиқдан гўзал хулқларга эргашса, мусулмончилик одатлари, хушхулқлилик тамойилларини ўзлаштириб боришга руҳан тайёр бўлса, уни иймонли бўлиб тарбия топапти, дейиш мумкин.

Мафкуравий тарбия ва миллий ғоянинг бош мезонларидан бири комиллик ва баркамоллик экан, ана шундай тарбия инсоний муносабатларни яхшилайти, жамият ривожига туртки бўлади.

Дунёқараш

Эътиқод ва қизиқишлар ҳар биримиздаги дунёқарашни шакллантиради. Шахснинг дунёқарашини – тартибга солинган, яхлит онгли тизимга айлантирилган билим, тасаввурлар ва ғоялар мажмуи булиб, у шахсни маълум бир қолипда, ўз шахсий қиёфасига эга тарзда жамиятда муносиб ўрин эгаллашга чорлайди. Мустақиллик даврида шаклланаётган янгича дунёқараш ёшларда Ватанга садоқатни, миллий қадриятлар, анъаналарни эъзозлашни, ўз яқинларига меҳрибон ва танлаган йўлига – касби, маслағи ва эътиқодига содиқликни назарда тутати. Янгича фикрлаш ва янгича тафаккур айнан мустақиллик мафкураси руҳида тарбия топиб, сайқал топган миллий онг, дунёқараш ва эътиқоддир.

4.6. Ирода ва иродавий хусусиятлар

Ирода инсонгагина хос, муҳим хусусият булиб, у шахснинг турли-туман фаолиятларида намоён бўлади. Ирода инсон фаоллигининг муҳим томонини ташкил этади.

Одам теварак-атрофдаги оламни уз сезги, идроклари ёрдамида билиб, урганибгина колмай, уни уз эҳтиёжлари, заруриятларига мослаб узгартиради ҳам. У уз ақл-идроқи ёрдамида зарур натижани кулга критииш учун қачон, қаерда ва қандай қуч –гайрат сарф этиш зарурлиғи, иш фаолиятини қандай ташкил этиш кераклигини

белгилайди. Кўп ҳолларда мураккаб хатти-ҳаракатлар натижасидагина тегишли ютуқ қўлга критилади. Бундай ҳаракат давомида объектив ва субъектив кийинчиликларни енгиб ўтишга тўғри келади.

Куч-ғайратни вужудга келтириш, қанча вақт куч-ғайрат зарур бўлса, уни ушанча вақт сақлаб туриш учун кишига ирода керак. Ирода киши онгининг шундай бир соҳасики, бу орқали одам ўз ишига фаол киришади ва уни мувофиқлаштириб боради. Ирода туфайли киши ўз шахсий ташаббуси билан, онгли заруратдан келиб чиққан ҳолда, олдиндан режага солинган йўналишда ва олдиндан назарда тutilган куч-ғайрат билан тегишли иш ҳаракатларни бажариши мумкин. Бундан ташқари, одам ўз психик фаолиятини тегишли равишда уюштириш ҳамда уни муайян бир мазмунга йўналтириши ҳам мумкин..

Одам ўзидаги эмоционал ҳолатни сиртига чиқармасликка, ташқи томондан билантирмасликка ҳаракат қилиши, гоҳо ташқи томондан мутлако бунинг акси бўлган ҳолатларни ифода этиши ҳам мумкин. Хуллас, ирода, бир томондан, одам хатти-ҳаракатини йўналишга солади ёки уни бирор ҳаракатдан сақлаб қолади, иккинчи томондан, мавжуд вазифа ва талаблардан келиб чиққан ҳолда кишининг психик фаолиятини уюштиради.

Одамнинг иродавий ҳаракатлари ўз олдига қўйган мақсадларини, турли-туман юмушларини шунчаки бажаришдангина иборат эмас. Балки иродавий ҳаракат ўзига хос хусусиятга эгадир. Бунинг маъноси шуки, одам ўз олдида турган ва унинг учун жуда катта аҳамиятга эга бўлган мақсадларга ўзи учун унчалик аҳамиятли бўлмаган бошқа хатти-ҳаракат мотивларини бўйсундиради.

Ирода кишининг ўз хатти-ҳаракатларини онгли равишда бошқаришни, бир қатор интилиш ва истакларни тийиб туришни тақоза этади. Иродавий ҳаракат шундан иборатки, бундан одам ўзини-ўзи идора қилади, ўзини-ўзи қўлга олади, ўз ҳис-туйғуларини назорат қилиб туради ва керак бўлиб қолган пайтларда уларни боса олади. Ироданинг намоён бўлиши иш-ҳаракатларда онгининг иштирок қилиши билан боғлиқ бўлган шахс фаоллигидир.

Иродавий фаолият шахс томонидан кенг миқёсда анланган ва психик жараёнларни амалга ошириш характери жиҳатидан иродавий зўр беришни талаб қиладиган бир қатор ишларни тақоза қилади.

Кўпинча иродавий фаолият одамнинг ҳаёт йўлини аниқлайдиган, унинг ижтимоий кифасини кўрсатадиган қарорларга келиш билан боғлиқ бўлади. Бунда бурч хисси, Ватан ва халқ олдидаги бурчини аниқ англаш намоён булади. Буларга мисол қилиб Улуғ Ватан уруши давридаги кишиларимизнинг қаҳрамонликларини кўрсатишимиз мумкин.

Иродавий ҳаракатларнинг нерв-физиологик хусусиятлари

Иродавий фаолият турли-туман ҳаракатлар натижасида амалга оширилади. Ҳаракатлар эса суяк-мускул системасининг фаолияти туфайли вужудга келади. Маълумки, инсонда турли ҳаракатларни вужудга келтирадиган 600 дан ортиқ катта ва кичик мускуллар мавжуддир. Бу мускулларнинг ҳаракати алоҳида-алоҳида, бир-бирдан ажралган ҳолда эмас, балки уларнинг биргаликдаги фаолияти туфайли ҳосил бўлади. Инсоннинг исталган бир ҳаракатида бир гуруҳ мускуллар албатта иштирок этади. Бош миёя ярим шарларида ҳаракатларни бошқарувчи махсус участка бор. Бу ердан танамизнинг барча қисмларига нерв толалари кетган бўлади. Бу марказ тескари алоқа усулида ишлайди ва ҳаракатларимизни бошқариб, тартибга солиб туради. Бордию ҳаракат маркази ишдан чиқса, одамнинг ҳаракатлари ҳам бир-бири билан уйғунлашмайди, издан чиқади, қилмоқчи бўлган иш-ҳаракатларни одам тўғри бажара олмайди. Бунини спиртли ичимлик истеъмол қилган киши ҳаракатида кўриш мумкин.

Ироданинг нерв-физиологик механизми сифатида бош миёя катта ярим шарлари пустининг шартли рефлекслар ҳосил қилишдан иборат бўлган фаолиятини ҳам кўрсатиш мумкин.

Демак, иродавий ҳаракатларнинг механизмини бош миёядаги ҳаракат маркази фаолияти, суяк-мускул системасининг фаолияти, шартли рефлекслар ва иккинчи сигналлар системаси ташкил этади.

Ирода акти ва унинг тузулиши

Иродавий ҳаракатларнинг дастлабки бошланғич нуқтаси ҳаракат мақсадининг вужудга келиши ва шу мақсаднинг ўртага қўйилишидир.

Мақсад - кишининг шу пайтда керакли ва зарур деб топган иш-ҳаракатларини тасаввур этиши демақдир.

Мақсадни тасаввур қилиш одатда, шу мақсадга эришиш, истак-орзуни амалга ошириш йўлидаги интилишга боғлиқ бўлади. Масалан, киши қийин аҳволга тушиб қолса, шу аҳволдан бир амаллаб қутилишини ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Киши шу вазиятни маълум даражада ўзгартириш, бир нимага барҳам бериш, бир нима қўшиш ва шу каби мақсадларни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Хатти-ҳаракатни мақсад қилиб қўйиш кишининг меҳнат фаолияти, касб-корига боғлиқ бўлган вазифаларига ва турмушдаги бурчларига қараб белгиланади. Киши жамиятда, жамоада тутган ўрни мақсад қўйишга таъсир этадиган муҳим омил ҳисобланади.

Кишида келиб чиқадиган эҳтиёжлар дарров яққол тасаввур қилинадиган мақсад тарзида ҳосил бўла қолмайди. Кўнгилда кечаётган эҳтиёж ва интилишлар турли даражада англаниши ва турлича тасаввур қилиниши мумкин.

Масалан, эҳтиёж ва интилишлар баъзан истак тарзида кўнгилдан кечади. Истак шундай ҳолатки, бунда одам ўзига нимадир етишмаётганини, ниманидир истаётганини ҳис қилиб турадию, ўша нарса нима эканини яхши тасаввур қила олмайди. Тилак интилишнинг шундай босқичики, бунда киши ҳаракат мақсадини англаб етади, лекин унга эришиш йўллари ва воситаларини ҳали тушуниб етмайди.

Эҳтиёж яна кучайиб бораверади. Натижада интилиши мақсадларидан ташқари, унинг йўл, усул ва воситалари ҳам аста-секин англашилиб боради. Интилишнинг бундай тўла англанилган босқичи хоҳиш деб айтилади.

Мақсаднинг ва унга етишиш йўлларининг маъқул ва номаъқуллигини белгилаб берадиган ҳамма нарса иш-ҳаракат мотивлари деб айтилади. Киши нега бошқа бир мақсадни эмас, балки худди шу мақсадни ўз олдига қўймоқда, шу мақсадга етишмоқ учун бошқа йўл ва воситалар билан эмас, балки худди шу воситалар билан иш кўришнинг сабаби нима деган саволга жавоб мотив деб аталади. Мақсадларни, уларга эришиш йўллари ва воситаларини танлаш жараёни баъзан ички кураш характерига эга бўлади. Бу курашда турли куч ва жозибага эга бўлган бир неча мотив майдонга чиқади. Бу жараён мотивлар кураши деб юритилади. Мотивлар кураши кўпинча тафаккур билан ҳиссиёт ўртасидаги курашдан иборат бўлади. Бундан ташқари, бу бурч

хисси билан унга оид бўлган қандайдир бошқа шахсий хис ўртасидаги кураш тарзида ҳам намоён бўлиши мумкин.

Мақсадга эришиш йўллари ва воситаларини танлаш жараёни, режалаштириш мотивлар кураши билан боғланган бўлиб, қарорга келиш билан тугайди. Қарорга келиш муайян бир мақсадни ва шу мақсадга эришиш йўлидаги ҳаракат усулларидан бирини танлаб олиш демакдир. Тез қарорга келиш суръати бир қанча сабабларга, жумладан, эҳтиёжга, ҳал қилувчи мотив кучига, вазиятга, хиссиётга, тафаккур ва хаёлнинг тараққиёт даражасига, кишининг турмуш тажрибаси ва билимларига, дунёқараши, темперамент ва характерига, бошқа кишиларнинг маслаҳати, буйруғи, таклифларига боғлиқдир. Бундан ташқари, мақсаднинг аҳамиятлилигига, бирорта қарорга келтирувчи фаолиятнинг характерига ҳам боғлиқ бўлади.

Қатъият фақат тезлик билан қарорга келишдагина эмас балки, қарорни тез ва дадил бажаришда ҳам зоҳир бўлади. Тезлик билан қарорга келиш ваа уни белгиланган муддатда бажариш – қатъиятни намоён қилиш демакдир.

Қабул қилинган қарор мустаҳкам ёки бўш бўлиши мумкин. Бир марта қабул қилиниб, кейинчалик ўзгартирилмайдиган ва маълум вақт давомида албатта бажариладиган қарор қатъий ва мустаҳкам қарор дейилади. Қарор қабул қилинсаю, кейин ё ўзгартирилса, ёки бошқа янги қарор билан алмаштирилса, ёхуд бутунлай бекор қилинса, бундай қарор бўш қарор дейилади. Қатъий ва мустаҳкам қарорга келиш ироданинг ижобий хусусиятидир.

Қарор унга мувофиқ келадиган чоралар кўриш ва ҳаракат қилиш учун қабул қилинади. Қарордан ҳаракатга ўтишни қарорни ижро этиш дейилади. Ироданинг энг муҳим ва асосий босқичи қарорни ижро этишидир.

Одатда иродавий ҳаракатлар 2 хил: жисмоний ва ақлий бўлади. Жисмоний ҳаракатларга ҳар хил меҳнат операциялари, уйин ва спорт машгулотлари ва бошқалар киради. Ақлий ҳаракатларга эса масала ечиш, ёзма ишлар, дарс тайёрлаш, илмий тадқиқот ишлари олиб бориш кабилар киради. Куп вақт такрорланиб ўзлашиб кетган, кўникма ва малакаларга айланган ҳаракатлар ҳам мураккаб иродавий ҳаракатлардандир.

Қарорни ижро этиш, одатда, маълум вақт, муддат билан боғлиқ бўлади. Қарор кечикмасдан, белгиланган муддатда ижро этилса, бу ироданинг ижобий сифатидан далолат беради.

Аmmo қабул қилинган қарор ҳамиша бажарилавермайди, айрим ҳолларда эса ўз вақтида бажарилмай қолади. Ижроси пайсалга солинадиган ёки бутунлай ижро этилмайдиган қарорлар ниятлар деб айтилади.

Бир қатор ҳолларда қарорга келиш бошқа кучли эҳтиёжларнинг таъсирини зарурий тарзда енгиш билан боғлиқ бўлган жиддий характердаги ички зўр бериш билан боғлиқ бўлади. Ўзидаги қаршиликларни енгиш билан боғлиқ бўлган бундай жараён иродавий зур бериш дейилади. Иродавий зўр бериш онгнинг, аввало нерв-мускул аппаратининг махсус зўриқишида ифодаланани ва организмнинг ташқи ўзгаришларида намоён бўлади. Бундан ташқари, зўр бериш учун яна куч сарфлашга ҳам тўғри келади.

Иродавий зўр бериш ва иродавий ҳаракат мақсадга эришиш йўлида учрайдиган тўсиқларни енгишда намоён бўлади. Тўсиқлар эса икки хил: ички ва ташқи тўсиқлар бўлиши мумкин.

Ироданинг навбатдаги босқичи ижрога баҳо бериш бўлиб ҳисобланади. Баҳо бериш қилинган ишни маъқуллаш, оқлаш ёки қоралашдан иборат бўлади. Бу баҳо қабул қилинган қарор ёки бажарилган ҳаракатлардан мамнун бўлиш ёки мамнун бўлмаслик туфайли келиб чиққан махсус ҳиссий кечинмаларда ифодаланани.

Демак, ирода инсонгагина хос ноёб психик жараёндир. У инсоннинг онгли ҳаракатларида намоён бўлади. Ирода туфайлигина турли қаршиликларни енгиб ўз мақсадимизга эришамиз. Ирода жуда мураккаб тузилишга эгадир. У кўплаб ҳаракат босқичларини ўз ичига олади.

4.7. Ижтимоий хулқ мотивлари ва шахс мотивацияси

Юқориди биз танишиб чиққан фаолият турлари ўз-ўзидан рўй бермайди. Шахснинг жамиятдаги ижтимоий хулқи ва ўзини қандай тутиши, эгаллаган мавқеи ҳам сабабсиз, ўз-ўзидан рўй бермайди. Фаолиятнинг амалга ошиши ва шахс хулқ-атворини тушунтириш учун психологияда «мотив» ва «мотивация» тушунчалари ишлатилади.

«Мотивация» тушунчаси «мотив» тушунчасидан кенгрок маъно ва мазмунга эга. Мотивация – инсон хулқ-атвори, унинг боғланиши, ёъналиши ва фаоллигини тушунтириб берувчи психологик сабаблар мажмуини билдиради. Бу тушунча у ёки бу шахс хулқини тушунтириб бериш керак бўлганда ишлатилади,

яъни: «нега?», «нима учун?», «нима мақсадда?», «қандай манфаат ёълида?» деган саволларга жавоб қидириш – мотивасияни қидириш демакдир. Демак, у хулқнинг мотивасион таснифини ёритишга олиб келади.

Шахснинг жамиятда одамлар орасидаги хулқи ва ўзини тутиши сабабларини ўрганиш тарбиявий аҳамиятга эга бўлган нарса бўлиб, масалани ёритишнинг икки жиҳати фарқланади:

-ички сабаблар, яъни хатти-ҳаракат эгасининг субъектив психологик хусусиятлари назарда тутилади (мотивлар, эҳтиёжлар, мақсадлар, мўлжаллар, истаклар, қизиқишлар ва ҳоказолар);

-ташқи сабаблар – фаолиятнинг ташқи шарт-шароитлари ва ҳолатлари. Яъни, булар айна конкрет ҳолатларни келиб чиқишига сабаб бўладиган ташқи стимуллардир.

Шахс хулқ-атворини ичкаридан, ички психологик сабаблар туфайли бошқариш одатда шахсий диспозициялар ҳам деб аталади. Улар шахс томонидан англаниши ёки англанмаслиги ҳам мумкин. Яъни, баъзан шундай бўладики, шахс ўзи амалга оширган иши ёки ўзидаги ўзгаришларга нисбатан шаклланган муносабатнинг ҳақиқий сабабини ўзи тушуниб йетмайди, «Нега?» деган саволга «Ўзим ҳам билмай қолдим, билмайман», деб жавоб беради. Бу англанмаган диспозициялар ёки установкалар деб аталади. Агар шахс бирор касбга онгли тарзда қизиқиб, унинг барча сир-асрорларини эгаллаш учун астойдил ҳаракат қилса, бунда вазият бошқачароқ бўлади, яъни, диспозиция англанган, онгли ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан мотив – конкретроқ тушунча бўлиб, у шахсдаги у ёки бу хулқ-атворга нисбатан турган мойиллик, ҳозирликни тушунтириб берувчи сабабни назарда тутати. Машҳур немис олими Курт Левин мотивлар муаммоси, айниқса, шахсдаги ижтимоий хулқ мотивлари борасида катта кенг қамровли тадқиқотлар олиб бориб, шу нарсани аниқлаганки, ҳар бир одам ўзига хос тарзда у ёки бу вазиятни идрок қилиш ва баҳолашга мойил бўлади. Шуниси ажабланарлики, ўша бир конкрет вазият хусусидаги турли шахсларнинг баҳолари ҳам турлича бўлади. Бундан ташқари, бир шахснинг ўзи ҳам ўзидаги ҳолат, кайфиятга боғлиқ ҳолда бир хил вазиятни алоҳида ҳолларда турлича идрок қилишга мойил бўларкан. Шунинг учун ҳам одамнинг айна пайтдаги реал ҳаракатларини ўша маълум шароитдаги ички ва ташқи стимулларга унинг берган баҳоси ёки реакцияси сифатида

қарамай, балки унда шунга ўхшаш ҳолатларни идрок қилишга ички бир ҳозирлик – диспозициянинг мавжудлиги билан тушунтириш тўғрироқ бўлади. Шу маънода шахс хулқининг мотивасияси турли шароитлардан орттирилган тажрибага таянган, онгли таҳлиллар, ҳаттоки, ижтимоий тажриба нормаларининг таъсирида шаклланадиган сабаблар комплексини ўз ичига олади. Масалан, техника олийгоҳларида: «Материалларнинг қаршилиги» номли курс бор дейлик. Шу курсни ўзлаштириш ва ундан синовдан ўтиш кўпчиликка осонликча рўй бермайди. Ҳали курс бошланмасданок, ёш талабаларда шу курс ва унинг талабларига нисбатан шундай установка шаклланадики, албатта, бу курс қийин, уни олиб борувчи ўқитувчи ўта талабчан, қаттиққўл ва ҳоказо деган. Бундай мотивасия мана неча авлод талабалар бошдан кечираётган ҳолат. Энди конкрет шахснинг дарс жараёни бошланган кейинги ҳаракатлари конкрет мотивлар билан изоҳланади ва тиришқок талаба учун бу фан ҳам бошқа фанлар қатори тинимсиз изланиш, ўз вақтида дарсларни тайёрлашни талаб қилса, бошқаси учун (дангасароқ талаба учун) бу дарсдан кейин дарс йўқ ва у қачон шу семестр тугашини кутиб ҳаракат қилади.

Ҳар қандай мотивларнинг орқасида шахснинг эҳтиёжлари ётади. Яъни, мақсадли ҳаётда шахсда аввал у ёки бу эҳтиёжлар пайдо бўлади ва айнан уларнинг табиати ва заруратига боғлиқ тарзда хулқ мотивлари намоён бўлади. Мисол учун талабанинг ўқув фаолиятини олиш мумкин. Билим олиш мақсади билим, илм олиш, қизиқувчанлик эҳтиёжини пайдо қилади. Бу эҳтиёж тараққиётнинг маълум бир даврида, масалан, боғча ёшидан бошлаб қониқтирила бошлайди. Болага сотиб олиб берилган китоблар, дафтар ва бошқа ўқув қуроллари, маълум таълим масканида ташкил этилган шарт-шароитлар ва у йердаги бевосита билим олишга қаратилган фаолиятнинг ўзи, бола учун мотив ўрнини босади. Яна бир оддий мисол: кўлингизда китоб бор. Сиз ҳали уни ўқишни бошламадингиз. Лекин ўқиш истаги бор, шу истакнинг ортида эса, ўша мазмунни билиш ва унинг тагига етиш эҳтиёжи туради. Рус олими Р. Немов шахсдаги мотивацион соҳани қуйидагича тасаввур қилади.

Умуман, ҳар қандай шахсдаги мавжуд эҳтиёжларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

Биологик эҳтиёжлар – физиологик (ташналик, очлик, уйку), жинсий, мослашув эҳтиёжлари.

Ижтимоий эҳтиёжлар — меҳнат қилиш, билиш, эстетик ва ахлоқий-маънавий эҳтиёжлар.

Эҳтиёжларни биологик ҳамда ижтимоий турларга бўлганимиз билан шу нарсани унутмаслигимиз лозимки, шахсдаги ҳар қандай эҳтиёжлар ҳам ижтимоийлашган бўлади, яъни, улар ўша жамият ва муҳитдаги қадриятлар, маданий нормалар ва инсонлараро муносабатлар характериға боғлиқ бўлади. Масалан, энг табиий ва тушунарли ҳисобланган бизнинг емишға — овқатға бўлган эҳтиёжимизни олсақ, у ҳам конкрет муҳитға қараб турлича ҳаракатларни келтириб чиқаради. Яна мисол учун, тўй маросимлари ёки жуда тўкин дастурхон атрофида ўтирган одам нима учун шунчалик кўп овқат истеъмол қилиб юборганини билмай қолади. Агар бу табиат қўйни ёки пахта даласидаги хашар бўлса-чи, бир бурда иссиқ нон ҳам бутун танаға роҳат бахш этувчи малҳам бўлиб, очликни билинтирмайди. Камтарона дастурхондан овқат йеб ўрганган киши оз-оз йеишға ўрганса, ёшлигидан нормадан ортиқ йеб ўрганган одам врач олдиға бориб, ўзи учун оздирувчи дори-дармон сўраса сўрайдики, лекин уйда ўзи йемишини назорат қилиши кераклигини билмайди. Демак, бу ҳам маданиятға, этикаға, оила муҳитиға бевосита боғлиқ нарса экан.

Умуман шахс ижтимоий хулқи мотиви ҳақида гап кетганда, унинг икки томони ёки элементи ажратилади: ҳаракат дастури ва мақсад. Ҳаракат дастури мақсадға эришишинг воситалариға аниқлик киритади. Шунинг учун ҳам дастурда назарда тутилган воситалар мақсадға эришишни оқлаши керак, акс ҳолда дастур ҳеч нарса бермайди. Масалан, баъзи ота-оналар фарзандларини яхши тарбиялаш ва ундан идеалларидаги шахс йетишиб чиқишини орзу қилиб, унинг олдиға жуда оғир тарбиявий шартларни қўядилар, бола эркинлиги бўғилади, у қатъий назорат муҳитида ушланади. Оқибатда бола кейинчалик бошқариб бўлмайдиган, қайсар, унчамунча ташқи таъсирға берилмайдиган бўлиб қолиб, ҳар қандай бошқа ижтимоий шароитда қийналадиган бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам мотив ҳар доим анланган, эҳтиёжлар мувофиқлаштирилган ва мақсадлар ва унга йетиш воситалари аниқ бўлиши керак. Шундагина ижтимоий хулқ жамиятға мос бўлади.

Мотивларнинг турлари

Турли касб эгалари фаолияти мотивларини ўрганишда мотивлар характерини билиш ва уларни ўзгартириш муаммоси аҳамиятга эга. Шундай мотивлардан бири турли хил фаолият соҳаларида муваффақиятга эришиш мотиви бўлиб, бундай назариянинг асосчилари америкалик олимлар Д.Макклелланд, Д.Аткинсон ва немис олими Х.Хекхаузенлар ҳисобланади. Уларнинг фикрича, одамда турли ишларни бажаришини таъминловчи асосан икки турдаги мотив бор: муваффақиятга эришиш мотиви ҳамда мағлубиятдан қочиш мотиви. Одамлар ҳам у ёки бу турли фаолиятларни киришишда қайси мотивга мўлжал қилишларига қараб фарқ қиладилар. Масалан, фақат муваффақият мотиви билан ишлайдиганлар олдиндан ишонч билан шундай иш бошлайдиларки, нима қилиб бўлса ҳам ютуққа эришиш улар учун олий мақсад бўлади. Улар ҳали ишни бошламай туриб, ютуқни кутадилар ва шундай ишни амалга оширишса, одамлар уларнинг барча ҳаракатларини маъқуллашларини биладилар. Бу йўлда улар нафақат ўз куч ва имкониятларини, балки барча ташқи имкониятлар – таниш-билишлар, маблағ каби омиллардан ҳам фойдаланадилар.

Ғарбда деярли барча одам ёшлиқдан шахсий ютуқ ва муваффақиятларга интилиш руҳида тарбияланади. Бу руҳ уларда эҳтиёж даражасида бўлади. Муваффақият уларда доимо келажакка қаратилган бўлиб, унинг мазмунида шинам, гўзал иш идорасидан тортиб, хушқомат котибанинг бўлиши ҳам киради. Шуниси эътиборга лойиқки, бу ютуқларга шахс ўз меҳнати, ўқиши ва вақтида сармоя ажратиши орқали эришишини яхши билади. Бунда уларнинг ота-оналари жуда катта роль ўйнайди. Боласининг омадли бўлишини хоҳлаган ота-она ёшлиқдан ундан мустақилликни талаб қилади, шу боис бола ёшлиқданок ўз кучига ишониш кераклигини тушуниб боради, эришган ҳар бир ютуғидан қувонади ва ўзига ишончи ортади. Бизда айрим пайтларда шундай бўладими, биз болани бошқаларга қараб ўрناق олишга, онаси ишлаб берган масаласи билан мактабда яхши баҳо олиб, ундан ўзи мақтаниб юришининг гувоҳи бўламиз. Бундай ёндошув болани бошқалар кучига ишонадиган, нима ишни бўлса ҳам катталарнинг ёъл-ёъриғи билан бажаришга ўрганиб қолади. Бундайлар, вақти соати келиб, оиласи, иши бўлганда, доимо ишни бошламай туриб, унинг ёмон

оқибатли бўлмасмикин, деган ўй билан хавотирланадиган бўлиб қолади.

Демак, муваффақиятсизликдан қочиш мотивига таянган шахсларда биринчилардан фарқли, ишни бошлашдан аввал нима бўлса ҳам муваффақиятсизликка дучор бўлмасликни ўйлайдилар. Шу туфайли уларда кўпроқ ишончсизлик, ютуққа эришишга ишонмаслик, пессимизмга ўхшаш ҳолат кузатилади. Шунинг учун бўлса керак, охир-оқибат улар барибир муваффақиятсизликка учраб, «Ўзи сира омадим юришмайдиган одамман-да» деган хулосага келадилар. Агар биринчи тоифали шахслар бир ишни муваффақиятли тугатгач, кўтаринки руҳ билан иккинчи ишга киришишса, иккинчи тоифа вакиллари, ҳар қандай ишни яқунлагандан сўнг, унинг натижасидан қатъий назар, руҳан тушкунликка тушадилар ва оғриниш ҳисси билан бошқа ишга киришадилар.

Америкалик олима Квинн Виржиниянинг ёзишича, мағлубиятдан қочувчи шахсларда кўпинча рақобатдан кўркиш ҳисси устун булади. Ҳаттоки, шундай одамлар борки, улар айрим танишларининг назаридан қолиб кетмаслик, уларни хафа қилмаслик учун муваффақиятга интилмайдилар, оқибатда ҳаётда омадсизлар қаторига кириб қолади. Айниқса, бундай муносабат қизларга хос бўлиб, улар барча нарсада илғор бўлиб кетган, омадли кишиларга ишонч билдирмас эканлар. Ғарбдаги урф-одатлар ва мулоқот анъаналари ўзига хослигини унутмаган ҳолда шуни эътироф этиш мумкинки, ўзбек қизлари ҳам жуда бегоналарнинг кўнглига қарайдиганлардан ҳисобланишади. Лекин ўқишда ва хизмат вазифаларини бажаришда улар йигитлардан қолишмасликка ҳаракат қилишади. Фақат оилавий муносабатларда аксарият аёллар, албатта, эркакларнинг, катталарнинг фикрлари билан ҳисоблашишга, оилавий муаммоларни ҳал қилишда ташаббусни эркакларга беришга мойилдирлар.

Бу ўринда талабчанлик деган сифатнинг роли катта. Агар муваффақиятга ёъналган шахсларнинг ўзларига нисбатан кўйган талаблари даражаси ҳам юқори бўлса, иккинчи тоифа вакилларининг талаблари аксинча, паст бўлади. Бундай ташқари, ҳар биримиздаги ўзимиздаги реал қобилиятлар тўғрисидаги тасавурларимиз ҳам ушбу мотивларнинг фаолиятдаги ўрнига таъсир кўрсатади. Масалан, ўзидаги қобилиятларга ишонган шахс ҳаттоки, мағлубиятга учраса ҳам, унчалик қайгурмайди, кейинги сафар ҳаммаси яхши бўлишига ишонади. Ишончсиз шахс эса

кичкина берилган танбеҳ ёки танқидни ҳам жуда катта руҳий азоб билан қайғуриб бошдан кечиради. Унинг учун ҳам шахснинг у ёки бу вазиятларда қайғуриш сифати ҳам маълум маънода мотивлар характери ни белгилайди.

Шундай қилиб, мотивлар тизими бевосита шахснинг меҳнатга, одамларга ва ўз-ўзига муносабатларидан келиб чиқади ва ундаги характер хусусиятларини ҳам белгилайди. Уларнинг ҳар биримизда реал шарт-шароитларда намоён бўлишини бирор масъулиятли иш олдидан ўзимизни туғишимиз ва муваффақиятларга эришишимиз билан баҳоласак бўлади. Масалан, масъулиятли имтиҳон топшириш жараёнини олайлик. Баъзи талабалар имтиҳон олдидан жуда қайғурадилар, ҳаттоки, кўрқадилар ҳам. Улар учун имтиҳон топшириш жуда катта ташвишдай. Бошқалар эса бу жараёни босиқлик билан бошдан кечириб, ичидан ҳаяжонланаётган бўлсалар ҳам, буни бошқаларга билдирмайдилар. Яна учинчи тоифа кишилари умуман беғам бўлиб, сира қойимайдилар. Табиий, шунга мувофиқ тарзда, ҳар бир тоифа вакиллари ишининг муваффақияти ва фаолиятнинг самараси турлича бўлади. Бунга ҳар бир шахсдаги даъвогарлик даражаси ҳам таъсир қилади. Даъвогарлик даражаси юқорироқ бўлганлар билган-билмаганини исбот қилишга уринсалар, ана шундай даражаси пастлар бор билганини ҳам яхши айтиб беролмай, яна ўқитувчи билан тортишмайдилар ҳам.

Шунинг учун ҳам ҳар биримиз ижтимоий фаолият мотивларидан ташқари, шахсий хислатларимизни ҳам билишимиз ва онгли тарзда хулқимизни бошқара олишимиз керак.

Мотивларнинг анланганлиги: ижтимоий установка ва уни ўзгартириш муаммоси

Юқорида таъкидлаганимиздек, мотивлар, яъни хатти-ҳаракатларимизнинг сабаблари биз томонимиздан анланиши ёки анланмаслиги ҳам мумкин. Юқорида келтирилган барча мисоллар ва ҳолатларда мотив аниқ, яъни шахс нима учун у ёки бу турли фаолиятни амалга ошираётганлигини, нима сабабдан муваффақиятга эришаётганлиги ёки мағлубиятга учраганини билади. Лекин ҳар доим ҳам ижтимоий хулқимизнинг сабаблари бизга аён бўлавермайди. Анланмаган ижтимоий хулқ мотивлари психо-

логияда ижтимоий установка (инглизча «аттитуд») ҳодисаси орқали тушунтирилади.

Установка – бу ибора психологияда инсон хатти-харакатининг анланмаган программаси сифатида тушунилади. Инсон доимий бажарадиган хатти-ҳаракат даставвал анланмаган ҳолда амалга ошади ва у такрорлангани сари беихтиёр, автоматлашган ҳолатга ўтиб боради. Айнан шундай анланмаган ҳаракат режаси установка деб аталади. Шахсдаги мақбул ҳаракатлар мунтазам такрорланиши натижасида унда мақсадга мувофиқ фаолият установкаси шаклланади. Бинобарин, шахснинг доимий фаолияти ва хулқини кузатган ҳолда унда қай мазмундаги установкалар устувор эканлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Ижтимоий установка шахс хулқ-атворининг ички, анланмаган ёки қисман анланган мотивларига киради. Масалан, бир кишига бадий адабиётдан айнан бир гуруҳ асарлар ёқади. Лекин нима учун худди шу асарлар гуруҳи ёки шу адиб ёкишини тушунмайди. Ўша гуруҳдан янги бир китоб қўлга кирганда у албатта ёкиши керак деган тасаввурда бўлади. Шу маънода олиб қаралганда, ижтимоий установка шахсдаги анланмаган муносабатларга ўхшайди. Лекин аслида унинг табиати жуда мураккабдир. Чунки ижтимоий установка тушунчасида муносабатлар ҳам, шахсий маъно ҳам, баҳолар системаси ҳам, билимлар ҳам ўз ифодасини топади. Ижтимоий установка шахснинг ижтимоий объектлар, ҳодисалар, гуруҳлар ва шахсларни идрок қилиш, баҳолаш ва қабул қилишга нисбатан шундай тайёргарлик ҳолатики, у бу баҳо ёки муносабатнинг аслида қачон шаклланганлигини аниқ англамайди. Масалан, Ватанимизни ҳаммамиз севамиз, байроғимиз муқаддас, немис инвесторларга ишонамиз, негрларга раҳимимиз келади, тижорат ишлари билан шуғулланадиганларни албатта пулдор, бадавлат, деб ҳисоблаймиз ва ҳоказо. Бу тасаввурлар, баҳо ва ҳиссиётлар қачон ва қандай қилиб онгимизда ўрнашиб қолганлигига эътибор бермасдан юқорида санаб ўтган ҳиссиётларни бошдан кечираверамиз. Мана шуларнинг барчаси ижтимоий установкалар бўлиб, уларнинг мазмун моҳияти аслида ҳар бир инсон ижтимоий тажрибаси давомида шаклланади ва узоқ муддатли хотирада сақланиб, конкрет вазиятларда рўёбга чиқади.

Ижтимоий установка муаммоси Ғарбда, айниқса, АҚШда ҳар тарафлама чуқур ўрганилган муаммолардан ҳисобланади. Америкалик олимлар установкакани шахснинг аввалги ҳаётий

тажрибасига, ундаги ижтимоий тасаввурларга боғлиқлигини ўрганиб, шахс хулқ-атворини турли шароитларда бошқарувчи механизм эканлигини исбот қилдилар. Улар ижтимоий установкани бир сўз билан – «аттитюд» сўзи билан ифодалайдилар. 1942 йилдаёқ М.Смит аттитюднинг уч компонентли тизимини ишлаб чиққан. Унга кўра аттитюдда уч қисм бўлиб, булар когнитив, аффектив ҳамда конатив қисмларидир.

Когнитив қисм – бу шахсдаги аттитюд объектига нисбатан билимлар, унинг одам томонидан англанишидир. Бунга шахсдаги билимлардан ташқари ғоялар, тасаввурлар, тамойиллар ва ҳоказолар киради.

Аттитюднинг аффектив қисми – бу ўша объектни ҳиссий-эмоционал баҳолаш бўлиб, ёқтириш ёки ёқтирмаслик тарзидаги ҳиссиётлар киради.

Конатив қисм ёки хулқ-атвор билан боғлиқ қисмга эса, шу объектга нисбатан амалга ошириладиган ҳатти-ҳаракатлар, айнан хулқ-атвор киради.

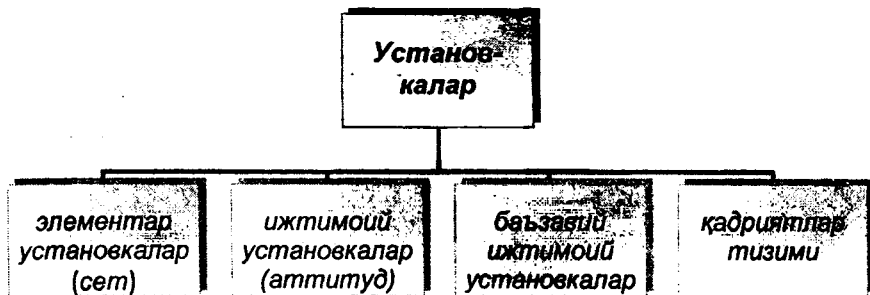
Лекин баъзи олимлар таҳлилларида установканинг айнан объектга ёки вазиятга нисбатан бўлиши мумкинлига ҳақида маълумотлар ҳам бор эди. Хусусан, Лапйернинг 1934 йилда ўтказган машҳур эксперименти бунга мисол бўлиши мумкин. Экспериментнинг мазмуни қуйидагича эди. Лапйер иккита нафар хитойлик талаба билан АҚШ бўйлаб саёҳатга чиқади. Ҳаммаси бўлиб 252 та меҳмонхонада бўлишиб, уларнинг деярли барчасида (биттасидан ташқари) илиқ, самимий муносабатнинг гувоҳи бўлишади. Маълумки, ўша пайтларда ирқий белги бўйича одамларга танлаб муносабатда бўлишар, хитойликлар ҳам сариқ танлилар сифатида камситиларди. Лапйер билан ҳамроҳ бўлган талабаларга муносабат билан олимга бўлган муносабат ўртасида деярли фарқ сезилмади. Саёҳат тугагач, Лапйер ўша барча меҳмонхона эгаларига миннатдорчилик хати ёзиб, яна ўша талабалар билан борса, худди олдингидай илиқ кутиб олишлари мумкинлигини сўради. Жавоб фақат 128 та меҳмонхона эгаларидан келди, уларнинг ҳам биттасида ижобий жавоб, 58 %да рад жавоби, қолганларида турлича формаларда ноаниқ жавоблар олинди. Бундан Лапйер шундай хулосага келди: демак хитой миллатига мансуб шахсларга нисбатан ижтимоий установка билан меҳмонхона эгаларининг реал хулқ-атворлари ўртасида фарқ бўлиб,

аслида установка салбий эканлиги, вазиятга қараб эса, у бошқача – ижобий намоён бўлганлиги аниқланди.

Рус олими В.А.Ядов ўзининг диспозицион концепсиясини яратиб, унда установкакални тўрт босқич ва тўрт тизимли сифатида тасаввур қилган (-расм).

Элементар установкакалар (сет) – оддий, кундалик эҳтиёжлар асосида кўпинча онгсиз тарзда ҳосил бўладиган установкакалар. Уларни ўзгартириш учун моддий шарт-шароитларни ва одамдаги эҳтиёжлар тизимини ўзгартириш кифоя.

27-расм. В.Ядовнинг диспозицион концепцияси бўйича установкакалар босқичи

Ижтимоий установкакалар (аттитуд) – ижтимоий вазиятлар таъсирида ижтимоий объектларга нисбатан шаклландиган установкакалар. Уларни ўзгартириш учун ижтимоий шарт-шароитлар ва шахснинг уларга нисбатан баҳо ва муносабатлари тизимини ўзгартириш керак.

Баъзавий ижтимоий установкакалар – улар шахснинг умумий йўналишини белгилайди, ҳаётий йўналишлари моҳиятидан келиб чиқади, уларни ўзгартириш эътиқодлар ва дунёқарашларни ўзгартириш демакдир.

Қадриятлар тизими – улар авлодлараро мулоқот жараёнининг маҳсули сифатида жамиятда кадр-қиммат топган нарсаларга нисбатан установка. Масалан, саҳиҳ ҳадислар шундай қадриятлардир, биз уларни танқидсиз, муҳокамаларсиз қабул қиламиз, чунки улар ҳам илоҳий, ҳам энг буюк инсонлар томондан яратилган ва авлоддан авлодга ўз қадрини ёқотмай келаётган қадриятлардир.

Америкалик олим Г.Ольпорт установакалар орасида ижтимоий установакани алоҳида ўрганиб, унинг уч компонентли тизимини ишлаб чиққан (-расм).

Когнитив компонент – установа объектига алоқадор билимлар, ғоялар, тушунча ва тасаввурлар мажмуи;

Аффектив компонент – установа объектига нисбатан субъект ҳис қиладиган реал ҳиссиётлар (симпатия, антипатия, лоқайдлик каби эмоционал муносабатлар);

Ҳаракат компоненти – субъектнинг объектига нисбатан реал шароитларда амалга ошириши мумкин бўлган ҳаракатлари мажмуи (хулқда намоён бўлиш).

28-расм. Г.Ольпорт буйича ижтимоий установаканинг уч компонентли тизими

Бу учала компонентлар ўзаро бир-бирлари билан боғлиқ бўлиб, вазиятга қараб у ёки бу компонентнинг роли устиворроқ бўлиши мумкин. Шунини айтиш лозимки, компонентлараро монандлик бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, айрим талабалар талабалик бурчи ва тартиб-интизом билан жуда яхши таниш бўлсаларда, ҳар доим ҳам унга риоя қилавермайдилар. «Тасодифан дарс қолдириш», «жамоатчилик жойларида тартибни бузиш» каби ҳолатлар когнитив ва ҳаракат компонентларида уйғунлик ёқлигини кўрсатади. Бу бир қарашда сўз ва иш бирлиги тамойилининг турли шахсларда турлича намоён бўлишини эслатади. Агар одам бир неча марта билан туриб, ижтимоий хулққа зид ҳаракат қилса ва бир неча марта қайтарилса, у бу ҳолатга ўрганиб қолади ҳамда установага айланиб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам биз ижтимоий нормалар ва санкциялар воситасида бундай қарама-қаршилик ва тафовут бўлмаслигига

ёшларни ўргатиб боришимиз керак. Бу шахснинг истиқболи ва фаолиятининг самарадорлигига бевосита таъсир кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, шахснинг установакаларига нисбатан ижтимоий-психологик ёндошув, бизга уни маълум гуруҳларнинг аъзоси, аниқ шарт-шароитларда ўзига ўхшаш шахслар билан мулоқотга киришувчи конкрет субъект-субъект ёки объект-объект тушунчалари моҳиятини англаш имкониятини беради.

Ижтимоий хулқнинг мотивлари

Энг аввало шуни эътироф этиш лозимки, инсон олдида у ёки бу воқеа-ҳодисанинг гувоҳи бўлар эканмиз, «Нега?», «Нима учун?» деган саволлар билан боғлиқ ижтимоий хулқнинг сабабларини ўрганиши кераклиги тайин. Бу масалада психология ижтимоий хулқнинг мотивларига ҳамда мотивасия масаласига эътибор беради. Оддий мисол: кўпинча, жамоат жойларида, оилада, ишлаб чиқариш жараёнида одамларнинг бир-бирларига нисбатан кўпол муомалада бўлганлигининг гувоҳи бўламиз. Табиий, савол тугилади: нега одамлар бир-бирларига нисбатан агрессив бўлиб қолишди, қани ўша инсоний бағрикенглик, одамлар ўртасидаги нормал, маданий муомалалар, деган.

Хорижлик мутахассисларнинг (Э.Илин ва б.к) фикрича, энг аввало агрессив хулқ-атвор бўлиши учун биринчи навбатда низоли ёки одамни хавотирга солувчи вазият бўлиши керак.

Лекин вазиятнинг мавжудлиги ҳали одамда жанжаллашишга мойиллик ҳолати пайдо бўлди, деган маънони англамайди. Биринчидан, одамларнинг ўзаро муомаласида фикрлари, истаклари, қизиқишлари ва мақсадларида тафовутлар бўлиши керак. Иккинчидан, бу тафовутлар ҳар бир киши томонидан деярли бир хил англаниши лозим. Учинчидан, бу ҳолат ҳйеч бўлмаганда бир томоннинг иккинчи томонни ёқтирмаслиги, кўра олмаслигига олиб келиши, фикрлар амалда тўқнаш келиши керак.

Бу ўринда биздаги маданият ва менталитетнинг ўзига ҳослиги бор, албатта. Бизда хулқ агрессив тарзга ўтиб кетиши учун менимча, янада кўпроқ босқичлар талаб қилинади. Чунки вазиятнинг мавжудлигини юмшатовчи, одамларни нисбатан узок муддатда низоли ичида сақлашига олиб келган шарқона одоб, андиша бор. Лекин агрессив хулқнинг интиҳоси шундайки, узок вақт ичида сақланган агрессия бир кун кутилмаган тарзда намоёиш

этилиши мумкин. Яъни, бизда доимо ҳам бу уруш, очиқ бетга айтишлар тарзида эмас, намойишкорона ишнинг тескарисини қилиш (айниқса, ўсмирларда, оилада кўпроқ кузатилади), ёки бошқа вазиятда бошқа инсондан ўч олиш орқали компенсация қилинади (хотини боласидан, раҳбар ходимларидан ва ҳоказо). Ўсмирлик даврида ҳадеб боланинг ўзини бирор нарса туфайли ўзини намойишкорона кўрсатишга интилишини ҳам аслида агрессив хулққа мойиллик, конфликтга асос бор, деб ҳисоблаш мумкин. Демак, бу ўша низоли вазиятни инсон ўзидаги «ички, рухий филтрдан» қандай ўтказилганига боғлиқ бўлади. Умумий фикр шуки, бирор нарсага агрессив муносабатнинг шаклланиши бир ёки алоҳида олинган мотив туфайли эмас, балки сабаблар ёки мотивлар тизими орқали содир бўлишини назарда тутиш ва тарбиявий ишларда бунга эътибор бериш керак.

Ижтимоий психология бу ҳодисаларга инсоний муносабатларнинг ўзига хос кўриниши сифатида қарайди.

Агрессия ва эгрессия: сабаб ва оқибат

Агрессия ёки кишилар ўртасидаги келишмовчилик оқибатида келиб чиқадиган вазоҳат ҳолати – бу шундай йўналишки, унга оид хулосалар нафақат психологларни, балки социологлар, ҳуқуқшунослар, педагоглар, файласуфлар, ижтимоий соҳа ходимлар, турли бўғин раҳбарларининг барчасини қизиқтиради. Зеро, инсон табиати ва унинг бошқа инсонларга боғлиқ жиҳатларини ўрганиш учун хулқнинг айнан шу томонини ҳам ўрганиш, билиш ва бошқара олиш керак.

Америкалик олимлар Роберт Берон ва Дебора Ричардсонларнинг 2000 йилда Санкт-Петербургда рус тилида нашр этилган «Агрессия» номли китобларида ҳам агрессив хулққа нисбатан янгича ёндошув баён этилган. Хусусан, китобда агрессив хулққа тааллуқли бўлган асосий назариялардаги (психоанализ, когнитив назария, эволюцион, фрустрацион ёндошув ва бошқалар) фикрлар келтирилганки, муаллифлар уларни хулосалаб, бундай хулқнинг айнан биологикдан ҳам кўра, ижтимоий табиати борлигини таъкидлаганлар. Фрейднинг инстинктлар тўғрисидаги назариясида таъкидланган агрессиянинг туғма, биологик табиатга эғалиги тўғрисидаги фикрдан фарқли ўларок, охириги йилларда ўтказилаётган тадқиқотлар унинг айнан бир инсоннинг бошқа

инсонга муносабатидан, унинг ўзига нисбатан қарашларининг онгида акс эттириши ва ўзини турли хавф-хатардан асрашнинг воситаси эканлиги фикрини исботламоқда. Айнан ижтимоий кўникмалар пайдо бўлиш жараёни доирасида қаралган агрессияни бошқариш имконияти борлиги америкалик олимлар хулосалари асосида ётади.

Шу нарса алоҳида диққатга моликки, агрессив хулқ-атворнинг келиб чиқиши ва намоён бўлишида оила ва оилавий ўзаро муносабатлар, тенкурлар гуруҳи ҳамда оммавий ахборот воситарининг роли катта эканлиги, айниқса, биринчи омил таъсирчан эканлиги фикри янги тадқиқотларда алоҳида ўрин тутди. Одатда болалар оилада кўрган-кечирганлари, ота-онасининг ўринли-ноўрин танбехлари, баъзан уларнинг агрессив муносабатларининг «қурбонлари» сифатида важоҳатли бўлиб боришади. Яъни, оилавий ҳамжихатлик, тўғри ташкил этилган ўзаро муомала, тарбия услублари ва бошқарув усуллари агрессив ҳаракатларнинг олдини олувчи, бартараф этувчи муҳим шартлардир. Ўтказилган тадқиқотлардан маълум бўлдики, ота-она ўртасида тез-тез низолар, келишмовчиликлар чиқиб турадиган, оиладаги болалар ўртасидаги (ака-ука, опа-сингил ва ҳоказо) низолар одатий бўлган оилада тарбияланган болада агрессияга мойиллик даражаси юқори бўлади. Чунки айниқса кичик ёшли бола ўзгалар ўртасида содир бўлаётган низолар ва жанжалларга ўта сезгир ва кузатувчан бўлади. Шунинг учун ҳам оиладаги муомала маданияти, бола онгига илк ёшлиқдан сингдириладиган мулоқатга оид кадрятлар унинг келажакда ўзгалар билан бўладиган муносабатларини ижобийлаштиради.

Психологияда охириги йилларда яна бир тушунча пайдо бўлди, бу агрессив хулқнинг мотивасияси тушунчаси, яъни кишилар ўртасидаги низо, бир-бирига нисбатан зўравонлик ва важоҳат каби ҳиссиётларни келтириб чиқарувчи сабаблар масаласи амалий аҳамиятга моликдир. Шу нуктаи назардан пайдо бўлган тушунчалардан бири «агрессия» тушунчасидир. Агрессия – лотинча эгредиор – қочиш, ўзини тортиш сўзларидан олинган бўлиб, бу шахснинг ўзини мана шундай хавотирли, низоли, мураккаб вазиятларда олиб қочишини англатади. Бундай хулқнинг асосий сабабларини болтикбўйилик олимлар П.Дерешкявичус ва Л.Евашалар қуйидагича изоҳлайдилар:

-ўзгалар томонидан ижобий ҳиссий муносабатнинг ёқлиги;

- ўзи тўғрисидаги баҳонинг ўзгаларникидан фарқ қилиши;
- кучи йетмайдиган вазифалар ва талабларнинг мунтазам кўйилиши туфайли пайдо бўлган мағлубиятдан кўрқиш ҳолати;
- ўзига ишончмаслик, ғолиб чиқишга кўзи йетмаслик, жазодан қочиш.

Шундай қилиб, бугун жаҳон илму-фани одамлар ўртасидаги турли хил низоларни олдини олиш усулларига кўпроқ эътиборни қаратмоқда. Бизга кундалик ҳаётимиздан маълумки, биз ижтимоий ҳаёт нормаларини бузган, ўзгаларга тазйиқ қилган кимсаларни жазолаш орқали нохушликларнинг олдини олишга ўрганганмиз. Лекин айниқса, қонунбузарликлар билан жиноий иш қилганларнинг хулқ-атвори ўрганилганда, уларни ана шундай бағритошликлари ёки жанжалкашликлари учун жазолаш унчалик самарали эмас экан. Ёки аччиқланган одам ўз «заҳрини тўка қолсин, йенгиллайди» деган шарқона ёндошув ҳам у қадар фойда бермайди. Шунинг учун ҳам амалиётчи психологлар ана шундай ҳолатларни олдини олиш ёъл-ёъриқлари бўйича амалий тавсиялар ишлаб чиқиш ва одамларни ўргатишга кўпроқ эътибор бермоқдалар.

Ижтимоий психологияда тўпланган маълумотларга кўра агрессияни олдини олиш ёки содир бўлганини юмшатишда бир қанча ёъллар бўлиши мумкин:

Танг ҳолатларда жанжалкашлардан кимдир албатта ўзини тутиши, ўзини қўлга олиб, агрессив хулқ бўлишига ёъл кўймасликка ҳозирлиги исбот қила олиш, намойиш эта олиши. Масалан, эр ва хотин ўзаро жанжаллашиб қолган вазиятни тасаввур қилсак, бу шароитда ўзаро келишмовчилик борлигини сезган она-қайнона ўрناق намунаси кўрсатиши мумкин. Бунинг учун ё у тарафларни босиқликка, оғирроқ бўлишга чақиради, ёки яхши маслаҳат ёрдам бермаса, ирода ва сабот билан тарафлардан бирортасини, гапига тезроқ қирадиганини, масалан, ўз ўғлини ўша ердан бошқа йерга, бошқа хонага олиб чиқиб кетиши, ёки ажралишни аҳд қилиб уришаётганлардан бирини масалан, келинни дугонасиникига «бир ўтиб келишни», ёки бозордан бирор нима харид келиш учун юбориши ва алоҳида қолган ўғли билан «тарбиявий ишни» давом эттириши мумкин. Яъни, жанжалли вазиятда кимнидир вазиятда ўзини тўғри ва босиқлик тутиши қолганларга ижобий таъсир кўрсатиб, қилмишларидан андиша қилиб қолишлари мумкин.

Агрессив ҳаракатларнинг олдини олишда табиий вербал реакцияларнинг, фикр-мулоҳазалардаги ўринли сўзлашларнинг ҳам ижобий ўрни бор. Масалан, яна оила мисолида олинса, томонлардан бирининг баланд овозга паст билан, ёмон гапга, яхши билан жавоб бериши қарши томоннинг ҳиссиётлари ёъналишини ўзгартиради.

Агрессияни пастлашининг яна бир ёъли психологик ибора билан айтганда «кутилмаган, номувофик таъсирнинг индуксияси» бўлиб, унга кўра, томонлардан бирининг ёки гувоҳнинг кутилмаган тарзда иш тутиши вазиятни ўзгаортиради. Масалан, яна ўша оилавий низо, ёки боалар ўртасидаги агрессив жанжални оладиган бўлсак, бунда шундлай қилинадик, урушнинг ташаббускори бўлган болага онаси кутилмаганда, кўнглига тугиб юрган бирор совқасини, ёки бошка бирор «сюрприз» бериши, ёки жанжаллашишаётган ака-укалар устидан чиқиб қолган онадан улар қаттиқ огоҳлантириш ёки жазони кутганларга самимий ҳазиллар ҳам кутилмаганда иккала томонни ҳам фикрлашга, ўзини босиб олишига олиб келиши мумкин.

Низоли ва агрессив вазиятлардан кутулиш ёки уларни олдиндан бартараф этишнинг ишончли ёъли сифатида психологлар одамларда муомала маданияти ва мулоқот малакаларининг бўлишини эътироф этишади. Демак, илк ёшлиқдан болани соғлом мулоқотга ўргатиш, шароқона одоб, илтифот, одамгарчилик, андиша ва самимият, бағрикенглик тамойилларига бўйсуниб, ўзгалар билан яшашга ўргатиш ундаги агрессивликни пастлатади, конфликтли ва агрессив вазиятларда тўғри ёъл тутишга мослаштиради. Бунинг учун ижтимоий психологиянинг махсус услублари ва воситалари мавжудки, улар ҳаттоки «урушқок шасхларни» ҳам турли вазиятларда ўзини тута олишга ўргатади. Масалан, ижтимоий-психологик тренингнинг мулоқотга бевосита ўргатувчи техникаси айнан ана шундай услублардан ҳисобланади.

Ниҳоят, ҳар бир инсоннинг ўзини ўзи ҳурмат қилиши, унда воқеа-ҳодисаларга нисбатан мустақил қарашларнинг, мустақил фикрнинг бўлиши ҳам маълум маънода агрессив ҳаракталар даражасини ва миқдорини камайтирувчи муҳим омилдир. Минг афсуски, шундай ҳолатлар бизда тез-тез учрайдики, ёшларимиз фақат тақлид қилиш, айтганимиздан чиқмасликка ўргатиб қолганлиги туфайли ҳаддан зиёд юввош, ишончсиз, эътиқодсиз ва иродасиз, кўрқок бўлиб қолишадик, ҳар қандай танглик

вазиятлари улар руҳиятини нормал маромдан чиқаради. Чунки бундай ёшлар ва ходимларда мустақил фикрнинг ёқлиги туфайли, улар ночорлиги ҳамда иродасизлиги учун жазоланаверишади. Натижада, улар ишончсиз, эътиқодсиз, бора-бора асабийлашадиган, жанжалкаш бўлиб қолишади. Шунинг учун ҳам юртбошимиз И.А.Каримов ёшларга соғлом ва теран дунёқарашни шаклантириш, уларни мустақил фикрлашга ўргатишни олдимизда турган энг долзарб вазифа сифатида илгари сурдилар. Зеро, мустақил фикрлаш – кундалик ҳаётда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини, уларнинг сирларини аниқлаш, таҳлил қилиш ва ажрата олишга ҳозирликнинг мавжудлигидир. Бу ўринда Уолтер Липпманнинг фикри ҳам ўринли: «Ҳамма бир хил фикр юритган йерда, ҳйеч ким кўп ўйламайди».

4.8. Асосий тушунча ва атамалар

Фаоллик; ташқи фаоллик; ички фаоллик; фаолият; фаолият турлари; жисмоний ва ақлий ҳаракатлар; персептив ҳаракатлар; мнемик фаолият; фикрлаш фаолияти; имажитив фаолият; интериоризасия; экстериоризасия; кўникмалар; фаолиятни классификасия қилиш; мулоқот; ўйин; ўқиш; меҳнат фаолияти; фаолият мотивлари; ижтимоий хулқ мотивлари; шахс мотивасияси; мотив ва мотивация тушунчалари; шахсий диспозициялар; биологик эҳтиёжлар; ижтимоий эҳтиёжлар; мотивларнинг турлари; Муваффақиятга эришиш мотиви; мағлубиятдан қочиш мотиви; талабчанлик сифати; мотивларнинг анланганлиги; ижтимоий установка; анланмаган ижтимоий хулқ мотивлари; аттitud ходисаси; диспозисион концепцияси; элементар установкалар; ижтимоий установкалар; баъзавий ижтимоий установкалар; кадрятлар тизими.

4.9. Резюме

Шахс тушунчаси; «Ҳомо сапиус» – «ақлли зот» тушунчалари; макро ва микро босқичдаги таъсирлар; Нативизм; Эмпиризм; соғлом эътиқод; мафкуравий тасаввур; Мустақиллик ғояси; Миллий истиқлол ғояси; шахс онгига сингдириш; Мафкуравий тарғибот; теварак-атроф воқеяликларига ишониш механизми; ижтимоийлашув ёки социализация жараёни; ижтимоий

институтлар; масъулият; мақсадлар ва идеаллар; қизиқишлар ва эътиқод; иймон; дунёқараш.

Дарҳақиқат, «шахс» тушунчаси психологияда энг кўп қўлланиладиган тушунчалар сирасига кириб, инсон руҳий олами қонуниятлари билан қизиққан ҳар қандай олим ёки тадқиқотчи ҳам шахснинг ижтимоийлиги ва айнан жамият билан бўлган алоқаси масаласини ўрганмасдан қўймаган. Шу боис, ҳар бир индивидни ёки шахсни ўрганиш масаласи унинг бевосита ижтимоий муҳити ва ижтимоий нормалари доирасидаги муаммоларини қамраб олади. Таҳлиллар натижасига кўра, шахс билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқалар масаласида ҳалигача бир қарорга келинмаганлиги тўғрисида, ҳозирги кунгача у ўз долзарблигини ёқотмаган.

Хулоса қилиб айтганда, фаолият, инсон онги ва тафаккури билан бошқариладиган, ундаги турли-туман эҳтиёжлардан келиб чиқиб, ташқи оламни ва ўз-ўзини ўзгартириш ҳамда такомиллаштиришга қаратилган ўзига хос фаоллик шаклидир. Фаолиятнинг ва уни ташкил этувчи предметли ҳаракатларнинг айнан нималарга йўналтирилганига қараб, ташқи ва ички фаолият фарқланади. Шахснинг онгли тарзда, ички психологик механизмлар воситасида амалга оширадиган турли-туман ҳаракатларига эса ақлий ҳаракатлар дейилади. Шахс хулқ-атворини ичкаридан, ички психологик сабаблар тўғрисида бошқариш, одатда, шахсий диспозициялар, деб аталади. Ниҳоят, мотивлар тизими бевосита шахснинг меҳнатга, одамларга ва ўз-ўзига муносабатларидан келиб чиқади ва ундаги характер хусусиятларни белгилаб беради.

4.10. Ўз-ўзини назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар

1. Хатти-ҳаракатларини намоён этишини тушунтирувчи категорияга нима деб юритилади?

2. Фанда инсон фаоллигининг асосан неча тури фарқланади?

3. Фаолият нима ва унинг қандай турларини биласиз?

4. Ақлий ҳаракатларнинг қандай кўринишлари мавжуд?

5. Малакани қандай шаклланиш ёллари бор?

6. Фаолиятнинг классик турлари деганда нимани тушунаси?

7. Шахс хулқ-атворини ичкаридан, ички психологик сабаблар тўғрисида бошқаришга нима деб аталади?

8. қандай асосий мотив турлари турли хил фаолиятни амалга оширишда таъминловчи вазифани бажаради?
9. В.А.Ядовнинг диспозицион концепсияси бўйича установакалар босқичи неча қисмдан ташкил топган?
10. Ижтимоий установаканинг уч компонентли тизими қайси олим тадқиқотлари натижасида яратилган?
11. Фанда инсоннинг аниқ мақсадлар ва режалар асосида фаолият кўрсатадиган дунёси нима деб аталади?
12. Шахснинг яхлит дунёқараши, фикрлаш тарзи, тафаккурида ўз аксини топадиган неча хил таъсирлар босқичи мавжуд?
13. Нативизм ва Эмпиризм ёъналишларининг тарафдорларини фикри бир-бири билан қандай фарқ қилади?
14. Егизаклардаги муסיқага мойилликни қайси олим ўрганган?
15. Замонавий адабиётларда шахсга қандай таъриф берилган?
16. Мустақиллик ғоясини таркиб топтиришнинг қандай психологик босқичларини биласиз?
17. Нима учун миллий истиқлол ғоясини шахс онгига сингдириш – психологик муаммо сифатида баҳоланмоқда?
18. Мафкуравий тарғиботнинг психологик механизмлари нимадан ташкил топган?
19. Инсонни теварак-атроф воқеяликларига қандай йўллар билан ишонтириш мумкин?
20. Ижтимоийлашув жараёнларининг рўй берадиган қандай ижтимоий институтлардан хабардорсиз?

V Боб. ШАХС ИНСОНИЙ МУНОСАБАТЛАР ОБЪЕКТИ ВА СУБЪЕКТИ СИФАТИДА. ГУРУҲ ВА ЖАМО ПСИХОЛОГИЯСИ

V бобнинг қисқача мазмуни

Инсоний муносабатлар психологияси. Ўзаро муносабатларга киришаётган томонлар муносабатдан кўзлайдиган асосий мақсадлар. Ўзгаларга-самарали таъсир эта олишга бўлган интилиши ва унинг сабаблари. В.Каримова бўйича мулоқотнинг тузилмавий томонлари. Мулоқотнинг коммуникатив томони – маълумотлар алмашинув жараёни сифатида. Мулоқотнинг интерактив томони. Мулоқотнинг перцептив томони. А.А.Бодалев бўйича мулоқотда идрок қилишнинг перцепция механизмлари. Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни. Бир-бирини тушуниш. Ижтимоий тажриба. Фаолиятга ҳозирланиш. Социометрик технология. Ижтимоий-психологик тафаккурнинг моҳияти.

Мулоқот ва унга ўргатиш муаммолари. «Профессионализм» тушунчаси. Коммуникатив уқувсизлик ёки дисконмуникация ҳолати. Ижтимоийлашув жараёни. Фаол мулоқотнинг парадоксал томони. Тинглаш маҳорати. Профессионал тинглаш техникасининг назарий чизмаси. Актив ҳолат. Сўхбатдошга самимий қизиқиш билдириш. Ўйчан жимлик.

Гуруҳлар ўлчами ва уларнинг турлари таснифи. Таркибидаги одамлар сонига кўра гуруҳ турлари. Катта ижтимоий гуруҳлар психологияси. Катта гуруҳлар психологиясига хос хусусиятлар. Этник гуруҳлар психологияси. Кичик гуруҳлар психологияси. Кичик гуруҳларга хос қонуниятлар. Кичик гуруҳларнинг классификацияси. Кичик гуруҳлардаги динамик жараёнлар.

5.1. Инсоний муносабатлар психологияси

Шахс – ижтимоий муносабатлар маҳсули дейилишининг, асосий сабаби, унинг доимо инсонлар даврасида ҳамда улар билан

Ўзаро таъсир доирасида бўлишини англатади. Бу шахснинг энг йетакчи ва нуфузли фаолиятларидан бири мулоқот эканлигига ишора қилади. Ҳар бир нормал инсон ўзгалар тинглашга, ўз фикрини бировларга йетказишга, яъни гапиришга, фикрларини баъзан ёзма тарзда баён этишга туғма қобилиятлидай ўзини тасаввур қилади. Лекин ана шу бировларни тушуниш ва ўз фикрларимиз, ўйларимизни бировларга йетказа олиш қобилияти аслида бизнинг инсоний муносабатлар тизимида эканлигимизни, ҳар биримиз ўзимизга ўхшаш инсон жамиятисиз мавжуд бўла олмаслигимизни билдиради.

Мулоқотнинг тури ва шакллари турличадир. Масалан, бу фаолият бевосита «юзма-юз» бўлиши ёки у ёки бу техник воситалар (телефон, телеграф ва шунга ўхшаш) орқали амалга ошириладиган; бирор профессионал фаолият жараёнидаги амалий ёки дўстона бўлиши; субъект-субъект типли (диологик, шериклик) ёки субъект-объектли (монологик) бўлиши мумкин.

Инсоний муносабатлар шундай ўзаро таъсир жараёнларики, унда шахсларо муносабатлар шаклланади ва намоён бўлади. Бундай жараён дастлаб одамлар ўртасида рўй берадиган фикрлар, хис-кечинмалар, ташвишу-қувончлар алмашинувини назарда тутати. Одамлар мулоқотда бўлишгани сари, улар ўртасидаги муносабатлар тажрибаси ортган сари улар ўртасида умумийлик, ўхшашлик ва уйғунлик каби сифатлар пайдо бўладики, улар бир-бирларини бир қарашда тушунадиган ёки «яримта жумладан» ҳам фикр аён бўладиган бўлиб қолади, айрим ҳолларда эса ана шундай мулоқотнинг тифизлиги тескари реакцияларни – бир-биридан чарчаш, гапирадиган гапнинг қолмаслиги каби вазиятни келтириб чиқаради. Масалан, оила муҳити ва ундаги муносабатлар ана шундай тифиз муносабатларга киради. Фақат бундай тифизлик оиланинг барча аъзолари ўртасида эмас, унинг айрим аъзолари ўртасида бўлиши мумкин (она-бола, қайнона-келин ва ҳоказо).

Ўзаро муносабатларга киришаётган томонлар муносабатдан кўзлайдиган асосий мақсадлари – ўзаро тил топишиш, бир-бирини тушунишдир. Бу жараённинг мураккаблиги, керак бўлса, «жозибаси», бетакрорлиги шундаки, ўзаро бир хил тил топишиш ёки томонларнинг айнан бир хил ўйлашлари ва гапиришлари мумкин эмас. Агар ана шундай вазиятни тасаввур қиладиган бўлсак, бундай мулоқот энг самарасиз, энг бетаъсир бўлган бўлар эди. Масалан, тасаввур қилинг, узоқ вақт кўришмай қолган

дўстингизни кўриб қолдингиз . Сиз ундан ҳол-аҳвол сўрадингиз, лекин у ташаббусни сизга бериб, нимаики деманг, сизни маъқуллаб, гапингизни қайтариб турибди. Бундай мулоқот жуда бемаза бўлган ва сиз иккинчи марта ўша одам билан иложи борича расман салом-алиқни бажо келтириб ўтиб кетаверган бўлардингиз. Яъни, мулоқот фаолияти шундай шарт-шароитки, унда ҳар бир шахснинг индивидуаллиги, бетакрорлиги, билимлар ва тасаввурларнинг хилма-хиллиги намоён бўлади ва шуниси билан у инсониятни асрлар давомида ўзига жалб этади. Америкалик олим Уолтер Липпман ҳар бир инсон қалбининг ўзига хослиги ва бунинг мулоқотда намоён бўлишига ишора қилиб шундай ёзган эди: «Ҳамма бир хил фикр юритган ерда, ҳеч ким кўп ўйламайди», яъни, одамларнинг мулоқотга интилишларининг асосида ётган бирламчи мотив ҳам айнан суҳбатлар мобайнида турлича қарашларга эга бўлиш, ўз фикрларини такомиллаштиришдир.

XXI аср бусағасида одамнинг энг табиий бўлган мулоқотга эҳтиёжи, унинг сирларидан хабардор бўлиш ва ўзгаларга самарали таъсир эта олишга бўлган интилиши янада ошди ва бунинг қатор сабаблари бор.

Биринчидан, индустриал жамиятдан ахборотлар жамиятига ўтиб бормоқдамиз. Ахборотларнинг кўплиги айнан инсон манфаатига алоқадор маълумотларни саралаш, у билан тўғри муносабатда бўлишни тақозо этди. Ахборот ХХI асрда энг нодир капиталга айланади ва бу ўз навбатида инсонларга зарур ахборотлар узатилиши тезлиги ва темпини ўзгартиради.

Иккинчидан, турли касб-фаолият соҳасида ишлаётган одамлар гуруҳининг кўпайиши, улар ўртасида муносабатлар ва алоқанинг долзарблиги ахборотлар тигиз шароитда оддийгина мулоқотни эмас, балки профессионал, билимдонлик асосидаги мулоқотни талаб қилади. Умуман, ХХI асрнинг корпорациялар асри бўлади, деб башорат қилаётган иқтисодчилар ҳам бу корпорация инсонларнинг ўзаро тил топишларига қаратилган малакаларининг ривожланган, мукамал бўлиши ҳақида гапирмоқдалар. Ундан ташқари, бу каби корпоратив алоқа кўп ҳолларда бевосита юзма-юз эмас, балки замонавий техник воситалар – уяли алоқа, факслар, электрон почта, Интернет кабилар ёрдамида аниқ ва лўнда фикрларни узатишни назарда тутди. Бу ҳам ўзига хос мулоқот малакаларининг атайлаб шакллантирилишини тақозо этади.

Учинчидан, охирги пайтларда шундай касб-хунарлар сони ортдики, улар сосиономик гуруҳ касблар деб аталиб, уларда «одам – одам» диалогни фаолиятнинг самарасини белгилайди. Масалан, педагогик фаолият, бошқарув тизими, турли хил хизматлар (сервис), маркетинг ва бошқалар шулар жумласидандир. Бундай шароитларда одамларнинг атайлаб мулоқот билимдонлигининг оширилиши меҳнат маҳсулини белгилайди.

Шунинг учун ҳам мулоқот, унинг табиати, техникаси ва стратегияси, мулоқотга ўргатиш (ижтимоий-психологик тренинг) масалалари билан шуғулланувчи фанларнинг ҳам жамиятдаги ўрни ва салоҳияти кескин ошди.

Шахслараро муносабатларни ўрганиш психология фанида энг долзарб муаммолардан ҳисобланади. Чунки инсон шахсининг энг нуфузли ва йетакчи фаолиятларидан бири бўлган мулоқот ва у орқали ўзаро муносабатлар одамлар орасида умумийлик, ўхшашлик, уйғунлик каби сифатлар пайдо бўлишига олиб келади. Айниқса, оила муҳотида шахслараро муносабатларнинг, чунончи, ота-она ва фарзанд орасидаги муносабатларнинг ўзига хос томонлари шахснинг ҳаёти, фаолиятининг самараси ва мазмунига бевосита таъсир этади. Шундай экан, инсонлар орасида амалга ошадиган шахслараро муносабатлар, уларнинг турли психологик хусусиятларини ўрганиш масаласи ижтимоий психология фанида муҳим ва долзарб муаммолардан ҳисобланади.

Муомала шахслараро муносабатларнинг шундай кўринишидирки, унинг ёрдамида одамлар ўзаро психик жиҳатдан алоқага киришадилар, ўзаро ахборот алмашинадилар, таъсир ўтказадилар, таъсирланадилар, идрок этадилар, тушуниш ва баҳолаш жараёнларини кечирадилар. Шунинг учун муомала ижтимоий психологик ҳодиса, ижтимоий категория сифатида ижтимоий турмушнинг барча соҳаларида бевосита иштирок этиб, ҳамкорлик фаолиятининг моддий, маънавий, эмоционал, когнитив, мотивацион, регулятив кирраларини акс эттирувчи объектив ва субъектив эҳтиёж сифатида вужудга келади, ижтимоийлашувнинг асосий омили, негизи вазифасини бажаради.

Шахслараро муносабатларда муомаланинг инсон психик дунёсига таъсири масалаларини психолог олимлардан Л.С.Виготский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев, А.В.Запорожец, А.А.Бодалев, Б.Ф.Ломов, А.А.Леонтев, М.И.Лисина тадқиқот ишларини олиб борганлар.

Л.С.Выготский бола шахси психик дунёси ривож ва тараққиётида муомалани тушунтириб дейди: «Бола шахсий фаоллигини намоен бўлишининг асосий ёъли катталар билан муомаласи ҳисобланади... Унинг ташқи оламга муносабати ҳамиша бошқа одам орқали муносабат билдиришдир».

Л.С.Выготский фикрича, онтогенезда генетик жиҳатдан бирламчи ўзаро таъсир баҳс, диалогдир; иккиламчи эса индивиднинг онги, психик жараёнларининг индивидуаллигидир: «Биз маданий ривожланишнинг умумий генетик қонунини мана шундай шаклда ифодалашимиз мумкин: боланинг маданий ўсишида ҳар қандай функция баҳоланиши учун икки марта, икки хил режада пайдо бўлади, аввал ижтимоий, кейин психологик, шунингдек, шахслараро интерпсихологик категория сифатида сўнг бола ички дунёсида интропсихологик категория тариқасида».

Л.С.Выготский шунингдек шахслараро муносабатларда асосий қурол ва восита муомала жараёни эканлигини уқтиради. Унинг фикрича, шахслараро муносабатларда даставвал муомала асосий восита, сўнгра эса хулқ атвор воситаси туради. Чунки инсон якка қолган пайтда ҳам муомала функциясини ўзида сақлайди.

Л.С.Выготский қарашларидан яна шу жиҳат кўринадики, муомала интереоризация, яъни ички нутқ ва эктереоризация, яъни ташқи нутқ, муомала шаклларида намоен бўлади. Бундан кўринадики, муомала туфайли шахс ижтимоийлашуви юзага келади.

Демак, Л.С.Выготскийнинг муомала, шахслараро муносабатлар психологиясига оид фикрлари ғоят қимматли, чунки унда биз шахс ижтимоийлашуви жараёни учун муҳим асос сифатида муомалани кўраимиз ва шахс шаклланишида бу жараённинг қиммати чексиз эканлигини янада англаймиз.

В.М.Бехтеревнинг бой меросида шахслараро муносабатлар муаммоси, хусусан, муомала мавзуси ижтимоий психологик назария жиҳатидан ўрганилгандир. Унинг қарашларида инсонларнинг ўзаро таъсир этишлари муҳим муаммо сифатида талқин этилади. В.М.Бехтерев ижтимоий ҳаётда муомаланинг ролини тавсифлаб, унинг функцияларини ҳамкорлик фаолиятини амалга ошириш механизми сифатида ажратиб талқин қилади. Унинг фикрича, шахснинг атрофдагилари билан муомаласи қанчалик хилма хил ва бой бўлса, шунчалик унинг тараққиёти муваффақиятли амалга ошади.

В.М.Бехтерев муомаланинг ижтимоий роли ва функциясини тахлил этишда унинг кўринишлари бўлмиш тақлид ва таъсирланиш аҳамиятига тўхталади. Унинг фикрича, тақлид бўлмаса, шахс ҳам юзага келмас эди. Чунки тақлид ўз материални муомаладан олишини уқтиради. Таъсирланиш эса ижтимоий жараёнлар намоён бўлишининг омили тариқасида қаралади.

В.М.Бехтерев муомалани шартли равишда бевосита ва билвосита турларга ҳам ажратади. Билвосита муомала таркибий қисмлари сифатида хат, телефон, телеграмма, эркалаш, уришиш ва бошқаларни олса, бевосита муомала турига нутқни киритади. Шуни таъкидлаш жоизки, муомалани экспериментал ўрганиш ишини В.М.Бехтерев томонидан амалга оширилгандир.

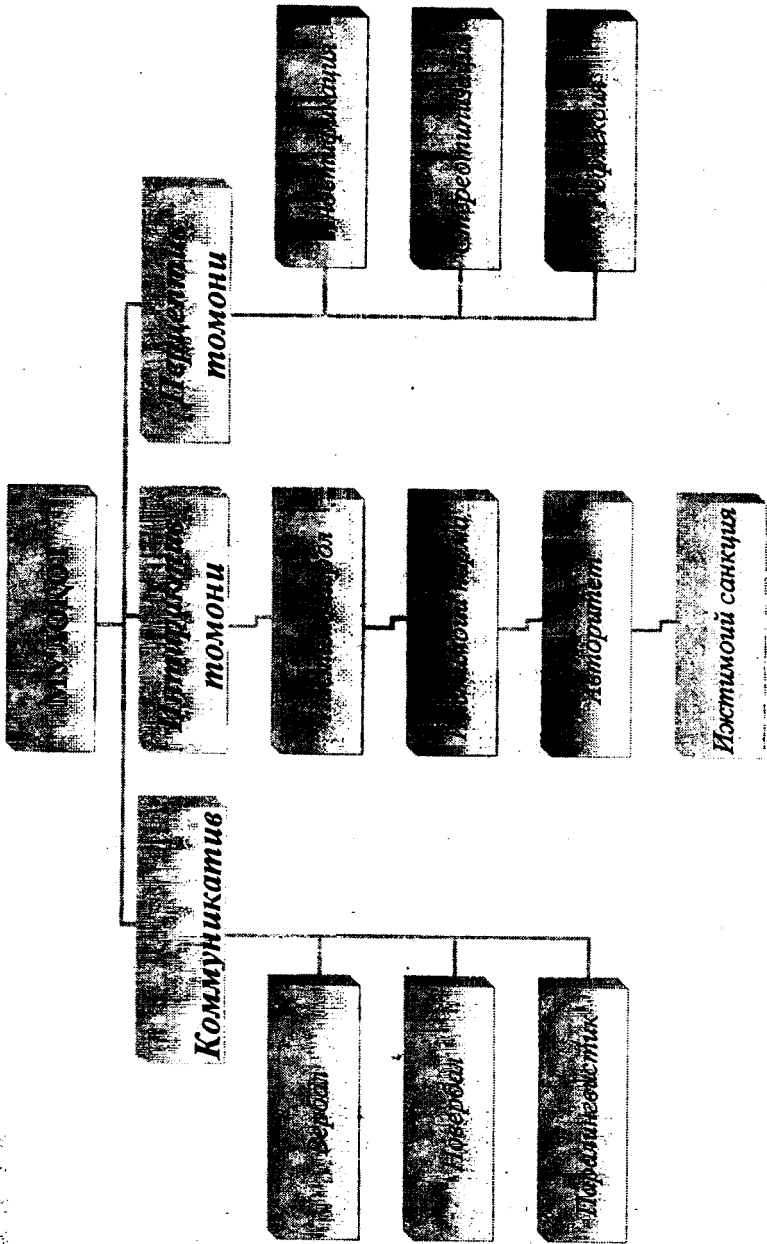
В.Н.Мясищевнинг «Шахснинг муносабатлар психологияси» концепциясига кўра, шахс «диалогик» хусусиятли, муомаланинг шахсий тажрибаси ва бошқа одамлар билан ўзаро муносабат маҳсули сифатида намоён бўлади. Шу туфайли шахсда қизиқиш даражаси, эмоция кучи, хоҳиш, эhtiёж, ижтимоий йўналганлик каби шахсни ҳаракатлантирувчи ички кучи таркиб топади ва бу унинг кечинмалари, хулқида, ҳаракатида ифодаланади.

В.Н.Мясищевнинг шахслараро муносабатлар психологиясига оид асарларининг тахлилидан кўринадики, муомала жараёни шахснинг хусусиятлари, характери, майли, қобилиятига таъсир этишдагина ривожланмасдан, балки мулоқотда иштирок этувчиларнинг психик жараёнлари билан ҳам боғлиқлиги намоён бўлар экан. Шунинг учун В.Н.Мясищев ишларининг алоҳида томони муомала, унинг психологик тузилмаси билан мулоқот иштирокчилари психик жараёнлари орасидаги муносабат хусусиятларини очиб берилишида яққол кўринади.

Шахслараро муносабатларда юзага келадиган уч хил вазифалар ва мураккаб жараён тузилмасини Г.М.Андреева «Ижтимоий психология» китобида ушбу тузилишини таклиф этади:

Ўзаро муносабатларда мулоқотнинг психологик жиҳатдан мураккаб эканлигини Б.Ф.Паригин шундай ёзади: «Мулоқот шунчалик даражадаги қиррали-ки, унинг таркибига бир вақтнинг ўзида қуйидаги жараёнлар киради:

Мuloқотнинг тузулмавий томонлари

Мулоқотнинг коммуникатив томони, яъни ўзаро муносабат ёки мулоқотга киришувчиларнинг ўртасида маълумотлар алмашинуви жараёни сифатида;

Мулоқотнинг интерактив томони, яъни мулоқотга киришувчиларнинг хулқ атворларига таъсир жараёни сифатида;

Мулоқотнинг перцептив томони, яъни мулоқотга киришувчиларнинг бир бирларини идрок этишлари ва тушунчалари билан боғлиқ жараён сифатида.

индивидларнинг ўзаро таъсир жараёни;

индивидлар ўртасида ахборот алмашинуви жараёни;

бир шахснинг бошқа шахсга муносабати жараёни;

бир кишининг бошқаларга таъсир кўрсатиш жараёни;

бир бирига ҳамдардлик билдириш имконияти;

шахсларнинг бир бирини тушуниши жараёни».

Демак, шахсларо муносабатлар, яъни мулоқот жараёни одамлар амалга оширадиган фаолиятлар орасида энг мураккаблиги ва кўп қирралилиги билан характерланар экан, ижтимоий психология фанида олиб борилган жаҳон психологларининг жуда кўп тадқиқотлари шу феноменни шахс учун ҳам зарур, ҳам оддий, ҳам таъсирчан деб қарайди.

5.2. Мулоқотнинг коммуникатив томони

Мулоқотнинг коммуникатив томони дейилганда, унинг шахсларо ахборотлар, билимлар, ғоялар, фикрлар алмашинуви жараёни сифатидаги вазифалари назарда тутилади. Бу жараённинг асосий воситаси бўлиб тил хизмат қилади. Тил шахслар ўртасида алоқа воситаси бўлиб, унинг ёрдамида кишилар билган маълумотлари ва ҳоказоларни бир-бирларига етказадилар. Маълумки, алоқа воситаси сифатида нутқнинг асосан 2 тури фарқланади: ёзма нутқ ҳамда оғзаки нутқ. Оғзаки нутқнинг ўзи диалогик ва монологик турларга бўлинади.

Диалогик нутқнинг мазмуни, унинг характери, давомийлиги мулоқотга киришган шахсларнинг шахсий қарашларига, қизиқишларига, бир-бирларига бўлган муносабатларига, мақсадларига бевосита боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи билан ўқувчининг, ҳиссий раҳбарларнинг, дипломатларнинг, кўчада учрашиб қолган дугоналарнинг диалогик суҳбатлари бир-бирдан фарқ қилади.

Монологик нутқ эса бир кишининг бошқа кишига ёки кишилар гуруҳига нисбатан мурожаати бўлиб, унинг психологик тузилиши, фикрларнинг мантиқан тугал бўлиши, гапирётган пайтда грамматик қонун-қоидаларга риоя қилиш кераклиги каби шартлари мавжуд. Масалан, маърузага тайёрланаётган талаба тайёргарлик пайтидан бошлаб, маъруза қилиб бўлгунга қадар, қатор ички руҳий кечинмаларни бошдан кечиради, унга кўп куч ва вақт сарфлайди. Диалогик нутққа нисбатан бу нутқ тури мураккаброқ ҳисобланади. Тил воситасида олиб бориладиган мулоқот вербал, яъни сўзли дейилади.

Одамлар мулоқот жараёнида сўзлардан ташқари, яъни вербал воситалардан ташқари турли хил ҳаракатлардан, қилиқлардан ҳолатлардан, кулгу, оҳанглар ва бошқалардан ҳам фойдаланадилар. қилиқлар, мимика, оҳанглар, тўхташлар (пауза), ҳиссий ҳолатлар, кулгу, йиғи, кўз қарашлар, юз ифодалари ва бошқалар ўзаро мулоқотнинг нутқсиз воситалари бўлиб, улар мулоқот жараёнини янада кучайтириб, уни тўлдиради, баъзан эса нутқли мулоқотнинг ўрнини босади, бундай воситаларни новербал воситалар дейилади.

Буюк рус ёзувчиси Л.Толстой одамларда 97 хил кулгу тури ҳамда 85 хил кўз қарашлари тури борлигини кузатган. Г.М.Андрееванинг ёзишича, одам юз ифодалари, нигоҳларнинг 2000 га яқин кўринишлари бор. Айниқса, биринчи бор учрашганда кўзлар тўқнашуви, нигоҳларнинг роли кейинги мулоқотнинг тақдирига кучли таъсир кўрсатиши махсус тадқиқотлар жараёнида ўрганилган. Буларнинг барчаси мулоқотнинг ҳиссий томондан бой, мазмундор бўлишини таъминлаб, одамларнинг бир-бирларини тушунишларига ёрдам беради. Мулоқотнинг новербал воситаларининг миллий ҳамда ҳудудий хусусиятлари борлигини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтмоқ лозим. Масалан, ўзбек халқининг мулоқот жараёни бой, ўзаро муносабатларининг бевосита характери унда шундай воситаларнинг кўпроқ ишлатилиши билан боғлиқ. Болаларнинг ўз йиғиси билан онасига ҳис-кечинмалари ҳамда хоҳишларини билдиришлари ҳам бевосита ёш хусусиятларига боғлиқ. Бошқа миллатлар маданиятига назар ташланадиган бўлса, уларда ҳам баъзи бир мулоқот воситаларининг турли миллатларда турли мақсадларда ишлатилишининг гувоҳи бўлиш мумкин. Болгарлар агар бирон нарса бўйича фикрни тасдиқламоқчи бўлишса, бошларини у ёқ-бу ёққа чайқашар, инкор

килишмоқчи бўлса, аксинча, бош силташар экан. Маълумки, ўзбеклар, руслар ва бир қатор бошқа миллатларда бунинг акси.

Новербал мулоқотда суҳбатдошларнинг фазовий жойлашувлари ҳам катта аҳамиятга эга. Масалан, аёллар кўпроқ ҳиссиётларга бой бўлганликлари сабабли, суҳбатлашаётганларида бир-бирларига яқин туриб гаплашадилар, эркаклар ўртасида эса доимо фазовий масофа бўлади. Олимларнинг аниқлашларича, болаларни одатдагидай орқама-кетин ўтқазиб ўқитгандан кўра, уларни юзма-юз ўтқазиб давра қуриб ўқитган маъқул эмиш, чунки бундай шароитда ўқувчиларда ҳам жавобгарлик ҳисси юқорироқ бўлар экан ҳамда эмосиялар алмашилиши учун ҳам гуруҳдаги психологик вазият ижобий бўлиб, болаларнинг предметга ва бир-бирларига муносабатлари анча яхши бўлар экан.

Паралингвистик таъсир – бу нутқнинг атрофидаги нутқни безовчи, уни кучайтирувчи ёки сусайтирувчи омиллар. Бунга нутқнинг баланд ёки паст товушда ифодаланаётганлиги, артикуляция, товушлар, тўхташлар, дудукланиш, ёътал, тил билан амалга ошириладиган ҳаракатлар, нидолар киради. Шунга қараб, масалан, дўстимиз бизга бирор нарсани ваъда бераётган бўлса, биз унинг қай даражада самимийлигини билиб оламиз. Куйиб-пишиб, очик юз ва дадил овоз билан «Албатта бажараман!», деса ишонамиз, албатта.

Демак, таълим-тарбия жараёнини ташкил этишда мулоқотнинг барча воситаларига, айниқса, нутққа эътибор бериш керак. Болаларни илк ёшлик чоғлариданоқ нутқ маданиятига ўргатиш, нутқларини ўстириш чораларини кўриш зарур. Педагог эса шундай нутқ маданиятига эга бўлиши керакки, у аввало унинг фаолиятини тўғри ташкил этишни таъминласин, қолаверса, болаларда нутқнинг ўсишига имконият берсин.

5.3. Мулоқотнинг интерактив томони

Мулоқотнинг бу хусусияти кишиларнинг мулоқот жараёнида биргаликдаги фаолиятда бир-бирларига амалий жиҳатдан бевосита таъсир этишларини таъминлайди. Шу туфайли одамлар ҳамкорликда ишлаш, бир-бирларига ёрдам бериш, бир-бирларидан ўрганиш, ҳаракатлар мувофиқлигига эришиш каби қатор қобилиятларини намоён этишлари мумкин. Шу туфайли ўқитувчи бола шахсига мақсадга ёъналган ҳолда таъсир кўрсатиши мумкин.

Аслини олганда, ҳар қандай мулоқот, агар у бемаъни, мақсадсиз, қуруқ гаплардан иборат бўлмаса, доимо мулоқотга киришувчиларнинг хулқ-атворларини, уларнинг установакаларини ўзгартириш имкониятига эга.

Жамият миқёсида оладиган бўлсак, одамларнинг турли шароитларда ўзларини тутишлари, хулқ-атворларининг бошқарилиши маълум психологик қонуниятларга боғлиқлигини кўриш мумкин. Бунга сабаб жамиятда қабул қилинган турли нормалар, қонун-қоидалардир. Чунки, ўзаро мулоқот ва ўзаро таъсир жараёнларида шундай хатти-ҳаракатлар образлари кишилар онгига сингиб борадики, уларни ҳар бир киши норма сифатида қабул қилади. Масалан, ўсмир бола, умуман ёшлар жамоат жойларида катталарга ўрин бўшатиб беришлари кераклиги ҳам хулқ-атворнинг бир нормаси. Шу нормага амал қилиш ёки қилмаслик ижтимоий назорат тизими орқали бошқарилади. Яъни, юқоридаги шароитда агар ўсмир бола автобусда қарияга жой бўшатмаса, жамоатчилик ўша заҳоти уни ижтимоий тартибга чақиради. Демак, ҳар бир шахс турли шароитларда турлича ролларни бажаради, бу ролларнинг қандай бажарилаётганлиги, одамларнинг кутишларига мос келишлиги ижтимоий назорат тизими орқали кузатиб турилади. Шунинг учун ҳам мулоқотга киришган кишилар доимо ўз хулқ-атворларини, қолаверса, ўзгаларнинг хулқ-атворини назорат қилиб, ҳаракатларда бир-бирларига мослашадилар. Лекин гоҳида шахсдаги ролларнинг кўп бўлиши ролларнинг зиддиятига олиб келиши мумкин. Масалан, мактаб ўқитувчисининг ўзи ўқитаётган синфда фарзанди бўлса, дарс пайтида шундай зиддиятни бошдан кечириши мумкин, яъни бир вақтнинг ўзида ҳам ота ёки она, ҳам ўқитувчи ролини бажаришга мажбур бўлади. Ёки хулқи ёмон ўқувчининг уйига келган ўқитувчи бир вақтнинг ўзида ҳам ўқитувчи, ҳам меҳмон роллари ўртасида қийналади.

Турли ролларни бажараётган шахсларнинг ўзаро мулоқотлари кутишлар тизими орқали бошқарилади. Масалан, хоҳлайдимиз ёки хоҳламайдимиз, ўқитувчидан маълум ҳаракатларни кутишадикимиз, улар ўқитувчи ролига зид бўлмаслиги керак. Ўз ролларига мос ҳаракат қилган, доимо меъёр мезонида иш тутган кишининг ҳаракатлари одобли ҳаракатлар деб аталади. Масалан, ўқитувчининг одоби, ўз касбини устаси эканлиги, болалар қалбини тушуна олиши, уларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини

хисобга олган ҳолда иш тутиши унинг одобга эга эканлигининг белгисидир. Одобсиз одам эса бунинг аксидир.

Демак, ўзаро мулоқот жараёнида бир одам иккинчи одамга психологик таъсир кўрсатади. Бу таъсир иккала томондан ҳам англаниши ёки анланмаслиги мумкин. Яъни, баъзан биз нима учун бир шахснинг бизга нақадар кучли таъсирга эга эканлигини, бошқа бири эса, аксинча, ҳеч қандай таъсир кучига эга эмаслигини тушуниб йетмаймиз. Бу эса педагогикада муҳим муаммодир. Ҳар бир педагогнинг ўз таъсир услублари ва таъсир кучи бўлади. Ўқитувчи шахсининг болаларга таъсири қуйидаги экспериментда жуда яққол кузатилган. Бошланғич синф ўқувчиларига анчагина ўйинчоқлар бериб, шуларнинг ичида фақат биттасига, қизил ёғоч ўйинчоққа тегмаслик айtilган. Болалар ёлғиз қолдирилиб, ҳаракатлари пинҳона кузатилган. Жуда кўп болалар тақиқланган ўйинчоққа барибир тегишган. Экспериментнинг иккинчи сериясида эса энди барча ўйинчоққа тегиш мумкин-у, фақат қизил қутичанинг қопқоғини очиш мумкин эмас, деб айtilган. Шу қутича тепасига эса шу болаларнинг ўқитувчиси сурати илиб қўйишган. Бу серияда биринчисига қараганда «таъқиқни бузувчилар» сони кескин камайган. Демак, бу нарса ўқитувчи шахсининг бола ҳаракатларига таъсирини яққол исботлаб турибди.

Шахслараро таъсир ҳақида гап кетганда, ўқитувчи обрўининг роли ҳақида ҳам айтиш лозим. Чунки, обрўли одам доимо ўша обрў қозонган гуруҳида ўз мавқеига ва таъсирига эга бўлади. Шахс обрўи унинг бошқа шахсларга иродавий ва эмосионал таъсир кўрсата олиш қобилиятидир. Маълумки, обрў амал ёки ҳаётий тажриба билангина орттирилмай, унинг ҳақиқий асоси – шахснинг одамлар билан тўғри муносабати, ундаги одамийлик хислатларининг, бошқа ижобий хислатларининг уйғунлашувидадир. Авторитет – таъсир кўрсатишнинг энг муҳим мезонидир.

5.4. Мулоқотнинг перцептив томони

Мулоқот жараёнида одамлар бир-бирлари билан маълумотлар алмашиб, ўзаро таъсир кўрсатибгина қолмай, балки бир-бирларини тўғрироқ ва аниқроқ англашга, тушунишга ва идрок қилишга ҳаракат қиладилар. Бу томон шахсий идрок ва тушуниш муаммоси билан боғлиқдир. Биргаликдаги фаолият жараёнида шахсларнинг бир-бирларини тўғри тушунишлари на аниқ идрок қилишлари

мулоқотнинг самарали бўлишини таъминлайди. Рус психологи А.А.Бодалев бошчилигидаги лаборатория бир-бирларини идрок қилиш механизмларини аниқлаш борасида қатор психологик қонуниятларни кузатган.

Идентификация шундай психологик ходисаки, бунда суҳбатдошлар тўғри идрок қилиш учун ўзларини бир-бирларининг ўрнига қўйиб кўришга ҳаракат қиладилар. Яъни, ўзидаги билимлар, тасаввурлар, хислатлар орқали бошқа бировни тушунишга ҳаракат қилиш, ўзини биров билан солиштириш (онгли ёки онгсиз) идентификациядир. Масалан, биринчи марта учрашувга кетаётган йигитнинг ички ҳолатини унинг ўртоғи ёки акаси тушуниши мумкин.

Рефлексия мулоқот жараёнида суҳбатдошнинг позисиясидан, ҳолатидан туриб, ўзини тасаввур қилишдир, яъни рефлексия, бошқа одамнинг идрокига тааллуқли бўлиб ўзига бировнинг кўзи билан қарашга интилишдир. Чунки, бусиз одам мулоқот жараёнида ўзини аниқ билмаслиги, нотўғри мулоқот формаларини танлаши мумкин.

Стереотипизация одамлар онгида мулоқотлар мобайнида шаклланиб ўрнашиб қолган кўникаб қолинган образлардан шаблон сифатида фойдаланиш ҳолларидир. Ижтимоий стереотиплар ҳар бир шахсда у ёки бу гуруҳли кишилар ҳақида шаклланган образлардир. А.А. Бодалев ва унинг шогирдлари бундай стереотиплар баъзан мулоқотни тўғри йицналганлигини таъминласа, бошқа ҳолларда эса ундаги хатоликларнинг сабаби бўлиши мумкинлигини кузатишган. Идрок ва тушуниш борасидаги бундай хатоликлар каузал атрибуция (лотинчасига «кауза» – сабаб, «атребуцио» – бермоқ, кўшиб бермоқ маъносини билдиради) деб аталади. Масалан, ўқитувчи билан ҳамсуҳбат бўлиб қолган одамда суҳбат бошидаёқ «ҳозир одоб-ахлоқдан дарс беришни бошламасмикан» деган шубҳа пайдо бўлиши мумкин. Бу ҳам стереотип. Бундан ташқари, одамлар биринчи марта кўрган одам тўғрисида тасаввурга эга бўлиш мақсадида унинг ташқи қиёфаси билан характери ўртасида боғлиқликлар ўрнатишга ҳаракат қиларкан, шундай боғлиқликларни аниқлаш мақсадида А.А.Бодалев талабалар гуруҳига турлича қиёфали шахсларнинг фотосуратларини кўрсатган. 72 кишидан 9 нафари ияги катта кишилар кучли ирода эгалари эканлигини, 17 нафари пешонаси кенг одамлар ақлли эканликларини, 3 киши сочи қаттиқ одамларнинг қайсарроқ, қатий эканликларини, 5 киши кичик бўйли

одамлар ҳокимиятга интилган, бошқалар устидан буйруқ беришга мойил, чиройли одамлар ё ўта ўзига бино қўйган ёки нодон бўлишлигини айтишган ва ҳоказо.

Табиийки, бундай фикрлар мутлоқ тўғри эмас, лекин кишилар онгида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган тасаввурлар шундай образларни шакллантирган. Нотаниш одам ҳақида тушунчанинг шаклланишида у ҳақида берилган бирламчи маълумот катта рол ўйнайди. Масалан, талабаларнинг икки гуруҳига бир хил портрет кўрсатиб, биринчи гуруҳда бу одам йирик олим, иккинчисида эса, бу – давлат жиноятчиси деб, унга иккала ҳолда ҳам ижтимоий-психологик характеристика беришларини сўраган. Кўрсатмалар ҳар хил бўлганлиги сабабли берилган таърифлар ҳам ҳар хил бўлган. Биринчи гуруҳдаги талабалар бу одам меҳнатқаш, меҳрибон, шафқатли, ғамхўр, ақли бўлса керак, дейишган бўлса, иккинчи гуруҳдагилар уни – бешафқат, маккор, қатиятли деб таърифлашган. Биринчи гуруҳдагилар портретдаги кўзларни доно, мулойим дейишган бўлса, бошқалар уларни ёвуз, бешафқат деб айтишган.

Шундай қилиб, ижтимоий перцепсия ёки одамларнинг бир-бирларини тўғри идрок этиш ва тушуниш жараёни мулоқотнинг муҳим муаммоларидан биридир. Бу жараён психологик жиҳатдан мураккаб бўлиб, унда мулоқотга киришаётган томонларнинг ҳар бири алоҳида ана шу идрокнинг ҳам объекти, ҳам субъекти бўлиб фаолият кўрсатадилар. Идрокнинг объекти сифатида шахс қаралганда, унда ҳосил бўладиган «бошқа одам образи»нинг барча сифатлари ва қирралари назарда тутилади. Бундай образ пайдо бўлишига хизмат қиладиган белгиларга: ўша одамнинг ташқи қиёфаси, унинг кийиниши, ўзини тутиши, ҳиссий ҳолати, овози, нутқи, қилиқлари, юриши ва ҳоказолар киради. Лекин шуларнинг ичида одамнинг юзи мулоқот мобайнида суҳбатдошга энг кўп маълумот берадиган объектдир. Шунинг учун ҳам телефонда суҳбатлашгандан кўра юзма-юз суҳбатлашиш анча осон ва ахборотларга бойдир.

Одамларнинг бир-бирларини тўғри идрок этишлари уларнинг перцептив, яъни ҳиссий билиш (идрок сезиш) соҳасига алоқадор бўлса, бир-бирларини тушуниши уларнинг тафаккур соҳаларига бевосита боғлиқ мураккаб жараёндир. Бошқа одамни тўғри тушунган шахс унинг ҳиссий ҳолатига қира олган ҳисобланади, бошқача қилиб айтганда, унда эмпатия – бировларнинг ҳис кечинмаларини тушуна олиш қобилияти ривожланган бўлади.

Юксак онгли, маданиятли, «кўпни кўрган» шахсгина бошқаларни тўғри тушуниши, уларнинг мавқийида тура олиши мумкин.

5.5. Шахсларо муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни

Аслида ҳар бир инсоннинг ижтимоий тажрибаси, унинг инсоний қиёфаси, фазилатлари, ҳаттоки, нуқсонлари ҳам мулоқот жараёнларининг маҳсулидир. Жамиятдан ажралган, мулоқотда бўлиш имкониятидан маҳрум бўлган одам ўзида индивид сифатларини сақлаб қолиши мумкин, лекин у шахс бўлолмайди. Шунинг учун мулоқотнинг шахс тараққиётидаги аҳамиятини тасаввур қилиш учун унинг функцияларини, бизнинг ҳаётимизда бажарадиган вазифаларини таҳлил қиламиз.

Ҳар қандай мулоқотнинг энг элементар функцияси – суҳбатдошларнинг ўзаро бир-бирини тушунишларини таъминлашдир. Бу ўзбекларда самимий салом-алик, суҳбатдошни очиқ юз билан кутиб олишдан бошланади. Ўзбек халқининг энг нодир ва буюк хислатларидан бири ҳам шуки, уйига биров кириб келса, албатта очиқ юз билан кутиб олади, кўришади, сўрашади, ҳолаҳвол сўрайди. Шуниси характерлики, таъзияга борган чоғда ҳам ана шундай самимиятли қабулни ҳис қиламиз. Бу каби бирламчи контакт усуллари бошқа миллат ва халқларда ҳам бор, яъни бу жиҳат миллий ўзига хосликка эга.

Унинг иккинчи муҳим функцияси ижтимоий тажрибага асос солишдир. Одам боласи фақат одамлар даврасида ижтимоийлашади, ўзига зарур инсоний хусусиятларни шакллантиради. Одам боласининг йиртқич ҳайвонлар томонидан ўғриланиб кетилиши, сўнг маълум муддатдан кейин яна одамлар орасида пайдо бўлиши фактлари шуни кўрсатганки, «мауглилар» биологик мавжудот сифатида ривожланаверади, лекин ижтимоийлашувда ортда қолиб кетади. Бундан ташқари, бундай ҳолат боладаги билиш қобилиятларини ҳам чеклаши кўплаб психологик экспериментларда ўз исботини топди. Бунга ёрқин далили сифатида ушбу бўлиб ўтган воқеани келтиришимиз мумкин: 1799 йил Франциянинг жанубидаги Аверон ўрмонларида овчилар 12 ёшлар чамасидаги болани топиб олишади. Бу боланинг жисмоний ва психик ривожланишда инсон зотига ўхшаш томонлари ниҳоятда кам эди. У ҳайвон каби овқатланар, тўрт оёқлаб ҳаракат қилар, яқинлашганларни тишлашга интилар эди. Унинг эшитиш ва ҳид билиш сезгилари дарахт

барглари қимирлашига ҳам таъсирчан бўлса-да, лекин уй эшигини очиб-ёпиш ҳеч қандай реакцияга олиб келмасди. Қахратон совуқда ҳам яланғоч юра олиши ёки қайнок сувдан ўзига керакли озиқани ола олиши мумкин бўлган бу бола – Виктор (уни шундай деб аташган) беш йил давомида тинмай уни инсоний муносабатларга ўргатишга ҳарчанд уринишмасин, натижалар бесамара бўлди. У ҳолда савол туғилиши мумкинки, йер юзининг бошқа йерларида (Вест-Индия, Салвадор) топилган бўри тўдасида яшаган Амола ва Камола исмли қизалоқлар, шохдан шохга учиб юрадиган беш ёшли кичик Тарзанлар-чи, уларни қайта тарбиялай олишга ва ижтимоийлашувларига эришилди-ку? Шахс ривожланиши ва ўзига муомала нормадарини сингдиришда оптимал муддатлар мавжуд эканки, бу муддатни ўтказиб юбориш кейинчалик ўз таъсирини кўрсатар экан. Шунинг учун болани мулоқотга ўргатишни илк болалик давридан олиб бориш зарур эканлиги исботланди.

Мулоқотнинг яна бир муҳим вазифаси – у одамни у ёки бу фаолиятга ҳозирлайди, руҳлантиради. Одамлар гуруҳидан узоқлашган, улар назаридан қолган одамнинг кўли ишга ҳам бормади, борса ҳам жамиятга эмас, балки фақат ўзигагина манфаат келтирадиган ишларни қилиши мумкин. Масалан, кўплаб тадқиқотларда изоляция, яъни одамни ёлғизлатиб қўйишнинг унинг руҳиятига таъсири ўрганилган. Масалан, узоқ вақт термокамерада бўлган одамда идрок, тафаккур, хотира, ҳиссий ҳолатларнинг бузилиши қайд этилган. Лекин атайлаб эмас, тақдир тақозоси билан ёлғизликка маҳкум этилган одамларнинг мақсадли фаолиятлар билан ўзларини банд этишлари у қадар катта салбий ўзгаришларга олиб келмаслигини ҳам олимлар ўрганишган. Лекин барибир ҳар қандай ёлғизлик ва мулоқотнинг йетишмаслиги одамда мувозанатсизлик, ҳиссиётга берилувчанлик, хадиксираш, ҳавотирланиш, ўзига ишончсизлик, қайғу, ташвиш ҳисларини келтириб чиқаради. Шуниси қизиқки, ёлғизликка маҳкум бўлганлар маълум вақт ўтгач овоз чиқариб, гапира бошлашаркан. Бу аввал бирор кўрган ёки ҳис қилаётган нарсаси хусусидаги гаплар бўлса, кейинчалик нимагадир қараб гапиравериш эҳтиёжи пайдо бўлар экан. Масалан, бир М.Сифр деган олим илмий мақсадларини амалга ошириш учун 63 кун ғор ичида яшаган экан. Унинг кейинчалик ёзишича, бир неча кун ўтгач, у турган ерда бир ўргимчакни ушлаб олади ва у билан диалог бошланади. «Биз, деб ёзади у, шу ҳаётсиз ғор ичидаги танҳо

тирик мавжудотлар эдик. Мен ўргимчак билан гаплаша бошладим, унинг тақдири учун қайғура бошладим...»

Шахснинг мулоқотга бўлган эҳтиёжининг тўла қондирилиши унинг иш фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади. Одамлар, уларнинг борлиги, шу муҳитда ўзаро гаплашиш имкониятининг мавжудлиги факти кўпинча одамни ишлаш қобилиятини ҳам ошираркан, айниқса, гаплашиб ўтириб қилинадиган ишлар, биргаликда ёнма-ён туриб бажариладиган операсияларда одамлар ўз олдидан турган ҳамкасбига қараб кўпроқ, тезроқ ишлашга куч ва қўшимча ирода топади. Тўғри, бу ҳамкорликда ўша ёнидаги одам унга ёқса, улар ўртасида ўзаро симпатия ҳисси бўлса, унда одам ишга «байрамга келгандай» келадиган бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам Америкалик социолог ҳамда психолог Жон Морено асримиз бошидаёқ ана шу омилнинг унумдорликка бевосита таъсирини ўрганиб, социометрик технологияни, яъни сўровнома асосида бир-бирини ёқтирган ва бир-бирини инкор қилувчиларни аниқлаган ҳамда социометрия методикасига асос солган эди.

Шундай қилиб, мулоқот одамларнинг жамиятда ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятларининг ички психологик механизмини ташкил этади. қолаверса, ҳозирги янги демократик муносабатлар шароитида турли ишлаб чиқариш қарорларини яқка тартибда эмас, балки коллегиял – биргаликда чиқариш эҳтиёжи пайдо бўлганлигини ҳисобга олсак, одамларнинг муомала маданияти ва мулоқот техникаси меҳнат унумдорлиги ва самарадорликнинг муҳим омилларидандир.

5.6. Мулоқот ва унга ўргатиш муаммолари

Охирги йилларда «профессионализм» тушунчаси тез-тез ишалтиладиган бўлиб қолди. Чунки жамиятда туб ислохотларни амалга ошириш, меҳнат унумдорлигини «инсон омили»ни такомиллаштириш ҳисобига ошириш давр талаби бўлиб қолди. Айниқса, одамларни бошқариш соҳасидаги профессионализмга катта эътибор қаратилмоқда. Жуда кўпчилик мутахассислар барча бажарадиган функциялари орасида одамлар билан тил топишиш, уларга таъсир кўрсатиш, улар фаолиятини тўғри ташкил қилиш ва бошқариш энг мураккабларидан эканлигини эътироф этмоқдалар. Одамлар билан нормал муносабатларни ўрната олмаслик, айниқса, бизнес соҳасида шерикларнинг ҳолатлари, кутишларини аниқлай

олмаслик, ўз нуқтаи назарига ўзгаларни профессионал тарзда кўндиролмаслик, «биров»ни, унинг ички кечинмалари ва ўзига бўлган муносабатини аниқ тасаввур қила олмаслик амалий психологияда коммуникатив укувсизлик ёки дискоммуникация ҳолатини келтириб чиқаради. Бунда одамлар оддий тил билан айтганда, бир-бирларини тушунолмаётган қоладилар, шунинг оқибатида пишиб турган лойиҳа ёки яхши режа амалга ошмаслиги, бир неча ойларга чўзилиб кетиши мумкин.

Шунинг учун ҳам ҳозирги замон ижтимоий психологиясининг тадбикий ёналишида, бошқарув психологиясида катта ёшли одамларни коммуникатив билимдонликка ўргатиш, уларда зарур коммуникатив малакаларни ҳосил қилишга қатта аҳамият берилмоқда. Ҳар бир корхона, хусусий фирма ёки давлат муассасасини бошқарувчи менежер, раҳбар тайёрлаш муаммоси ана шу раҳбарларни, бошқарувчиларни психологик жиҳатдан одамлар билан ишлашга ўргатиш муаммосини четлаб ўтолмайди. Умуман, ҳозирги даврда ҳар қандай мутахассис – врач, муҳандис, ўқитувчи, иқтисодчи, агроном, қурувчи, журналист, маданиятшунос ёки бошқалар ҳам коммуникатив малакаларга эга бўлмагунча, бозор муносабатлари шароитида тезда жамоага киришиб, кўпчилик билан тил топишиб, профессионал маҳоратларини кўрсата олишмайди. Ҳар бир зиёли инсон бошқалар билан ҳамкорлик қилиш маҳорати ва санъатига эга бўлиши керак.

Бу вазифа одамларни муомала ва мулоқот этикасига ўргатишни ҳар қачонгидан ҳам долзарб қилиб кўймоқда. Тўғри, мулоқотга киришиш – ижтимоийлашув жараёнида барча сифатлардан олдинроқ шаклланидиган қобилиятлардан, у табиий ва ҳаётий нарса. Бола тили жуда яхши чиқиб улгурмай, атрофидагилар билан актив мулоқотга кириша бошлайди. Лекин масаланинг парадоксал томони ҳам шундаки, йиллар ўтган сари онгли, ақлли одам ҳар бир гапини ўйлаб гапирадиган, ҳар бир қадамини ўйлаб босадиган бўлиб қолади, бу унинг жамиятдаги мавқийсини белгилувчи воситадир. Бу мулоқотга киришишга руҳан тайёрланишнинг аҳамиятини ҳам одам англашини тақозо этади. Шундай қилиб, ана шу энг табиий ва бир қарашда оддий инсон фаолияти шу қадар мураккаб ва серқирраки, унинг механизмларини ўрганиш, гуруҳларда тўғри муносабатларни ташкил этиш ва одамларни самарали мулоқотга ўргатиш муаммоси бугунги ижтимоий психологиянинг муҳим масалаларидандир.

Маълумки, гаплашаётган одамлар бири гапиради, иккинчиси тинглайди, эшитади. Мулоқотнинг самарадорлиги ана шу икки кирранинг қанчалик ўзаро мослиги, бир-бирини тўлдиришига боғлиқ экан. Нотўғри тасаввурлардан бири шуки, одамни муомала ёки мулоқотга ўргатганда, уни фақат гапиришга, мантиқан асосланган сўзлардан фойдаланиб, таъсирчан гапиришга ўргатишади. Унинг иккинчи томони – тинглаш қобилиятига деярли эътибор берилмайди. Машҳур америкалик нотик, психолог Дейл Карнеги «Яхши суҳбатдош – яхши гапиришни биладиган эмас, балки яхши тинглашни биладиган суҳбатдошдир» деганда, айнан, шу қобилиятларнинг инсонларда ривожланган бўлишини назарда тутган эди.

5.7. Тинглаш маҳорати

Мутахассисларнинг аниқлашларича, ишлаётган одамлар вақтининг 45%и кимларнидир тинглашга сарф қилар экан, одамлар билан доимий мулоқотда бўладиганлар – савдо ходимлари, алоқачилар, раҳбарлар, мухбирлар ва бошқалар 35-40% ойлик маошларини одамларни «тинглаганлари» учун оларканлар. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, коммуникациянинг энг қийин соҳаларидан ҳисобланган тинглаш қобилияти одамга кўпроқ фойда келтираркан.

Шунинг учун бўлса керак, немис файласуфи А.Шопенгауер: «Одамларни ўзингиз тўғрингизда яхши фикрга эга бўлишларини хоҳласангиз, уларни тингланг», – деб ёзган экан. Дарҳақиқат, агар сиз куюниб гапирсангиз-у, суҳбатдошингиз сизни тингламас, бошқа нарса билан овора бўлаверса, ундан ранжийсиз, нафақат ранжийсиз, балки у билан алоқани ҳам узасиз. Ўқитувчи гапираётган пайтда уни тингламаслик одобсизликнинг энг кенг тарқалган кўриниши деб баҳоланишини биласизми?

Нима учун биз кўпинча яхши гапирувчи, сўзловчи бўла оламиз-у, яхши тингловчи бўла олмаймиз? Психологларнинг фикрича, асосий халақит берувчи нарса – бу бизнинг ўз фикр-ўйларимиз ва хоҳишларимиз оғушида бўлиб қолишимиздир. Шунинг учун ҳам баъзан расман шеригимизни тинглаётгандай бўламиз, лекин аслида хаёлимиз бошқа йерда бўлади. Тинглашнинг ҳам худди гапиришга ўхшаш техникаси, усуллари мавжуд.

Уларнинг тури ҳам кўп, лекин асосан биз кундалик ҳаётда унинг икки усулини қўллаймиз:

сўзма-сўз қайтариш;
бошқача талқин этиш.

Биринчиси, суҳбатдош сўзларининг бир қисмини ёки яхлитича қайтариш орқали, шерикни қўллаб-қувватлашни билдиради. Иккинчи усул эса – шеригимиз сўзларини тинглаб, ундаги асосий ғояни мухтасар, ўзимизнинг талқинимизда ифода этиш. Иккала усул ҳам шерик учун муҳим, чунки у сизнинг тинглаётганингизни, ҳаттоки, ундаги ғояларга қарши эмаслигингизни билдиради. Бундай ташқари, биз яхши тинглаётган бўлиб, «Йўғ-е?», «Наҳотки?», «Қара-я?», «Яша!» лукмалари билан ҳам суҳбатдошимизни гапиришга, янаям ўз фикрларини ойдинлаштиришга чақириб турамыз.

Демак, аслида биздаги гапирётган шахс етакчи, у суҳбатнинг мутлоқ хокими, деган тасаввур унчалик тўғри эмас. Яхши тинглашда ҳам шундай куч борки, у суҳбатдошни Сизга жуда яқинлаштиради, ишончни туғдиради. Чунки мулоқот жараёнидаги энг қимматли нарса – бу ахборотнинг ўзи. Тинглаётган одам маънили, яхши диалогдан фақат яхши, фойдали маълумот олади. Гапирган эса аксинча, ўзидаги борини бериб, гапирмайдиган суҳбатдошдан «тесқари алоқани» олиб улгурмай, ҳйеч нарсасиз қолиши ҳам мумкин. Шунинг учун мулоқотга ўргатишнинг муҳим ёъналишларидан бири – одамларни фаол тинглашга, бунда барча паралингвистик ва новербал омиллардан ўринли фойдаланишга ўргатишдир.

Актив ҳолат. Бу – агар кресло ёки диван каби мебел бўлса, унга бемалол ястаниб ёки ётиб олмаслик, суҳбатдошнинг юзидан ташқари жойларига қарамаслик, мимика, бош чайқаш каби ҳаракатлар билан унинг ҳар бир сўзига қизиқаётганлигингизни билдиришни назарда тутати;

Суҳбатдошга самимий қизиқиш билдириш. Бу нафақат суҳбатдошни ўзига жалб қилиб, балки кейин навбат келганда ўзининг ҳар бир сўзига уни ҳам кўндиришнинг самарали йўлидир;

Ўйчан жимлик. Бу суҳбатдош гапирётган пайтда юзда масъулият билан тинглаётгандай тасаввур қолдириш орқали ўзингизнинг суҳбатдан манфаатдорлигингизни билдириш ёъли.

Агар биз суҳбатдошимизни яхши, диққат билан тингласак, бу билан биз унда ўз-ўзига ҳурматни ҳам тарбиялаймиз. Демак,

тинглаш жараёни кўпчилик тасаввур қилгани каби унчалик пассив жараён эмас экан. Унинг мулоқотнинг самарали бўлишидаги аҳамияти ниҳоятда катта. Чунки тинглаш қобилияти гапирувчини илҳомлантиради, уни руҳлантиради, янги фикрлар, ғояларнинг шаклланишига шароит яратади. Шунинг учун маърузачи профессорнинг ҳар бир чиқиши ва маърузаси агар талабалар томонидан диққат билан тингланса, бу педагогик мулоқотдан иккала томон ҳам тенг ютади.

5.8. Гуруҳлар ва уларнинг турлари таснифи

Ҳар бир шахс ўз фаолиятини турли гуруҳлар шароитида ёки турли гуруҳлар таъсирида амалга оширади. Чунки жамиятдан четда қолган ёки инсонлар гуруҳига умуман қўшилмайдиган индивиднинг ўзи йўқ. Киши жамиятда яшар экан, у доимо турли инсонлар билан мулоқотда, ўзаро таъсирда бўлади, бу мулоқот жараёнлари эса доимо кишилар гуруҳида рўй беради. Шунинг учун ҳам гуруҳлар муаммоси, уни ўрганиш ва гуруҳларнинг шаклланишига оид илмий хулосалар чиқариш ижтимоий психологиянинг асосий мавзуларидан ва муаммоларидан биридир.

Психологик маънода гуруҳ – бу умумий белгилар, Фаолият, мулоқот ҳамда мақсадлар асосида бирлашган кишилар уюшмасидир. Умуман одамлар гуруҳи ташкил топиши учун албатта, қандайдир умумий мақсад ёки тилаклар, умумий белгилар бўлиши шарт. Масалан, талабалар гуруҳи учун умумий нарсалар кўп (ўқув фаолияти, билим олиш, ёшларга хос бирликлар (ўспирин, ёшлар, маълум ўқув юртида таълим олиш истаги ва ҳоказо). Кўчада бирор тасодиф рўй берганлиги учун тўпланган кишилар учун ҳам умумий бўлган нарса бор – бу қизиқувчанлик бўлиб ўтган ҳодисага гувоҳлик, унга умумий муносабатдир.

Гуруҳни алоҳида шахслар ташкил этади, лекин ҳар бир гуруҳ психологияси уни ташкил этувчи алоҳида шахслар психологиясидан фарқ қилади ва ўзига хос қонуниятларга бўйсунди. Айни шу қонуниятларни билиш эса турли типли гуруҳларни бошқариш ва ана шу гуруҳларни ташкил этувчиларни тарбиялашнинг асосий мезонидир.

Гуруҳлар таркибидаги одамлар сонига кўра катта ва кичик гуруҳларга бўлинади. Психологияда кўпроқ кичик гуруҳлар ўрганилади. Уни неча нафар киши ташкил этиши, неча нафар

кишининг ҳамкорликдаги фаолияти кўпроқ самара бериши масаласи амалий аҳамиятга эгадир. Кўпчилик олимлар гуруҳнинг бошланғич нуқтаси сифатида миқдор жиҳатдан икки кишини – диадани тан олишади. Поляк олими Ян Шепанский бунга қўшилмаса-да (унинг фикрича камида уч киши – триададан бошланади), ҳар қалай диада ўзига хос уюшма сифатида тан олинган. Масалан, янги оила қуриб, бирга яшаётган кишилар, севишганлар, икки дўст – ўзига хос кичик гуруҳ. Ҳар қандай кичик гуруҳга хос сифат шуки, унинг аъзолари бир-бирлари билан бевосита мулоқотга киришиш, «юзма-юз» бўлиш имкониятга эга бўлади. Ҳар бир киши учун шу гуруҳ жуда аҳамиятли бўлиб, унинг нормаларига ўзи хоҳлаб-хоҳламай бўйсунга бошлайди. Кичик гуруҳнинг чегараси масаласи ҳам кўп муҳокама қилинади.

Г.М. Андреева бу чегарани 12-15 киши деб ҳисобласа, америкалик Ж.Морено ўз вақтида бу чегарани 30-40 гача сурган эди. Лекин бизнингча, унинг юқори чегараси неча киши бўлишидан катъий назар, ўзаро бевосита мулоқот имкониятини бериши ва ҳар бир аъзо бир-бирига таъсир кўрсата олиши керак.

5.9. Катта ижтимоий гуруҳлар психологияси

Катта гуруҳлар миқдор жиҳатдан кўпчиликни ўз ичига олган инсонлар жамоаси бўлиб, уларнинг ҳар бир аъзоси кичик гуруҳдагилардан фарқли ўзаро бир-бирлари билан мулоқатда бўлиш имкониятига эга бўлавермайди. Масалан, Ўзбекистон Миллий университети жамоаси катта гуруҳ. Уни ташкил этувчи талабалар, магистрантлар, аспиранту-докторантлар, профессор-ўқитувчилар, техник ходимлар ва хўжалик ходимлари – бу минглаб инсонлар гуруҳидир. Уларнинг барчасини бирлаштирувчи мақсадлар муштарак, умумий макон борлиги уни яхлит гуруҳ деб аташга имкон беради. Шундай бўлса-да, унинг барча аъзолари бир-бирларини танимасликлари, ҳамкорликда бир-бирларига таъсир кўрсата олмасликлари мумкин. Худди шундай – катта гуруҳларга яна Ўзбекистон аҳолисини, ўзбек ёшларини, байрамда кўчага чиққан халойиқни мисол сифатида келтирса бўлади. Демак, катта гуруҳларнинг бошланғич чегараси 30-40 кишидан ортиқ бўлса, унинг охириги кўрсатгичи ҳақида гапириш анча мушкул бўлади.

5.10. Катта гуруҳлар психологиясига хос хусусиятлар

Катта гуруҳлар кишиларнинг шундай бирлашмаларики, ундаги одамлар сони кўпчиликни ташкил этиб, маълум синфий, илмий, ирқий, профессионал белгилар уларнинг шу гуруҳга мансублигини таъминлайди. Катта гуруҳларни ташкил этувчилар кўп сонли бўлганлиги ва улар хулқ-атворини белгиловчи механизмларнинг ўзига хослиги туфайли бўлса керак, ижтимоий психологияда олимлар кўпинча кичик гуруҳларда иш олиб боришни афзал кўрадилар. Лекин катта кишилар уюшмасининг психологиясини билиш жуда катта тарбиявий ва сиёсий-мафкуравий аҳамиятга эга. Бу соҳадаги тадқиқотларнинг камлиги бир томондан, айтиб ўтилганидек кўпчиликни қамраб олишда қийинчиликлар бўлса, иккинчи томондан, катта гуруҳлар психологиясини ўрганишга қаратилган методик ишлар захирасининг камлигидир. Масалан, ишчилар ёки зиёлилар синфи психологияси ўрганилиши керак дейлик, аввало ўша ишчиларнинг сони кўп, қолаверса, ишчиларнинг ўзи турли ишлаб чиқариш шароитларида ишлаётган, турли иқлим шароитларида яшаётган турли миллатга мансуб кишилардир. Уларнинг барчасини қамраб оладиган ягона ишончли усулни топиш масаласи жуда жиддий муаммо бўлганлиги учун ҳам ҳар бир катта гуруҳга тааллуқли бўлган асосий, йетакчи сифатни топиш ва шу асосда унинг психологиясини ўрганиш ҳозирча ижтимоий-психологиядаги асосий методологик ёълланма бўлиб келмоқда. қолаверса, катта гуруҳлар жамиятнинг тарихий тараққиёти мобайнида шаклланган гуруҳлар бўлгани учун ҳам ҳар қандай гуруҳни ўрганишдан олдин, хоҳ бу синфлар бўлсин, хоҳ миллатлар ёки халқлар психологияси бўлсин, унинг ҳаёт тарзи, унга хос бўлган одатлар, удумлар, анъаналар ўрганилади. Ижтимоий-психологик маънода, ҳаёт тарзини ўрганиш деганда, у ёки бу гуруҳга тааллуқли бўлган кишилар ўртасида амалга ошириладиган мулоқот типлари, ўзаро муносабатларда устун бўлган психологик омиллар, қизиқишлар, қадриятлар, эҳтиёжлар ва бошқалар назарда тутилади. Ана шуларнинг умумийлиги туфайли ҳар бир шахсда, яъни у ёки бу катта гуруҳга мансуб бўлган шахсда типик хислатлар шаклланади. Масалан, 90-йиллар ёшларига хос бўлган типик сифатлар ана шу ёшлар ўртасида кенг тарқалган урф-одатлар, мода, сўзлашиш хусусиятлари, қадриятлар, қизиқишлар ва ҳоказолар туфайли шаклланади. Шунинг учун ҳам 20 ёшли

кишининг психологиясини тўлиқ равишда ўрганиш учун ундаги билиш жараёнларининг ўзига хослиги, шахси, характери ва бошқа индивидуал-психологик хусусиятларидан ташқари, яна унга ўхшаш ёшларда устун бўлган психологик хислатларнинг қанчалик намоён бўлишини, у мансуб бўлган ва асосан вақтини ўтказадиган гуруҳлар психологиясини, миллий сифатларини ҳам назарда тутиш ва уларни ўрганиш зарур. Бу дегани, ҳар бир шахс онгида унинг якка, алоҳида орттирган шахсий тажрибасига алоқадор психологик тизимлардан ташқари, унинг қайси миллатга, элат, синфга мансублигидан сингдирилган психологик тизимлар ҳам мавжуддир ва уни илмий тадқиқотчи инкор этмаслиги керак

5.11. Этник гуруҳлар психологияси

Ижтимоий психологияда катта гуруҳлар ичида этник гуруҳлар психологияси, яъни этнопсихология бўйича кўпроқ тадқиқотлар ўтказилди. Айниқса, ҳозирги даврда ҳар бир жумҳуриятлар алоҳида, мустақил давлат мавқеини олган, лекин бошқа томондан қараганда, ҳамдўстлик мамлакатлари иттифоқи шароитида миллатлар ўртасида муттасил алоқалар мавжудлигидан келиб чиқиб, миллий психология масалалари кун тартибида аввалгидан ҳам долзарб масала сифатида қўйилмоқда. Шунинг учун ҳам катта гуруҳлар ичида миллий гуруҳларга кўпроқ эътибор беришни лозим топдик. Бундай эътиборнинг яна бир боиси – Ўзбекистонда бу соҳада айрим тадқиқотларнинг ўтказилганлиги, лекин улар кўп ҳолларда миллий психология даражасига олиб чиқилмаганлигидандир.

Этнопсихология – бу психологиянинг шундай тармоғи, у айрим олинган миллатлар психологиясидан ташқари, турли халқлар психологиясини, кичик миллий гуруҳларни ҳам ўрганadi. Маълумки, бу борадаги биринчи илмий тадқиқотлар В. Вундт томонидан олиб борилган эди. Унинг тадқиқотларидаги «ъхалк» тушунчаси аслида этник уюшма маъносида тушунтирилган эди. Унинг фикрича, этник гуруҳлар психологиясини ўрганиш учун уларнинг тилини, одатларини ва ана шу халқларда кенг тарқалган афсоналар ва бошқа онг тизимларини ўрганиш керак. А.Р. Лурия эса Ўзбекистон худудидаги яшайдиган халқларнинг психологиясини ўрганди. Унинг асосий мақсади миллий психологик хусусиятларни ўрганишда тарихий принципга таяниш лозимлигини

исботлаш ҳамда миллий психологиянинг ҳаёт тарзига, шахснинг жамиятда кишилар муносабатлари тизимида тутган ўрнига бевосита боғлиқлигини исбот этиш эди ва бу тадқиқотда биринчи марта миллий психологияни ўрганишга ёрдам берувчи методлар ва методологик принциплар синаб кўрилди.

Охириги йилларда чет эл ва собиқ Иттифок олимларининг тадқиқотларини умумлаштириб, этнопсихологик ишларга ягона илмий ёндашувни топиш ҳаракатлари сезилмоқда. Бу соҳада машҳур рус этнографи ва психологи Ю.Бромлей олиб борган ишлар, унинг лабораториясида тўпланган маълумотлар мисол бўлиши мумкин. Ю.Бромлей этник гуруҳлар психологиясида икки томонни ажратиб беради:

Психик асос – этник характер, темперамент, миллий анъаналар ва одатлардан иборат барқарор қисм;

Ҳиссий соҳа – этник ёки миллий ҳис-кечинмаларини ўз ичига олган динамик қисм. Лекин тадқиқотчилар нима учундир, миллий психология масалалари билан шуғулланишганда, миллий қирралар ёки сифатларни аниқлаш билан шуғулланишганда, у ёки бу миллатларгагина хос бўлган қирраларни топишга уринадилар, лекин фан-техника ривожланган, миллатлар уйғунлиги, миллатларнинг доимий ўзаро ҳамкорлиги ва мулоқоти шароитида, аралаш никоҳлар кенг тарқалган шароитда фақат у ёки бу миллатга хос бўлган қирралар ҳақида гапириш жуда қийин. Масалан, ўзбеклар ўртасида ўтказилган кичик тадқиқот натижасида шу нарса маълум бўлдики, гўёки меҳмондўстлик камтарлик, самимийлик каби ижобий сифатлар ўзбек халқидагина хос эмиш. Тўғри, бу сифатлар албатта, ўзбекларда бор. Лекин, айнан шу сифатлар бошқа миллатлар вакилларида ёқ дейишга ҳаққимиз ёқ. Худди ҳар бир шахс онгида турлича стереотиплар, яъни ўрнашиб қолган образлар бўлганидек ҳар бир оила, яқин ошна-оғайнилар ва ўзига ўхшаш шахслар билан мулоқот жараёнида у ёки бу миллат вакилида ҳам ўз миллатига хос бўлган сифатлар ҳақида стереотиплар пайдо бўлиб, улар онгида ўрнашиб боради. Бундай стереотиплар ўз миллатига ва бошқа халқларга нисбатан бўлиб, бошқалар ҳақидаги тасаввурлар анча содда, юзаки, мазмунан тор бўлади. Шундай тасаввурлар асосида бошқа миллатларга нисбатан ёқтириш (симпатия) ёки ёқтирмаслик (антипатия) ва бефарқлик муносабатлари шаклланади. Ўз миллати ҳақидаги тасаввур ва стереотиплар эса миллий «этноцентризм» ҳиссини шаклланти-

радики, шу ҳис туфайли шу миллий гуруҳ вакилларида бошқа миллатларга нисбатан иррационал муносабатлар пайдо бўлиши, бу эса миллий антогонизм ва миллий адоватларни келтириб чиқариши мумкин. Бу борада, ижтимоий психологлар ва мафкурачилар олдида турган муаммолардан бири миллат вакилларида миллий гурурнинг қай даражада бўлишини аниқлаш муаммоси туради. Чунки кўпинча миллий гурур туфайли айрим шахсларда бошқа миллатларни менсимаслик, улардаги гурур ёки миллий ҳисларни тан олмаслик ҳоллари кузатилмоқда. Умуман, бизнинг фикримизча, миллий адоватлар асосида ётган этносентризм ва миллий гурурнинг салбий кўринишлари бошқа миллатларнинг тарихини, уларнинг аънаналарини, тили ва ҳоказоларини билмасликдан келиб чиқади. Миллий психология бўйича ўтказилиши лозим бўлган тадқиқотларнинг мақсадларидан бири ҳам бошқа миллатлар психологиясини билиб, уни бошқа миллатларга йетказиш туфайли, ҳар бир миллат вакилига ҳурмат-иззат ҳиссини кучайтиришдир. Чунки ўзини ҳурмат қилмаган одам бошқани ҳурмат қилмайди, бунинг учун эса ўз психологиясини ҳам, ўзгалар психологиясини ҳам билиши керак. Шундагина шахслараро зиддиятларга барҳам берилиши мумкин. Бу нарса миллатлар психологиясига ҳам хосдир. Яъни фан жамиятга шундай этнографик ва этнопсихологик маълумотлар мажмуини яратиб бериши лозимки, ундаги маълумотлар асосида катта гуруҳ ҳисобланган миллатлар психологиясини ҳам бошқариш мумкин бўлсин.

5.12. Кичик гуруҳлар психологияси

Кичик гуруҳлар муаммоси ижтимоий психологияда энг яхши ишланган ва кўплаб илмий тадқиқотлар ўтказилган объектлардандир. Бу муаммони тадқиқ этишда олимлар ўз олдига шундай масалани қўйганлар, яъни, индивид якка ҳолда яхши ишлайдимн ёки гуруҳда яхшироқ самара берадими, бошқа одамларнинг ёнида бўлиши унинг фаолиятига қандай таъсир кўрсатади. Шунини таъкидлаш лозимки, бундай шароитларда индивидларнинг ўзаро ҳамкорлиги эмас, балки уларнинг бир вақтда бир йерда бирга бўлганлиги фактининг таъсири ўрганилди. Олинган маълумотлар шунини кўрсатдики, бошқалар билан ҳамкорликда бўлган индивид фаолиятининг тезлиги ошади. лекин ҳаракатлар сифати анча пасайиши аниқланди. Бундай маълумотлар америкалик Н.Триплетт,

немис олимлари А.Майер, В.Мёде, рус олими В.Бехтерев ва бошқаларнинг тадқиқотларида ҳам қайд этилди. Бу психологик ҳодиса ижтимоий психологияда ижтимоий фасилитасия номини олди, унинг моҳияти шундан иборат эдики, индивиднинг фаолият маҳсулларига унинг ёнида бўлган бошқа индивидларнинг бевосита таъсири бўлиб бу таъсир аввало сенсор кучайишлар ҳамда иш-ҳаракатларнинг, фикрлашларнинг тезлигида намоён бўлади. Лекин айрим экспериментларда тескари эффект ҳам кузатилди, яъни бошқалар таъсирида индивид реакцияларидаги тормозланиш фаолиятининг сусайиши ҳолатлари; бу нарса фанда ингибисия деб аталади.

5.13. Кичик гуруҳларга хос қонуниятлар

Биринчидан, кичик гуруҳларнинг ҳажми, уни ташкил этувчи шахслар сони хусусида шундай фикрга келиндикки, кичик гуруҳ «диада» икки кишидан тортиб, то мактаб шароитида 30-40 кишигача деб қабул қилинди. Икки кишилик гуруҳ дейилганда, аввало оила – янги шаклланган оила кўпроқ назарда тутилади. Лекин самарали ўзаро таъсир назарда тутилганда 7-2 киши кўзланади. Бундай гуруҳ турли ижтимоий психологик тадқиқотлар учун ҳам, ижтимоий-психологик тренинглар ўтказиш учун ҳам қулай ҳисобланади.

Иккинчидан, гуруҳнинг ўлчами қанчалик катта бўлса, унинг алоҳида олинган шахслар учун қадрсизланиб бориш хавфи кучаяди. Яъни, шахснинг кўпчиликдан иборат гуруҳдан ўзини тортиш ва унинг нормаларини бузишга мойиллига ортиб боради.

Учинчидан, гуруҳнинг ҳажми кичиклашиб борган сари шахслараро ўзаро муносабатлар таранглашиб боради. Чунки, шахсларнинг бир-бирлари олдида масъулиятларининг ошиши ва яқиндан билишлари, уларнинг ўртасидаги алоқаларда доимо аниқлик бўлишини талаб қилади. Муносабатлардаги ҳар қандай дисбаланслар, яъни номуаносибликлар очик ҳолдаги зиддиятларни келтириб чиқаради.

Тўртинчидан, агар гуруҳ аъзоларининг сони тоқ бўлса, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар жуфт бўлган ҳолдигидан анча яхши бўлади. Шундан бўлса керак, бошқарув психологиясида одамларни бирор нимага сайлашда ва умуман расмий танловларда гуруҳдаги одамлар сони тоқ қилиб олинади.

Бешинчидан, шахснинг гуруҳ тазйиқига берилиши ва бўйсунлиши ҳам гуруҳ аъзоларининг сонига боғлиқ. Гуруҳ сони 4-5 киши бўлгунга қадар, унинг таъсири кучайиб боради, лекин ундан ортиб кетгач, таъсирчанлик камайиб боради. Масалан, кўчада содир бўлган бахтсиз ҳодисанинг гувоҳлари сони ортиб борган сари, жабрланганга ёрдам беришга интилиш, масулият ҳисси пасайиб боради.

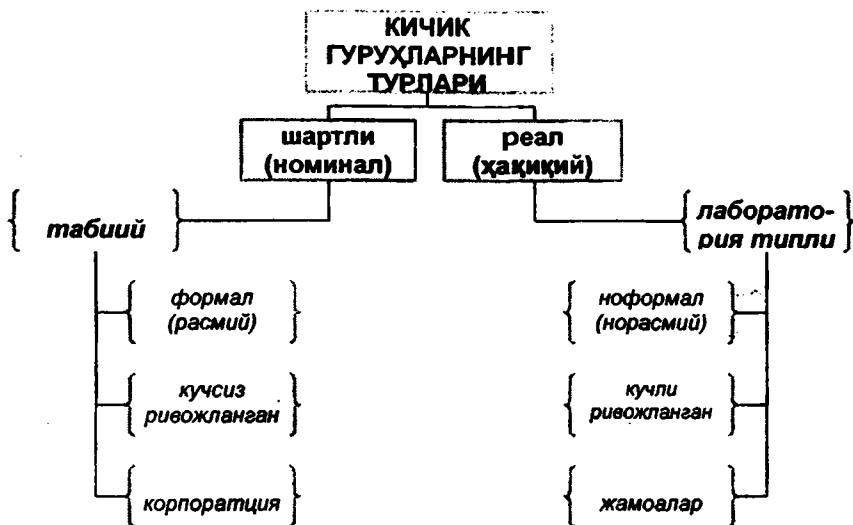
Бу қонуниятларни билиш эса, ўз навбатида табиий гуруҳларни бошқариш ишини анчай енгиллаштиради.

5.14. Кичик гуруҳларнинг классификацияси

Р.С.Немов кичик ижтимоий гуруҳларнинг қуйидаги классификациясини таклиф этган (-расм).

Тарихан кичик гуруҳларни расмий ва норасмий турларга бўлиш қабул қилинган. Бундай бўлинишни Америкалик олим Э. Меё таклиф этган эди. Унинг фикрича, расмий гуруҳлар бир аъзоларнинг расмий ролларга эга эканлиги, улар мавқеининг ва гуруҳда тутган ўрнининг аниқлиги билан характерланади. Бундай гуруҳларда муносабатлар асосан «вертикал» тарзда рўй бериб, гуруҳнинг бир ёки бир неча аъзосида «ҳокимият» бўлганлиги учун ҳам, улар бошқаларни бошқариш, уларга буйруқ, расмий кўрсатмалар бериш ҳуқуқига эга бўладилар. Расмий гуруҳга мисол қилиб ҳар қандай биргаликдаги фаолият мақсадлари асосида шаклланган жамоаларни – ишлаб чиқариш бригадаси, талабалар гуруҳи, синф ўқувчилари, педагогик жамоа ва бошқаларни олиш мумкин.

Расмий гуруҳлардан фарқли ўлароқ норасмий гуруҳлар ҳам мавжуд бўладик, улар асосан стихияли тарзда, аниқ мақсадсиз таркиб топади ва уларда аъзоларнинг аниқ мавқеелари, роллари олдиндан белгиланган бўлмайди. Кўпинча норасмий гуруҳ расмий гуруҳ таркибида ташкил топади ва уларни бошқариш ҳам олдиндан белгиланган бўлмай, одамлар ичидан у ёки бу шахсий сифатлари туфайли ажралиб чиққан аъзолар норасмий раҳбарлик ролини бажаришлари мумкин.

Р.С.Немов буйича кичик ижтимоий гуруҳларнинг классификацияси

5.15. Кичик гуруҳлардаги динамик жараёнлар

Маълумки, гуруҳда тўпланган кишилар ўртасида доимий мулоқот ва муносабатлар мавжуд бўладиги, уларнинг мазмуни ва ёъналишига кўра, ўзига хос ижтимоий-психологик муҳит шаклланади. Бу муҳит гуруҳнинг тараққиётини ҳам, ундаги турли жараёнларни ҳам белгилайди. Гуруҳнинг динамик жараёнлари деганда аввало унинг шаклланиш жараёни, лидерлик ва гуруҳда турли қарорларни қабул қилиш жараёни, гуруҳнинг ҳар бир шахсга таъсири кабилар тушунилади.

Гуруҳнинг шаклланиши, унинг пайдо бўлиши ҳақида гапириладиган бўлса, аввало шуни таъкидлаш лозимки, гуруҳ жамият эҳтиёжлари ва ижтимоий талаблар асосида пайдо бўлади. Масалан, синф жамоаси доимо болаларнинг ривожланиши ва уларнинг мактабларда таълим олишлари кераклиги учун, талабалар гуруҳи ҳам шунга ўхшаш олий маълумотли шахслар керак бўлганлиги учун пайдо бўлади ва ҳоказо. Лекин бу масаланинг ижтимоий томони. Унинг соф психологик томони ҳам борки, у одамларнинг нима учун жамоаларда ишлаши, одамлар ичида

бўлиши билан боғлиқ. Чунки ҳар бир нормал инсонда мулоқотга бўлган эҳтиёж ҳамда турли ҳаётий вазиятларда ўзини ижтимоий ҳимояда сезиш эҳтиёжи борки, бу нарса турли кичик жамоаларда уларнинг бўлишини тақозо қилади. Лекин гуруҳга аъзо бўлиш билан биргаликда ҳар бир индивид қатор гуруҳий жараёнларнинг гувоҳи бўлади.

Ҳар бир гуруҳ ўзига хос психологик тизимга ҳам эга. Уни ташкил этувчи элементлар нисбатан барқарор бўлиб, улар гуруҳ аъзолари хулқ-атворини мувофиқлаштириб туради. Аввало гуруҳнинг миссиясини ажратиш керак. Миссия – одамларни жамоа меҳнати атрофида уюштириб, бирлаштирувчи психологик элементдир. Масалан, барча талабаларнинг мақсади – ўқиш, профессионал малака орттириб, мутахассис бўлиб йетишиш.

Гуруҳнинг автономлиги даражаси ҳам маълум аҳамиятга эга омил, чунки ҳар бир аъзо умумий мақсад асосида бирлашган бўлса ҳам, уларнинг ҳар бирининг ўз бурч ва вазифалари бор ва шу нуқтаи назардан ҳар одам ўз имкониятларини ўзича ишга солиб, ўзаро муносабатларга сабаб бўлади.

Гуруҳнинг психологик тизимга таъсир этувчи омилларга яна уларнинг жинсий, ёш жиҳатдан, маълумоти ва малакаси нуқтан назаридан фарқ қилувчи, уйғунликни ташкил этувчи омиллар ҳам киради.

Гуруҳнинг уюшганлиги ҳам динамик кўрсаткичлардан бўлиб, шу нуқтаи назардан ҳар бир гуруҳ бир-биридан фарқ қилади. Масалан, одамлар ҳамкорликда бажараётган ишнинг қизиқарли ва ҳамма учун манфаатли эканлиги, гуруҳ нормаларининг аъзолар томонидан умуман олганда қабул қилиниши, қадриятлар тизимини тасаввур қилишдаги фикрлар мослиги уюшқоқликнинг мезонларидир.

Гуруҳнинг тизими яна унинг катта-кичиклигига ҳам боғлиқ. Масалан, 5-10 кишидан иборат гуруҳдаги муносабатлар яхшироқ, уйғунроқ ва фаолият самаралироқ ҳисобланади. Чунки бундай гуруҳларда норасмий мулоқот учун маъқул шароит мавжуд бўлади. Бундай гуруҳларда «гуруҳбозлик» деган иллат ҳам бўлмайди. Гуруҳнинг ҳажми ортиб борган сари уларда расмиятчилик, расмий юзаки муносабатлар кўпаяди ва бу одамлар ўртасидаги инсоний муносабатларда ўз аксини топади.

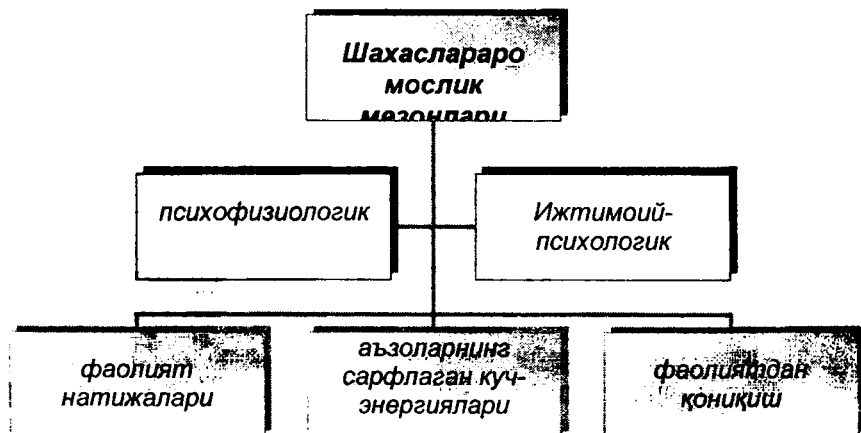
Гуруҳлардаги лидерлик ва умумий қарорларга келиш ҳам динамик жараёнларга киради.

5.16. Гуруҳ ва шахс: психологик ўзаро мослик

Гуруҳ ҳаёти ва ундаги аъзоларнинг ўзларини яхши ҳис қилишлари кўп жиҳатдан уларнинг ҳамкорликда ишлай олишлари ва бир-бирларига ижобий муносабатда бўла олишларига боғлиқ. Бу ҳодисани тушунтириш учун фанда психологик мослик тушунчаси мавжуд. Психологик мослик деганда, гуруҳ аъзолари сифатлари ва қарашларининг айнанлиги эмас, балки улар айрим сифатларининг мос келиши, қолганларининг керак бўлса, тафовут қилиши назарда тутилади. Мосликнинг мезони сифатида рус олими Н.Обозов куйидагиларни ажратади:

Бундан ташқари, фанда асосан икки хил ўзаро мослик фарқланади: психофизиологик ва ижтимоий психологик. Биринчи ҳолатда фаолият жараёнида одамларнинг бир хил ва мос тарзда ҳаракат қила олишлари, реакциялар мослиги, иш ритми ва тезлигидаги уйғунликлар назарда тутилса, иккинчисида ижтимоий ҳулкдаги мослик - установкалар бирлиги, эҳтиёж ва қизиқишлар, қарашлардаги монандлик, ёъналишлар бирлиги назарда тутилади. Биринчи хил мослик кўпроқ конвейер усулида ишланадиган саноат корхоналари ходимларида самарали бўлса, бу олийгоҳ ўқитувчилари, ижодий касб эгаларида иложи ёъқ ва бўлиши мумкин эмас, уларда кўпроқ ижтимоий психологик мосликнинг аҳамияти каттадир.

Н.Обозов томонидан таклиф этилган шахслараро мослик мезонлари классификацияси

Ўтказилган тадқиқотлар психологик мосликнинг кўплаб қирралари бўлиши мумкинлигини исбот қилди. Асосан шуни унутмаслик керакки, қайси фаолият ва унинг мақсади одамларни бирлаштирган бўлса, ўша мақсадни идрок қилиш ва биргаликда англаш истагида уйғунликнинг бўлиши катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлади.

5.17. Гуруҳий қарорлар қабул қилиш: ўзаро мослик ва ўзаро таъсир масаласи

Гуруҳда одамларнинг бир-бирларини ёқтиришлари ёки аксинча, инкор қилишлари кўпинча турли хил қарорлар қабул қилиш жараёнида рўй беради. Гуруҳий қарорлар қабул қилиш индивидуал қарорлар қабул қилиш жараёнидан тубдан фарқ қилмайди. Иккаласида ҳам аввал муаммо аниқланади, маълумотлар тўпланади, бир нечта таклифлар илгари сурилади ва ниҳоят, энг маъқули қабул қилинади. Лекин гуруҳда бу жараён психологик нуқтаи назардан биров бошқачароқ кечади ва низолар кўпинча айнан шу жараён билан боғлиқ бўлади.

Америкалик психолог Т. Митчеллнинг фикрича, ўзаро таъсир гуруҳ шароитида қуйидаги омиллар воситасида рўй беради:

айрим аъзолар бошқаларига нисбатан кўпроқ гапиришга мойил бўладилар;

юқорироқ мавқега эга бўлган шахслар қарорлар чиқариш жараёнида ҳам бошқаларга тайзик ўтказишади;

гуруҳда асосий вақт ўзаро фикрлардаги келишмовчиликларнинг олдини олишга кетиб қолади;

гуруҳда айрим одамлар таъсирида асосий мақсаддан четлаш ва мақсадга номувофик қарорлар қабул қилиш ҳоллари кузатилади;

барча аъзолар ўзлари сезмаган ҳолда кўпчилик фикрига (конформлилик) берилишлари ва гуруҳ таъсирига тушиб қоладилар. Шунинг учун ҳам баъзан мажлисни олиб борувчи раис кун тартибини эълон қилган бўлса-да, ундан чалғиб кетиши ва ўринсиз қарорлар қабул қилиши мумкин.

Лекин гуруҳвий қарорлар қабул қилиш жараёнининг энг катта ижобий томони шундаки, унда кўплаб фикрлар туғилади ва ўртага ташланади. Бу фикрлар шундай шароит яратадики, охир-оқибат алоҳида индивидуал фикрлардан биров бўлса-да, фарқ қиладиган оригинал янги фикр пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам раҳбарлик

санъати кўпчилик фикрига таянган ҳолда охирида энг маъқул қарорга кела олишдир. Лекин салбий томони шундаки, гуруҳий музокара ва қарорлар қабул қилиш жараёни баъзи аъзоларда лоқайдлик («Менга нима, улар гапиришяпти-ку» каби), тащаббусизлик («Барибир меники қабул қилинмайди, гапирим нима қилдим?») каби иллатларини ҳам пайдо қилиши мумкин. Бу ўша муҳитда айрим одамлар фикри доимо кўллаб-қувватланган, айрим одамларга эътибор, имтиёз берилган шароитларда раҳбарнинг айби билан рўй беради.

Хоффман ўз экспериментларида гуруҳий қарорлар қабул қилишга гуруҳнинг таркиби таъсир қилиш мумкинлигини исбот қилган. Унинг фикрича, яхши, сифатли, ижобий фикрлар ва қарорлар гуруҳ таркиби ҳар хил (гетероген таркиб) бўлган шароитларда унинг таркиби бир хил (гомоген) бўлгандан анча кўп ва сифатли бўлади. Гомоген гуруҳларда (масалан, тахминан бир хил ўзлаштирадиган талабалар гуруҳи) қарорлар қабул қилиш мобайнида конфликтларнинг кам бўлиши ва қарорлар тезда қабул қилиниши аниқланган.

Ҳар қандай қарорлар қабул қилиш жараёни психологик жиҳатдан таваккалчиликка асосланиши ҳам исботланган. Лекин таваккалчилик даражаси гуруҳ шароитида индивидуал ҳолатдигандан анча паст бўлар экан. Ўртача гуруҳ аъзосининг бу ўриндаги фикри: «Таваккал шу гапни айтайчи, номаъқул бўлса, гуруҳ борку, улар маъқуллаган-ку?». Демак, гуруҳ шароитида қабул қилинган ҳар қандай қарор моҳиятан ижтимоий характерли бўлиб, унинг тўғри ва фойдали, натижали бўлишида раҳбарнинг – бошловчининг роли катта бўлади.

5.18. Гуруҳдаги психологик муҳит ва уни ўрганиш

Гуруҳ ва жамоалар тўғрисида гап кетганда, кўпинча унинг «маънавий муҳити», «психологик муҳити» деган иборалар ишлатилади. Чунки бу нарса ўша ердаги ишнинг яхшилиги, фаолиятнинг самараси билан боғланади. Ижтимоий психологик муҳит деганда, биз ўша гуруҳнинг аъзолари фикрлари, ҳиссиётлари, дунёкараши, установакалар ва ўзаро муносабатларидан иборат бўлган эмосионал-интеллетуал ҳолатни тушунамиз. Бу ўриндаги асосий омил – бу аъзоларнинг ўзаро муносабатларидир. Маълумки, ўзаро муносабатлар иш юзасидан, фаолият мақсадлари ва мазмуни билан ҳамда

бевосита бир-бирларини ёктириш-ёктирмасликка асосланган инсоний эмосионал ҳиссиётлар кўринишида бўлиши мумкин. Профессional фаолиятни бажариш жараёнида табиий биринчи типли муносабатлар устивор бўлиб, иккинчиларининг характери биринчисидан келиб чиқади. Дўстлар тўпланган даврадаги муҳит эса аксинча, бевосита симпатияларга таянади.

Ижтимоий психологияда ана шундай психологик муҳитни экспериментал тарзда ўрганишга катта эътибор берилади. Энг кенг тарқалган усуллардан бири социометрия бўлиб, унинг асосчиси америкалик олим Жон Морено ҳисобланади. Социометрия лотинча «социтас» – жамият, ва «метрео» – ўлчайман сўзларидан олинган бўлиб, гуруҳдаги шахсларо муносабатларни ўлчашга қаратилган техникадир. Назарий социометрия, унинг муаллифи фикрича, жамиятдаги барча низолар, муаммоларни йechишнинг усулларидан бири – инсонлар ўртасидаги муносабатларни ўрганиш ва шунга кўра, жамиятда ўзгаришларни амалга ошириш керак, деган ғояга асосланади. Амалда эса ҳар бир жамоаларда махсус социометрик сўровлар ўтказилади ва унинг натижалари ташкилий жараёнларда инobatга олинади.

Лекин охирги пайтларда социометрияга қарашлар бироз ўзгарган, унинг юзлаб модификасиялари, турлари ишлаб чиқилди. Аҳамиятлиси шуки, уни ҳақиқатдан ҳам гуруҳдаги маънавий-психологик муҳитга таъсир этувчи эмосионал муносабатларни аниқлашда мутахассис томонидан ишлатиш мумкин. Бунда ҳар бир гуруҳ аъзоси танлов шароитига солинади, яъни у ёки бу шароитда, вазиятда ёки фаолиятни бажаришда ўзига ёққан (ёқмаган ҳам) шеригини гуруҳдошлари орасидан танлаши керак. Масалан, олийгоҳ талабаларига «Ким билан бирга дарс тайёрлашни хоҳлардинг?», «Ким билан келажакда машхур фирмада ёнма-ён туриб ишлашни истардинг?», «Хорижга ўқишга юборишса, гуруҳдошларингдан кимлар сизга шерик бўлишини истайсан?»; меҳнат жамоаларида эса, «Бошлиқ томонидан берилган муҳим топшириқни икки киши бажариши керак бўлса, шерикликка кимни олган бўлардингиз?» каби мазмундаги саволлар билан мурожаат қилинади. Сўров аноним бўлиб, ҳар бир иштирокчи 3-5 тагача танлаш ҳуқуқига эга бўлади. Натижалар жадвалга солиниб, қайта ишланади ва ҳаттоки, график тарзида чизилади.

5.21. Асосий тушунча ва атамалар

Инсоний муносабатлар психологияси; ўзаро муносабатлар; самарали таъсир; шахслараро муомала; бир-бирини тушуниш; ижтимоий тажриба; фаолиятга ҳозирланиш; социометрик технология; ижтимоий-психологик тафаккур; мулоқот; профессионализм тушунчаси; коммуникатив уқувсизлик; дискоммуникация ҳолати; ижтимоийлашув жараёни; фаол мулоқотнинг парадоксал томони; тинглаш маҳорати; профессионал тинглаш техникаси.

Шахс; гуруҳ; референт гуруҳ; норматив гуруҳлар; қиёслаш гуруҳлари; негатив гуруҳлар; гуруҳлар ўлчами; катта гуруҳлар; этник гуруҳлар; кичик гуруҳлар; кичик гуруҳлар классификацияси; динамик жараёнлар; психологик ўзаро мослик; шахслараро мослик мезонлари; гуруҳий қарорлар қабул қилиш; ўзаро таъсир масаласи; психологик муҳит.

5.22. Резюме

Хулоса қилиб айтганда инсоний муносабатлар психологияси деганда, бу аввало, ўзаро муносабатларга киришаётган томонларнинг бундан кўзлайдиган асосий мақсадлари мажмаси тушунилади. Ўзгаларга самарали таъсир эта олишга бўлган интилиши эса, мулоқотнинг тузилмавий томонларини тадқиқ этишни шакллантиради. Шу боис, ушбу йўналишда олиб борилган илмий изланишларда мулоқотнинг коммуникатив томонини маълумотлар алмашинув жараёни сифатида баҳоланган. Унинг интерактив ҳамда перцептив томонлари эса идрок қилишнинг перцепция механизмларини ўрганишни тақозо этади. Натижада шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни белгиланиб, унда кишиларнинг бир-бирини тушуниши, ижтимоий тажрибаси ҳамда фаолиятга ҳозирланиши каби масалалар ижтимоий-психологик жиҳатдан таҳлил қилинган. Одатда, мулоқот билан боғлиқ масалалар фанда тадқиқ қилинган бир шароитда кишилар ўртасида «Профессионализм»ни шаклланиши, дискоммуникация ҳолатининг юзага келиши каби устивор муаммолар шахснинг ижтимоийлашув жараёни қандай кечганлиги ёки кечаётганлигини кўрсатиб беради.

Шундай қилиб, гуруҳни алоҳида шахслар ташкил этади ва ташкил топган ҳар бир гуруҳ психологияси уни ташкил этувчи алоҳида шахслар психологиясидан тубдан фарқ қилиб, ўзига хос

қонуниятларга бўйсунди. Шу боис, айти шу қонуниятларни билиш турли типли гуруҳларни бошқариш ва гуруҳни ташкил этувчиларни тарбиялашнинг асосий мезони сифатида гавдаланади. Шунинг учун ҳам, гуруҳлар муаммоси, яъни катта ёки кичик гуруҳларни ўрганиш ва гуруҳларнинг шаклланишига оид илмий хулосалар чиқариш психология фанининг ижтимоий психология соҳасини долзарб муаммолардан бири сифатида қолаверади.

5. 23. Ўз-ўзини назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар

?
.....
.....
1. Инсоний муносабатлар психологияси деганда нимани тушунасиз?
  2. Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётида тутган ўрнини қандай баҳолайсиз?
  3. Ижтимоий тажриба нима ва уни қисқача изоҳланг?
  4. Мулоқотнинг энг муҳим вазифаси нима?
  5. Фанда коммуникатив уқувсизлик ёки дискоммуникация ҳолати деганда нимани тушуниш мумкин?
  6. Профессional тинглаш техникасининг назарий чизмасини қандай изоҳлаб берасиз?
  7. Шахс учун референт бўлган гуруҳ ҳақида нималарни биласиз?
  8. Референт гуруҳларнинг қандай турлари мавжуд?
  9. Фанда нима учун гуруҳлар ҳамкорлик даражасига кўра турларга тафовутланади?
  10. Гуруҳлар таркибидаги одамлар сонига кўра қандай гуруҳларга бўлинади?
  11. Катта ижтимоий гуруҳлар психологияси қандай муаммолар доирасида ўрганилади?
  12. Этнопсихология нима?
  13. Кичик гуруҳлар нима ва уларга хос қандай қонуниятлар бор?
  14. Р.С.Немов кичик ижтимоий гуруҳларни қандай классификациялаган?
  15. Кичик гуруҳларга хос динамик жараёнлар хусусида нималарни айта оласиз?
  16. Психологияда асосан неча хил ўзаро мослик фарқланади?

VI Боб. ПСИХОЛОГИК ТЕСТЛАР ЎЗИМКОНИЯТЛАРИМИЗНИ БАҲОЛОВЧИ МЕЗОН СИФАТИДА

Шахсга хос хусусиятларни аниқлаш тестлари

Қайси соҳа йўналиши эгаси бўлмасин? бўлажак ходимларни фаолиятга тайёрлашда асосий эътибор касбга зарур хусусиятларни шакллантиришга қаратилади. Жисмонан ва маънан соғлом, бақувват, Ватан, халқ хизматини ўзига шараф деб билган, белгиланган синовлардан ўтган йигит, қизлар танлаган касбларини муваффақиятли амалга оширишни таъминлайдиган махсус билимлар қаторида психологик билимларни эгаллаш орқали касбий психологик тайёргарликдан ўтишади.

Инсон ўзини қанчалик яхши билмасин, ўз имкониятларини тўлалигича кўра олмайди. Хулқ, характер хусусиятлари шахсни ижтимоий меъёрлар, муносабатлар орқали шакллантириши, билим олиш ва тажриба орттиришга ёрдам бериши мумкин. Лекин биз ҳар қанча уринмайлик организмимизда мавжуд имкониятлардан ортик фаолият юрита олмаймиз. Мисол учун, ёшлигидан оғир, босиқ, ҳаракатлари суст, ахборотларни қабул қилиш ва қайта ишлаш жараёнларининг секинлиги шахснинг асаб тизими, аниқроғи нерв толалари орқали ўтадиган импульсларнинг ҳаракати, кўзғалиши ва тормозланиши билан бевосита боғлиқ.

Илмий тилда бу хусусиятлар йиғиндиси темперамент ёки мижоз хусусиятлари билан белгиланади. Буюк аллома, тиб илмининг отаси, бобокалонимиз Абу Али ибн Сино ўзининг „Тарбия ва мизож“ китобида шахсий касбга йўналтиришда мижоз хусусиятларини инobatга олишни айтиб ўтган.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида ҳам шахсларни касбга тайёрлашда уларнинг хоҳиш, имконият ва лаёқатларини инobatга олиш кўзда тутилади.

Шахсда мавжуд касб талаб этадиган хусусиятлар нисбатига қараб ходимни маълум бир касб йўналишига тайёрлаш, қайсидир хусусиятларнинг фаолиятга таъсир кучини йўқотиш, қайси

бирларини эса шакллантириш, ривожлантириш имконияти туғилади.

Чет эл давлатлари тажрибасида ходимни нафақат лавозим ёки касбга танлашда, балки муҳим, ўта муҳим вазифаларни топширишда, юқори лавозимларга тайинлашда, шаҳодатлашда психологик билимлар, тестлардан фойдаланишлари бизга маълум. Айнан шахсга хос алоҳида туғма хусусиятлар, ходимнинг муайян фаолиятни самарали бажаришига катта таъсир ўтказади.

Бир турдаги шахслар тезкор ходим бўлишни, бошқа бир шахс эса педагог ёки врач бўлишни хоҳлайди. Хохиш-истаклари уйғунлигида билим олади, ишлайди, тажриба орттиради, лекин хохишга, ниятга эришиш йўли машаққатли кечади. Ходим қийналиб, асаблари таранглашиб фаолият олиб боришга кўникади. Ўтказилган кўплаб тадқиқотлар бундай ходимда ўсиш, янгиликларга интилиш хусусиятларининг намоён бўлмаслигини кўрсатади.

Иккинчи турдаги шахслар хохиш-истакларини туғма имкониятларига мувофиқлаштирган ҳолда касб йўналишини танлашади. Бундай ходимларни биз кўпинча раҳбар лавозимларда, жамоада етакчи, маслаҳатчи, тажрибали ходимлар сафида учратишимиз мумкин.

Юқорида қайд этилган психологик ташхис-тавсиф асосида раҳбар ходимлар қўл остидаги ходимларни ўрганиш, вазифаларни тақсимлаш, ишчи жамоаларни шакллантириш, жамоанинг маънавий-руҳий муҳитини мўътадиллаштириш, конфликт вазиятларнинг олдини олиш, муҳими белгиланган фаолиятнинг самарадорлигини ошириш имкониятига эга бўлади.

Иродавий эмоционал хусусиятларни аниқлаш тести

1. Бўлиб ўтган тушунмовчиликни қанчалик тез эсда сақлайсиз:

- А) жуда узоқ;   В) тез эсдан чиқараман.
С) вазиятга қараб;   Д) эсдан чиқараолмайман

2. Момақалдиروқдан ваҳимага тушасизми?

- А) кўпинча;   С) гоҳида;
В) билмайман;   Д) ҳеч қачон.

3. Кутилмаган шовқиндан сапчиб тушасизми?

- А) жуда кўп;   С) гоҳида;
В) кўпинча;   Д) жуда кам.

4. Катъиятли, олдингизга кўйган мақсадга эришмасдан кўймайдиган, қайсарлик қилган ҳолатларингиз кўп бўлганми?

- А) жуда кам;   С) кўпинча;
В) гоҳида;   Д) жуда кўп.

5. Кутилмаган хавфли вазиятларда босиқлик билан ҳаракат-ланишни уддалай оласизми?

- А) йўқ;   С) гоҳида;
В) жуда кам;   Д) доим.

6. Кўп ўйламасдан ҳаракат қилган пайтларингиз бўлганми?

- А) ҳеч қачон бундай ҳаракатланмайман;
В) ҳаракат қилишдан олдин ўйлаб кўраман;
С) кўпинча ўйлаб ўтирмасдан ҳаракат қиламан;
Д) ҳар доим кўп ўйлаб ўтирмасдан ҳаракатланаман.

7. Кўтаринки кайфиятни ўзингизда кузатганмисиз?

- А) йўқ;   С) кўпинча;
В) гоҳида;   Д) жуда кўп марта

8. Нотаниш ерда эҳтиёкорлик ва вазиятни ўрганишга ҳаракат қиласизми?

- А) жуда кўп марта;   С) гоҳида;
В) кўпинча;   Д) ҳеч қачон.

9. Хавфли ва хавотирли ерда осон йўналиш оласизми?

- А) қийинчилик билан;   С) осон;
В) қийин бўлади;   Д) жуда осон.

10. Узоқ муддатга ўзингизни кўп нарсадан маҳрум қилиб, ҳаётингизни хавфга кўя оласизми?

- А) йўқ;   С) кўпинча;
В) ҳеч қачон;   Д) доим.

Жавоб вариантлари	10-8	7-6	5-4	3-2	1-0
Баллар	5	4	3	2	1

56 — иродавий хусусиятлар жуда яхши шаклланган;

46 — иродавий хусусиятлар яхши шаклланган;

36 — иродавий хусусиятлар қониқарли шаклланган;

26 — иродавий хусусиятлар ёмон шаклланган;

16 — иродавий хусусиятлар жуда ёмон шаклланган.

«Муваффақиятга эришиш мотивациясини аниқлаш» тести.

Йўриқнома: қуйида берилган 41 та саволга „ҳа“ ёки „йўқ“ деб жавоб беринг.

1. Иккита ишдан бирини зудлик билан бажариш ёки уларни танлаш керак бўлса, яхшиси тезда унга киришиб, бажариб қўя қолган афзал.

2. Берилган топшириқни 100% бажара олмаётганлигимни сезсам, жуда қайғураман.

3. Ишлаётган вақтимда берилиб ишлайман, гўёки ҳамма нарса шунга боғлиқдай.

4. Муаммоли вазият пайдо бўлганда, мен қарор чиқаришга шошилмайман.

5. Икки кун сурункали ишсиз қолсам, ҳаловатимни йўқотаман.

6. Баъзи кунлари менинг муваффақиятсиз кунларим кўпайиб кетади.

7. Мен ўзимга бошқаларга қараганда анча талабчанман.

8. Мен бошқалардан кўра саховатли, меҳрибонроқ одамман.

9. Қийин топшириқни бажаришдан бош тортган пайтларимда, одатда ўзимни қийинман, чунки ўша ишга киришганимда бажарган бўлардим.

10. Ишлаш давомида тез-тез дам олиб туришга эҳтиёж сезаман.

11. Тиришқоқлик ва тинмаслик — мендаги асосий сифат эмас.

12. Менинг меҳнатдаги ютуқдарим ҳар доим ҳам бир хил эмас.

13. Менга бевосита ўзим бажараётган иш эмас, балки бошқа ишлар кўпроқ ёқади.

14. Мақтовдан кўра, танқид мени кўпроқ ишлашга мажбур қилади.

15. Мени ҳамкасбларим ишчан деб ҳисоблашларини яхши кўраман.

16. Ишдаги қийинчиликлар менинг қарорларимни янада қатъийлаштиради.

17. Менинг нафсониятимга тегиш жуда осон.

18. Кўпчилик ташаббуссиз ишлаётганимни сезади.

- 19.Бирор ишни бажараётганимда бошқаларнинг мададига таянмайман.
- 20.Баъзан ҳозир қилишим мумкин бўлган ишни кейинга қолдираман.
- 21.Одам фақат ўзига ишониши керак деб ҳисоблайман.
- 22.Ҳаётда пулдан ҳам муҳим нарса йўқ.
- 23.Муҳим топшириқни бажариш керак бўлганида ташвишларимни унутаман.
- 24.Мен кўпчиликка қараганда иззатталаб эмасман.
- 25.Таътил охирида ишга чиқишимни ўйлаб қувонаман.
- 26.Иш менга ёқса, уни бошқаларга нисбатан яхшироқ бажараман.
- 27.Ишга берилиб кетадиган кишилар билан тил топишим осон.
- 28.Ишим йўқ пайтларда ўзимни беҳаловат сезаман.
- 29.Масъулиятли ишларни бошқаларга нисбатан кўп бажараман.
- 30.Қарор чиқариш масъулияти менга юкланса, вазифани яхшироқ бажараман.
- 31.Дўстларим мени дангаса деб ҳисоблашади.
- 32.Маълум маънода менинг ютуқларимда ҳамкасбларимнинг ҳиссаси бор.
- 33.Раҳбарнинг раъйини қайтаришдан фойда йўқ.
- 34.Баъзан қандай иш бажариш кераклигини ҳам билмайман.
- 35.Ишим юришмай қолган пайтлар бетоқат бўлиб безовталанаман.
- 36.Одатда ўз афт-башарамга кам эътибор бераман.
- 37.Кўпчилик ичида ишлаётганимга ютуқларим кўпроқ ва сезиларлироқ бўлади.
- 38.Бўйнимга олган кўпгина ишларни охирига етказа олмайман.
- 39.Иши жуда кўп бўлмаган одамларга ҳавас қиламан.
- 40.Мен ҳокимиятга интилган амалпарастларга ҳавас қилмайман.
- 41.Ўз йўдимнинг тўғрилигига шубҳа қилмасам, уни амалга ошириш йўлида ҳеч нарсдан тоймайман.

Калит: қуйидаги саволларнинг „Ҳа“ жавоблари учун 1 баллдан ҳисобланг: 2, 3,4, 5, 7, 8,9,10,14, 15, 16, 17, 21, .22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 37, 41.

6, 13, 18, 20, 24, 31, 36, 38, 39 саволларнинг „Йўқ“ жавоби учун ҳам 1 баллдан ҳисобланг 1, 11, 12, 19, ,23, 33, 34, 35, 40 саволларга берилган жавоблар ҳисобга олинмайди. Тўплаган балларингизни ҳисобланг.

Натижа:

- 1 баллдан 10 баллгача — *муваффиқиятга нисбатан жуда паст мотивация*
- 11баллдан 16 баллгача — *ўрта даражадаги мотивация;*
- 17 баллдан 20 баллгача — *анчагина юқори мотивация;*
- 21баллдан юқори — *муваффақиятга нисбатан ўта юқори мотивация.*

Паришонхотирмисиз?

„Ҳа“ ёки „йўқ“ деб жавоб беринг?

- 1.Бирор бир ўйин ўйнаётганда диққатнингизни тўплай олмасдан ютказган пайтларингиз булганми?
- 2.Танишларингиз ҳазил қилиб сизни лаққилатиша олганми?
- 3.Бир пайтнинг ўзида ишдаб туриб атрофингиздагилар нима тўғрисида гапиришаётганини эшита оласизми?
- 4.Қачондир кўчадан пул ёки бирор қимматбаҳо нарса топиб олганмисиз?
- 5.Кўчадан ўтаётганда атрофга диққат билан назар ташлайсизми?
- 6.Оддинги ҳафта кўрган киноингизни майда деталларигача эслай оласизми?
- 7.Бирор ишни бажаришингизда халақит қилишса ёки чалғитишса асабийлашасизми?
- 8.Қайтимини доим текширасизми?
- 9.Сизни уйқудан уйғотиш осонми?
- 10.Кўчада кетаётганингизда чақириб қолишса, чўчиб кетасизми?
- 11.Қарзларингиз эсингиздан тсз чиқиб кетадими, айниқса кимга нима берганингиз ?
- 12.Ёмғир сизни ташвишга соладими?

2, 3, 4, 5, 6, 8, 9- саволлардаги „Ҳа“ жавоби ва 1, 7, 10, 11, 12 саволлардаги „Йўқ“ жавоби учун 1 баллдан.

10 баллдан кўп. Сиз жуда эътиборлисиз ва майда нарсаларни ҳам кўздан қочирмайсиз. Сизни алдаш жуда қийин.

4 дан 8 баллгача Ишнинг муваффақияти учун етарлича диққат-эътибор сарфлай оласиз, лекин ҳар доим ҳам эмас Бир оз паришонхотирсиз, хаёл суришни яхши кўрасиз.

4 баллдан кам Сиз ўта хаёлпарастсиз, шунинг учун ҳам диққатингизни бир ерга жамлай олмайсиз. Ёқимсиз ҳолатларнинг олдини олиш учун бироз эътиборли бўлишга ҳаракат қилинг.

Ахлоқий-этик хусусиятларингиз

Ҳа - 3, «Йўқ»- 2, „менимча ҳа“ 1. «менимча йўқ”- 0 балл

Кўл остимдагиларнинг ўз хатоларини тан олишларини кутмайман.

Иш қилиш учун баъзан контракт шартларини, хавфсизлик чораларини бузишга тўғри келади.

Ҳеч қачон ҳисоботда аниқ чиқимларни кўрсатиб бўлмайди, шунинг учун тахминий сонлар кўрсатилади.

1. Ёқимсиз ахборотни шерикларимдан беркитишим мумкин.

2. Юқори турадиган раҳбарларнинг буйруқлари тўғри бўлмасада, буюрганларидек бажараман.

1. Гоҳида иш вақтида шахсий ишларим билан шуғулланишимга тўғри келади.

2. Кўл остимдагиларнинг ҳаракатини ошириш мақсадида керагидан ортиқ вазифаларни юклатишга ҳаракат қиламан.

3. Мен учун зарур буюртмани олиш керак бўлса унинг бажарилиш муддати масаласида алдашим мумкин.

4. Хизмат телефони бўш бўлса ундан шахсий мақсадда фойдаланишга рухсат бераман.

10. Мен ҳар доим аниқ мақсадга интиламан шунинг учун ҳам мақсад сари ҳаракатларим эҳтиёжларимни қондиради.

11. Агар катта буюртма олиш учун зиёфат уюштириш, фирманинг сиёсатига ўзгартириш киритиш керак бўлса, бажонидил қабул қиламан.

12. Шаклланган кўрсатма ва фирма сиёсатини ўзгартирмасдан яшаш қийин.

13. Қолган товарларнинг ҳисоботини тузаётганда унда „етишмовчи“ ва „ортиқча“ товарлар сонини кўрсатиб тузиш керак.

14. Нусха кўчирувчи аппаратдан ўз эҳтиёжлари йўлида вақти-вақти билан фойдаланиб турса бўлади.

15. Корхонага тегишли баъзи нарсалар (қалам, ручка, қоғоз)ни уйда фойдаланиш учун олиб кетса бўлади.

13 баллдан кам. Ахлоқий-этик хусусиятларингиз жуда яхши ривожланган. Сиз билан муомала қиладиган одамларга ҳавас қилса арзийди.

13 дан 30 баллгача. Сизда ўртача ахлоқий-этик хусусиятлар жамланган. Яхши тарбия топганлик аломатлари мавжуд бўлиб, уларни ривожлантириш сизнинг қўлингизда.

30 баллдан юқори. Сизнинг ахлоқий-этик хусусиятларингиз жуда паст. Ўз маънавий қиёфангиз тўғрисида ўйлаб кўришингиз ва уни ўзгартиришингиз талаб этилади. Сиз билан шериклик муносабатларини ўрнатиш қийин. Сизни на „бошлиқ“ на „бўйсунувчи“ сифатида қабул қилиш мумкин.

„Таваккалга тайёрлик даражасини аниқлаш“ методикаси

Йўриқнома. Сўралаётган ҳаракатларни амалга оширишга тайёргарлик даражангизни баҳоланг. Кўйида берилган 25 та саволга ушбу чизма бўйича балл қўйиб жавоб беринг:

2 балл — тўлиқ қўшиламан, тўлиғича „ҳа“; **+ 1 балл** — „йўқ“ дан кўра кўпроқ „ҳа“; **+ 0 балл** — „ҳа“ ҳам эмас, „йўқ“ ҳам эмас, иккаласининг ўртаси;

— **1 балл** — „ҳа“ дан кўра кўпроқ „йўқ“ дейиш мумкин;

— **2 балл** — тўлиғича „йўқ“.

1. Оғир дардга чалинган одамга тезроқ ёрдам кўрсатиш учун белгиланган тезликни нормадан оширишингиз мумкинми?

2. Агар жуда яхши маош тўлашни ваъда беришса, узоқ муддатли ва хавфли экспедицияга боришга розилик берарми-дингиз?

3. Қочиб кетаётган хавфли душман, қуролланган ўғрининг йўлини тўса оласизми?

4. Соатига 100 км тезлик билан ҳаракатланаётган поезднинг ёнида машинангизда кетишга қўрқмайсизми?

5. Уйқусиз ўтказган кунингизнинг эртасига нормал ишлаб кетаверасизми?

6. Совуқ дарёни биринчи бўлиб олдинда сузиб ўта оласизми?

7. Қайтариб беришига тўла ишонмаган тақдирда ҳам дўстингизга катта миқдорда пул қарзга бериб тура оласизми?

8. Сизни хавфсиз деб ишонтиришган тақдирда шерни ўргатувчиси билан бирга шернинг қафасига киришга журъат қиласизми?

9. Ташқаридан қўллаб туришган пайтда жуда баландликка тирмашиб чиқа олармидингиз?

10. Машқсиз елканли қайиқни бошқара оласизми?

11. Югуриб кетаётган отнинг жиловидан ушлашга журъат қиласизми?

12. Ўн стакан пиво ичиб олган тақдирда велосипедни бошқариб кета оласизми?

13. Парашютдан сакрай оласизми?

14. Зарурат бўлиб қолса, Тошкентдан Москвагача билетсиз кета оласизми?

15. Яқиндагина автоҳалокатда оғир жароҳатланган танишингиз билан, у рулда бўлгани ҳолда автотурнирга чиқишга журъат қила оласизми?

16. Ўт ўчирувчилар тентига ўн метрлик баландликдан сакрай оласизми?

17. Узоқ муддат мобайнида тўшакда ётишни талаб қиладиган касалликдан қутулиш учун мураккаб операцияга розилик билдира оласизми?

18. Соатига 50 км тезликда ҳаракатланаётган юк вагонидан сакрай оласизми?

19. Олти кишига мўлжалланган лифтга шошиб турган пайтингизда еттинчи киши бўлиб чиқиб олишингиз мумкинми?

20. Катта пул эвазига кўзингиз боғлиқ ҳолда серкатнов кўчадан ўта оласизми?

21. Ҳаёт учун хавфли, лекин юқори маошли ишга розилик берармидингиз?

22. Кучли маст қилувчи ичимлик истеъмол қилгач, фоишларни ҳисоблай оласизми?

23. Бошлиқнинг юқори кучланишли симни ушлай оласизми?

24. Қисқа муддатли тушунтиришлардан сўнг вертолётни бошқара олармидингиз?

25.Кўлингизда билетингиз бўла туриб, лекин емиш ва пулсиз Москвага кета оласизми?

Калит. Юқоридаги кўрсатмага кўра балларни ҳисобланг.

—50дан + 50гача бўлган оралиқда тўплаган балингизнинг қийматини аниқланг, ўртачадан қайси томонга оғишига қараб, хулоса чиқаринг. Жавобларнинг ижобийлиги таваккалчиликка мойиллигингиз борлигидан дарак беради.

—30 дан паст — жуда эҳтиёткорсиз;

—10 дан +10 оралиғи — ўртача кўрсаткич;

+ 20 баллдан юқори — таваккалчиликка мойилсиз.

Таваккалчиликка тайёрликнинг юқори кўрсаткичи одатда мағлубиятдан кочиш мотивациясининг паст кўрсаткичи билан уйғунлашган (ҳимоя паст). Таваккалчиликка тайёрлик йўл қўйилган хатоликлар билан тўғри пропорционал равишда баҳоланган.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, бундайларда:

> ёш ўтиши билан таваккалчиликка мойиллик пасаяди;

> тажрибали кишиларда таваккалчилик кўрсаткичи анча паст бўлади;

> аёлларда, эркаклардан фарқи ўлароқ, айрим ҳоллардагина намоён бўлади;

> ҳарбий кўмондонлар ва раҳбарларда, талабалар билан солиштирилганда, таваккалчилик установаки юқорироқ намоён бўлади;

> рад этилган ички низоси бор шахслар таваккалчилик юқорироқ;

> гуруҳ шароитида, якка ҳолдагидан фарқли ўлароқ, таваккал ишга мойиллик яққолроқ ва тезроқ намоён бўлади ва бу гуруҳий кўринишларга ҳам боғлиқ.

Асабиймисиз?

Жудаям — 3 балл, унчалик эмас — 1 балл, йўқ — 0 балл.

Асабингизга тегадими?

1.Ўқимоқчи бўлган газетангизнинг саҳифаси ғижим бўлиб кетгани.

2.Қари аёлнинг ёш қизлардай кийиниб олгани.

3.Сухбатдошингизнинг Сизга яқин туриб олиши. Масалан, транспортда.

4.Кўчада чекаётган аёлни учратсангиз.

5.Кимдир Сиз тарафга қараб йўталса ёки акса урса.

6.Кимнингдир тирноғини тишлаётганини кўриб қолсангиз.

7.Бекордан-бекорга кулаётган одам.

8.Кимдир Сизга нимани қандай қилиш кераоигини ўзича ўргата бошласа.

9.Яқинларингиз, танишларингизнинг бирортаси доим кеч келса.

10.Кинотеатрда олдинги қаторда ўтирган одам тинч ўтирмасдан, кино воқеаларини айтиб ўтирса.

11.Ўқимокчи бўлган китобингизни кимдир сизга гапириб беришни бошласа.

12.Сизга керак бўлмаган нарсани совға қилишса.

13.Кимдир жамоат транспортида баланд овозда гаплашаётган бўлса.

14.Жудаям кучли атир ҳиди келиб турса.

15.Гапираётган пайтида имо-ишорани кўп ишлатадиган одам.

16.Сизга тушунарсиз тилдаги сўзларни кўп ишлатадиган сафдошингиз.

40 баллдан юқори. Сизни сабрли ва босиқ одамлар тоифасига киритиб бўлмайди. Сизни ҳамма нарса асабийлаштиради. Жаҳлингиз жуда тез чиқиб кетиши мумкин, бу ўз ўрнида асаб тизимингиз ишдан чиқишига олиб келади.

12 баллдан 39 балгача. Айни дамдаги кайфият ва ҳолат юзасидан кўпинча ёмон кайфиятда бўлсангиз, асабийлашишингиз мумкин. Бошқа ҳолларда Сизни ўртача даражадаги асабийлик тоифасига алоқадор қилиш мумкин.

11 баллдан кам. Сиз босиқ ҳаётга реал назар ташлайдиган одамлар тоифасига кирасиз. Жаҳлингизни чиқариш жуда мушкул.

Қанчалик одобли ёки низолисиз?

a — 2 балл, b — 1 балл, в — 0 балл

1. Жамоат транспортида баҳс бошланди, сизни ҳаракатингиз:

- а) иштирок этмайман;
- б) ким ҳақ бўлса, уни ҳимоялаш учун сўз айтаман;
- в) баҳсда фаол иштирок этишга ҳаракат қиламан.

**2. Мажлисларда ёки сафдошларингиз билан бошли-
фингизни танқид қилишингиз мумкинми?**

- а) йўқ;
- б) сабаби бўлса, танқид қиламан;

в) нафақат бошлиғимни, балки уни ҳимоя қилаётган-ларни ҳам танқид қиламан.

3. Яқинларингиз билан кўп баҳслашасизми?

а) агар улар хафа бўлмайдиганлар қаторида бўлишса;

б) фақат энг муҳим масалалар бўйича;

в) баҳслашишни яхши кўраман.

4. Навбатда турганингизда кимдир навбатсиз суқилишга ҳаракат қилса:

а) ичимда жаҳдим чиқса ҳам индамайман;

б) танбеҳ бераман;

в) олдинга ўтиб, тартиб ўрнатишта тушаман.

5. Олдингизга тузсиз овқат олиб келишди:

а) эътибор бермасликка ҳаракат қиламан;

б) индамасдан ўзим тузини ростлайман;

в) жаҳлим чиқиб, овқат ичишдан бош тортаман.

6. Транспортда оёғингизни босиб олишди:

а) жаҳл билан қарайман;

б) танбеҳ бераман;

в) ичимдаги бор гапларни айтишдан қайтмайман.

7. Яқинларингиздан кимдир сизга ёқмайдиган нарсани

сотиб олган:

а) индамайман;

б) оғриқсиз изоҳ бераман;

в) бекордан-бекорга пул сарфланганидан жаҳлим чиқиб,

уришаман.

8. Лотереяда ютқазиб қўйдингиз:

а) бефарқ бўлишга ҳаракат қиламан, ичимда бошқа ўйнамасликка сўз бераман;

б) хафа бўлганимни беркитмайман, ҳазилга буриб юбораман;

в) бу анчагача кайфиятимни бузиши мумкин.

10 баллдан куп. Сиз баҳс ва низоли вазиятлардан осон чиқиб кета оласиз, уйда ва ишхонада қалтис вазиятларнинг олдини олишга ҳаракат қиласиз. Мослашиш даражангиз жуда юқори. Вазиятга объектив ёндашмасангиз, „иккиюзламачилигингиз“ билиниб қолади.

6 баллдан 10 баллгача. Сиз бошқа йўл топа олмаганингизда низоли вазиятга тушишингиз мумкин. Ўз фикрингизда қаттиқ туриб олиб, унинг иш фаолиятингизга ва дўстона муносабат-

ларингизга қандай таъсир қилишини ўйламайсиз. Ўзингизни ерга уриб, ахлоқ меъёрларидан чиқмаслигингиз учун сизни ҳурмат қилишади.

6 баллдан кам. Баҳс ва низоли вазиятлар сизнинг жону дилингиз, уларсиз ҳаётингизни тасаввур қила олмайсиз. Сизга қарата айтилган танбеҳни эшитиб қолсангиз, у одамни „тириклай ютиб юборишингиз“ мумкин. Сиз билан ишлаш жуда қийин, ўзингизни тута олмаслигингиз ва қўполлигингиз сизни одамлардан четлаштиради. Шунинг учун ҳам ростмана дўстларингиз йўқ. Ўзингизни бошқариш орқали характерингизни ўзгартиришга ҳаракат қилинг.

Қатъиятлимисиз?
(„ҳа“ ёки „йўқ“ деб жавоб беринг?)

1. Эски иш жойингизда сиз ўрганиб қолган шароитдан бошқача шароитга осон мослаша оласизми?

2. Янги жамоага тез мослаша оласизми?

3. Раҳбарларингиз фикрига тўғри келмаса ҳам ўз фикрингизни айта оласизми?

4. Агар сизга юқори ойлик билан иш фаолиятингизни ўзгартиришни таклиф қилишса, ишингизни ўзгартирармидингиз?

5. Қилинган хатода ўз айбингизни инкор этиш учун турли баҳоналарни топасизми?

6. Рад жавобингизни тўғри, ортикча айлантиришларсиз, баҳоналарсиз айта оласизми?

7. Жиддий гап-сўзлардан кейин у ёки бу масалага нисбатан ўз фикрингизни ўзгартирасизми?

8. Кимнингдир ишини ўқиётганингизда (хизмат юзасидан) фикр йўналиши тўғри, лекин ёзилиш услуби сизга ёқмаса, уни ўз фикрингиз асосида ўзгартиришларига астойдил ҳаракат қиласизми?

9. Дўкон витринасида Сизга жуда ёқадиган нарсани кўриб қолдингиз, у сизга жуда керак бўлмаса ҳам олган бўлармидингиз?

Сизда илиқ таассурот уйғотган яқин танишингиз таъсири остида фикрингизни ўзгартирасизми?

Таътилингизни олдиндан режалаштирасизми ёки нима бўлса бўларми?

Берган ваъдаларингизнинг устидан доим чиқасизми?

этилади. Имкониятингиздан ташқари масалаларда маслаҳатлашишни нотўғри деб ҳисобламанг.

28 баллдан юқори. Қатъиятсизлик сизга ёт нарса, сиз ўзингизни барча соҳаларда лаёқатли билимга ега деб ҳисоблайсиз ва бошқаларнинг фикри билан қизиқмайсиз. Қарорларингизнинг муҳокама қилиниши сизни қағгиқ асабийлаштиради ва сиз буни оширишга ҳаракат қилмайсиз. Атрофдагилар олдида ўз фикрингизни тасдиқлаш учун баъзи жўяли фикрларни рад қилишингиз мумкин. Ўзингизнинг ҳақлигингизга қаттиқ ишониб қолишингиз сиздаги асосий камчилик ҳисобланади. Бундай ишлаш услуги кўл остингиздаги ходимларни эркин фикрлаш ва иш юритиш ҳуқуқидан маҳрум қилади, мустақил иш юритишга имконият қолдирмайсиз, ўзингиз билмаган ҳолда уларда қатъиятсизликни тарбиялаб борасиз. Бундай ҳолат фаолият муваффақиятига кучли таъсир қилиб, жамоанинг руҳий муҳитига зарба бериши кутилади.

Сиз билан муомала қилиш ёқимлими?

1. Сиз кўп гапиргандан кўра эшитишни маъқул деб биласизми?

2. Сиз гаплашиш учун мавзунини ҳаттоки нотаниш одам билан ҳам топа оласизми?

3. Суҳбатдошингизни доим диққат билан тинглайсизми?

4. Маслаҳат беришни яхши кўрасизми?

5. Суҳбат мавзуси ёқмаса, буни суҳбатдошингизга кўрсатасизми?

6. Сизни эшитишмаётганлигидан асабийлашасизми?

7. Ҳар бир фикрга ўз нуқтаи назарингиз мавжудми?

8. Агар суҳбат мавзуси сизга нотаниш бўлса, давом эттира оласизми?

9. Сиз диққат марказида бўлишни ёқтирасизми?

10. Ҳеч бўлмаганда уч хил йўналишда пухта билимга эгамисиз?

11. Сиз яхши нотикмисиз?

1,2,3,6,7,8,9,10,11- саволлари учун „ҳа“ жавобига 1 баллдан, 4 ва 5- саволларга „йўқ“ жавоби учун ҳам 1 баллдан ҳисобланг.

4 баллдан кам. Сизни гап олиб бўлмайдиган камгап инсон деб бўлмайди, ёки жуда сергаплингиздан сиздан қочишга ҳаракат қилишлари ҳақиқат. Сиз билан мулоқот қилиш жуда қийин ва оғир. Бунинг устида ўйлаб кўрмасангиз бўлмайди.

4 дан 9 баллгача. Сиз унчалик муомалали эмасдирсиз, лекин доим эътиборли ва ёқимли суҳбатдошсиз. Кайфиятингиз йўқ вақтида хаёлингиз паришон бўлиши мумкин, лекин сиз ҳеч қачон атрофингиздагилардан бундай вақтларда алоҳида эътибор талаб қилмайсиз.

9 баллдан юқори. Сиз мулоқотда энг ёқимли инсон ҳисобланасиз. Дўстларингиз сизсиз ҳеч нарса қила олмайдилар. Бу жуда яхши, фақат бир савол туғилади: сизга ўйнаётган ушбу ролингиз доимо ёқадими ёки сиз худди актёрлардек сахна ўйинчисимисиз?

Ҳаётда фаолмисиз?

Орамиздаги аксарият одамлар ўз фаолияти даражасини баҳолай олиб, уни шахсий баҳосидан келиб чиққан ҳолда намоён этишга қодир. Шу билан бирга, табиатан катта ҳаётий фаолликка эга инсонлар ҳам бор, аммо улар фаоллик ҳақида умуман тушунчага эга эмасдирлар. Қуйидаги тест саволларига жавоб бергач, ўзингиз ҳақингиздаги фикрингизга тасдиқ топасиз ёхуд янги бир нарсани кашф этасиз.

1. Инсоннинг ривожланиши ва жамиятда маълум бир ўринга эга бўлиш учун „ҳаёт мактаби“ зарурми?

- а) ҳа; б) йўқ.

2. Ҳар дақиқадаги кураш, мусобақа, гоёларни амалга ошириш муҳитида ўзингизни бардам ҳис этасизми?

- а) ҳа; б) йўқ.

3. Замонавий сиёсий етакчиларнинг қайси вазифаларидан бирини муҳим деб биласиз?

- а) амалий вазифалар ечимини;

б) инсон шаъни ва ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган фаолиятини.

4. Агар дўст танлаш имкониятига эга бўлсангиз, ким билан дўстлашган бўлар эдингиз?

а) ишбилармон, меҳнатсевар, амалий ақл-заковатга эга инсонни;

б) фикрлай оладиган, орзу-ҳавасли кишини.

5. Йўлингизда учраётган ғовларни енгиб ўтиш учун куч-қувватингиз етарлими?

а) ҳа; б) йўқ.

6. Ҳозирги фаоллик даврида яшаётганимиз учун қувонишимиз мумкин деб ҳисоблайсизми?

а) ҳа; б) йўқ.

7. Оловга тикилиб ўтиришни ёқтирасизми?

а) ҳа; б) йўқ.

8. Қуйидаги бурж белгиларидан бирининг остида туғилган-

мисиз: қўй, арслон, ёй.

а) ҳа; б) йўқ.

9. Илтимосингизни бажаришнинг имкони йўқлигини билсангизда, рад жавобини эшитгач, хафа бўласизми?

а) ҳа; б) йўқ.

10. Тиним билмай гапиришни ёқтирасизми?

а) ҳа; б) йўқ.

11. Ҳар бир йўл мақсадлар сари олиб боради, деган ақидага амал қилиб яшайсизми?

а) ҳа; б) йўқ.

12. Тезликни талаб этадиган ҳаракатларни яхши кўрасизми?

а) ҳа; б) йўқ.

Энди балларни жамлаб кўринг. 3, 4-саволлардан ташқари, барча саволлардаги „ҳа“ жавобига 5 баллдан ва 3-саволдаги „а“ жавобга, 4-саволдаги „б“ жавобга 5 баллдан қўшиб чиқинг.

40 дан 60 баллгача. Сиз қувноқ феълингиз билан ажралиб турасиз, одамлар билан осон ва келишган ҳолда яшайсиз. Сизда раҳбар хусусиятининг маълум бир кўринишлари мавжуд. Сиз ҳаракатчан ва фаолсиз. Бошқалар (масалан, раҳбарлар) ердамига муҳтож бўлиб қолишни ёқтирмайсиз. Ҳаётда нимаки билсангиз, бу шахсий изланишларингиз самараси деб биласиз. Чунки, сиз самарали меҳнатга қарашларингизни атрофдагиларга сингдириш қобилиятига эгасиз. Атрофдагиларни ҳаракатчанлигингиз ва зудлик билан бир қарорга келиш хусусиятингиз туфайли ортда қолдирасиз,

масъулиятни бўйнингизга ола биласиз. Ўз даврангизда сизни авваламбор гаройиб фаоллигингиз сабабли ёқтиришади.

0 дан 35 очкогача. Афсуски, сизнинг куч-қувватингизни кучли хусусиятингиздан бири деб бўлмайди. Сиз тезда чарчайсиз, масъулиятни ўз бўйнингизга олишни истамайсиз. Фикрингизни ошкор этмасликка уринасиз. Атрофдагиларга нисбатан лоқайдли ва эҳтиёткорлигингиз ҳаддан зиёд. Қолаверса, зўрма-зўр бир қарорга келасиз. Сизнинг қувватингиз, шунингдек, ҳаракатланиш қобилиятингиз, тасавурларингиз ва кўрқувларингизга боғлиқ. Қалбингизни очишга уриниб кўринг.

«Ўзгаларни тинглай оласизми?»

1. Сизнингча суҳбатлашишдан мақсад нима?

а) суҳбатдошни яхшироқ ўрганиш; б) бирор масала бўйича ўз фикрини билдириш; в) фикр алмашилиш ва муҳокама қилиш.

2. Сизга болалар «Булутлар қаерда ухлайди?», «Бувилар кичкина бўлишганми?» тарзида саволлар беришадими?

а) ҳа, тез-тез; б) ҳеч қачон; в) баъзан

3. Эрталаб ишга ёки ўқишга кетаётиб, кўшиқ хиргойи қиласизми?

а) ҳа, доимо бир хил ашулани; б) ҳа, одатда ҳар хил ашулани; в) йўқ, ҳеч қачон

Йиғилиш охирида маърузачига саволлар берасизми?

а) ҳа, доимо ниманидир сўрашга тўғри келади;

б) баъзан, унинг фикри билан қўшилмаганимда; в) ҳеч қачон

5. Дўстингиз ёки касбдошингиз билан суҳбатлашгандан сўнг ўша муаммо юзасидан ўз қарашларингизни ўзгартирганмисиз?

а) кўпинча шундай бўлади; б) баъзан; в) ҳеч қачон

6. Ким биландир суҳбатлашаётганда: а) кўпроқ сиз гапирасиз; б) кўпроқ суҳбатдошингиз гапиреди; в) иккалангиз тенг гапирасиз

7. Нархи бир хил бўлганда сиз нимани харид қилишни афзал кўрасиз?

а) китобни; б) грампластинкани; в) кинога паттани

8. Шерингиз Сизга алоқаси бўлмаган ўз муаммоси хусусида гаплашмоқчи. Сиз нима деб ўйлайсиз?

а) «қимматли вақтни йўқотдим-а»; б) «энди унга таъсири кучлироқ бўлади»; в) «унга ёрдам берайпман»

9. Қуйидаги жумлаларнинг қай бири сизнинг нуқтаи назарингизга тўғри келади? а) айна муаммо юзасидан мутахассисгина аниқ фикрга эга бўлиши мумкин; б) чиройли гапиришни билган одам хоҳлаган мавзусида ҳам гапириши мумкин. в) кўпинча мутахассисларга ўз муаммолари ва ғояларини баён этиш учун нотиклик малакаси етишмайди.

10. Суҳбат чоғида хаёлингиз чалғиб кетса, нима қиласиз?

а) гапираётгани тухтатиб, ўша ерини қайтаришни сўрайман
 б) суҳбат охирида сўраш учун ўзим учун ноаниқ жойни эслаб қоламан; в) умуман менга ҳамма нарса аён.

11. Эрталаб радио орқали эшитган ахборот ёки кўшиқни қайтара оласизми?

а) ҳа, доимо; б) ҳа, лекин эсга тушириш учун вақт керак; в) эслай олмайман

12. Эстрада кўшиқчисида сизга кўпроқ нима ёқади?

а) овози; б) ташқи кўриниши; в) сахнада ўзини тутиши

13. Концертларга тушиш сиз учун:

а) қониқиш ҳосил қиладиган ҳодиса; б) кўп қатори бўлиш;
 в) яхши кўрган хонанда билан учрашув

14. Сиз меҳмондасиз, у ерда сиздан бошқа яна 5-6 киши бор. Сиз гап бошлаганингизда, кўпинча:

а) сизни ҳеч ким тингламайди; б) ҳамма сизга махлиё бўлади;
 в) сиз суҳбатнинг ташаббускори эмассиз.

15. Сиз жамиятда рўй бераётган барча ҳодисалардан хабардорсиз. Чунки сиз: а) мунтазам телевизор кўрасиз; б) радио эшитасиз; в) газета ўқийсиз.

Тест калити:

Саволлар	Жавоблар	Саволлар	Жавоблар
1		9	
2		10	
3		11	
4		12	
5		13	
6		14	
7		15	
8			

15-20 балл. Сиз ўзгаларни тингламайсиз. Балки сиз ўзгаларни тинглашдан оладиган фойданинг қадрини билмассиз, лекин сиз билим ва тажриба учун бу ишнинг фойдасини билишингиз зарур.

25-30 балл. Сиз ўртача тингловчисиз. Сиз учун суҳбат маълумот манбаи ва мулоқот учун етарли асос эмас. Сиздан кўп нарсани ўрганиш мумкин, лекин ўзингиз ҳам бошқаларда кўп нарса олишингиз мумкинлигини, танқид ва эътирозлар ҳам фойдали эканлигини унутманг, кўпроқ бошқаларни тингланг.

35-45 балл. Сизда ноёб сифат - ўзгаларни тинглаш ва меърида гапириш бор. Сиз билан суҳбатлашиш жуда яхши, чунки суҳбатдош сиздан доимо наф олади. Сиз ўзгаларнинг ҳолатларини тушунишга ҳам мойилсиз, ана шу ноёб сифатни сақланг.

Машинангизнинг ранги характерингизни билдиради

Киши руҳиятини ўрганишнинг турли-туман усуллари бор. Бироқ характернинг қандайлигини машинанинг рангига қараб бемалол айтиб бериш мумкин экан. Агар машинангиз бўлмаса, сизга қандай рангдаги машиналар ёқишини сўрашнинг ўзи кифоя.

Қора рангдаги машиналарни ёқтирувчи кишилар учун жамиятдаги нуфузи биринчи даражада туради. Улар соф вижяонли ва қатъиятли кишилардир. Уларнинг таниш-билишлари кўпчилики, якин дўстлари эса озчиликни ташкил қилади. Кундалик ҳаётда бундай кишилар ташкилотчи, уйда ва ишда тозалик, тартибни яхши кўрадилар.

Кўк рангдаги автомобилни маъқул кўрувчилар жуда самимий инсонлар бўлиб, ҳамма билан тез тил топишиб кетишади. Бироқ уларнинг тасавурлари саёз, бирон янги фикр, ғояни ўйлаб чиқиш уларга хос эмас. Бундай кишиларни бошқаларнинг улар ҳақидаги фикрлари жуда қизиктиради, улар кўпинча, ўзларини бошқалардан устун кўядилар.

Яшил рангдаги автомобиль эгаллари тажрибали, бир сўзли ва узоқни кўриб иш юритувчи кйшилардир. Уйи ва оиласини ишидан устун кўядилар, уларда рақобатлашиш ҳисси йўқ, шунинг учун дўстлари кўпчиликни ташкил этади.

Қизил автомобиль соҳиблари ҳамиша юқорига интилиб яшайдилар. Улар самимий, ҳозиржавоб ва очикқўл кишилардир. Уларнинг серғайратлиги, кўпинча, ракибларда ҳасад уйғотади,

бирок бу уларнинг ҳар қандай шароитдан чиқиб кетишларига ҳалал бермайди.

Кулранг машинани маъқул кўрувчилар ҳар томонлама етук, ҳақиқатгўй кишилар ҳисобланади. Улар ҳар доим ўзларини кимдандир қарздор деб ҳис қилиб юришади. Бирон фирибгарликка дуч келиб қолишса, ҳақиқатни юзага чиқармагунча курашишади. Бундай кишилар кўпинча, соғлом турмуш кечиришади.

Қирмизи рангли машинани ёқтирувчилар жуда хаёлпараст инсонлардир, улар тез севиб қолувчи, нафосатли ва ёқимтой кишилар, лекин тажриба борасида бироз нўноқроқ. Шунинг учун касб танлаш ва фаолият юритишда қийналадилар. Улар гоҳида оилавий ҳаётда ҳам кўп тўсиқларга дуч келишади.

Оқ рангдаги машина соҳиблари ҳам жамиятда юқори нуфузни эгаллашга интиладилар. Бундай кишилар ростгуй, масъулият ҳис қилувчи ва бироз совуққон кишилар ҳисобланишади. Оқ рангли машина эгалари келажакни кўра оладилар, омадсизликлар уларни эсанкиратиб қўймайди.

Кумуш ранг автомобилни ёқтирувчилар жамиятдаги ўрнини туғри баҳолайдилар, бирок мақтов ва олқишларни жуда хуш кўришади. Шу билан бирга, улар ўзларини қатъийлик билан назорат қилиб туришади. Улар ҳеч қачон ҳис-ҳаяжонга берилиб, ўзларини йўқотиб қўйишмайди.

Сариқ рангдаги машиналарга эга бўлишни истовчилар бироз беқарор кишилардир. Улар ҳаёти давомида туғма қобилиятларини аста-секин йўқота боришлари мумкин. Баъзан ўз кучи ва имкониятларига нотўғри баҳо бериб, қийин вазиятга тушиб қолишлари эҳтимолдан узоқ эмас. Улар одатда меҳрибон, самимий ва очик қўнғил кишилар бўлиб, оғир дамларда уларнинг ёрдамига бемалол ишониш мумкин.

Пушти рангдаги автомобиль соҳиблари енгил табиатли бўлганликлари учун кўпинча, кулгили ҳолатга тушиб юрадилар. Ўзларига ортиқча ишониб юборганлари учун омадсизликларни тез-тез бошдан кечириб турадилар.

ГЛОССАРИЙ

Адекватлик – тенг, ўхшаш, мувофиқ келмоқ.

Аналогия – психик ҳодисалар ва хулқ-атвор хусусиятларининг ўхшашлиги.

Анланган мотив — ўз фаолиятини англаб, белгилаб, режалаштириб, маълум бир мақсад сари интилиш.

Анланмаган мотив — ўз фаолиятини англамай, билмай, мақсадни амалга оширишдир.

Анкета – методлардан бири бўлиб, респондент тўғрисида аниқ кўзланган маълумотларни йиғиш мақсадида қўлланилади.

Ассоциация – психик ҳодислар орасидаги ўзаро боғланиш, у маълум қонунлар бўйича таркиб топади.

Аттракция – бир кишини бошқа киши кўриб қолганда, идрок этишда юз берадиган тафаккур тури.

Апатия – кишининг теварак атрофдаги оламга нисбатан бефарқлик ҳолати.

Астеник – шахснинг фаоллигини сусайтирувчи кечинмалар.

Аудивизуал идрок – шахснинг бир вақтнинг ўзида ҳам эшитиб, ҳам кўриб идрок қилиши.

Аутоген машқ – шахснинг ўз-ўзини ишонтириш ва ўз-ўзини идора қилишга асосланган психотерапевтик усул.

Аффект – кучли, жўшқин ва нисбатан қисқа муддатли эмосионал кечинмалар сифатида рўй берадиган психологик ҳолат.

Биографик метод – одамни унинг таржимаи ҳоли билан боғлиқ бўлган хужжатлар орқали ўрганиш усули.

Брейншторминг – ақлга хужум – баҳсларни ташкил этишда қўлланиладиган интерфаол усулдир.

Босқичлар – мулоқотда мавжуд бўлган шахснинг ўзи билан, бошқалар билан ва авлодлар орасида кечадиган жараёни.

Вербал – оғзаки ифодаланган нутқ.

Генотип – ота-онадан фарзандга ўтадиган ирсий белгилар мажмуи.

Геронтопсихология – психология тармоғи, қариллик даври психологиясини ўрганади.

Гуруҳ – одамларнинг биргаликдаги фаолият мазмуни ёки мулоқотда бўлиш характери каби қатор белгиларга асосланган ижтимоий жамоа.

Дунёқараш – одамнинг теварак-атрофдаги оамга ва унда ўзининг тутган ўрнига қарашларидан келиб чиққан тизим. Унинг фалсафий, сиёсий, илмий, диний, ақлий ва эстетик қарашлари йиғиндиси.

Депрессия – тушкунлик кайфияти.

Диалог – икки ва ундан ортиқ кишиларнинг ўзаро оғзаки гаплашиши.

Диалогик нутқ – нутқ турларидан бўлиб, бунда сўзловчилар баробар тенг, биргаликда фаоллик кўрсатади.

Доминант шахс – бошқалар билан муомала ва муносабат ўрнатишда ўз фикрини ўтказиш хислатининг ёрқин намоён бўлиши.

Жамоа – мақсадлари жамият мақсадига мс келадиган умумий фаолият билан бирлашган одамлар гуруҳи.

Жамоанинг негизи – умумий фикр, мақсад ва ишлаб чиқаришга тааллуқли қарорларни шакллантирувчи жамоа аъзолари.

Йўналиш – шахснинг хатти-ҳаракати ва фаолиятини аниқ шароитлардан қатъи назар маълум ёлга ёналтирувчи барқарор мотивлар йиғиндиси.

Индивидуаллик – индивиднинг бошқалардан фаркланадиган ижтимоий хусусиятлари ва психикасининг ўзига хослиги, кайтарилмаслиги.

Истеъдод – шахснинг маълум фаолиятда ифодаланадиган қобилиятининг юқори даражаси.

Ижтимоий психология – психология фанининг ўзига хос махсус тармоғи бўлиб, унда психик ва жамият тараққиёти қонунлари ўрганилади.

Ижтимоийлашув - инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт - фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёни.

Ижтимоий тасавурлар – шахсга жамият орқали таъсир этган нарса ва ходисаларнинг яққол образи.

Интерактив – шахслараро муносабатларда бир-бирига хулқ-атвор таъсир кўрсатиш жараёни.

Интроверт шахс - шахснинг ҳар қандай шароит ва ҳолатларида ўз ичида кечаётган фикрларини баён этиш эҳтиёжининг ниҳоятда пастлиги.

Йўналганлик — ижтимоийлашув жараёнида шахс фаолиятини йўналтириб турадиган ва реал вазиятга нисбатан турғун, барқарор

мотивларнинг намоён бўлиши. Йўналганлик - шахсда мавжуд бўлган эҳтиёж, иштиёқ, берилиш, кадриятлар, эътиқод манбаида шаклланади.

Кайфият — кишининг бутун хатти-ҳаракатига тус бериб турадиган умумий ҳиссий ҳолат. Кайфият шод-хуррамлик, қайғулилик, тетиклик, босиклик, ҳаяжон. ланжчик, жиддийлик, енгилтаклик, жиззакилик, мулойимлик ва ҳоказо тарзда бўлади.

Касбий идрок — ходимни касбий фаолият учун аҳамият касб этадиган ҳодиса, ҳолат, объектлардан предметли равишда керакли нарсаларни ажратиб олиб яхлит ҳолда онгида акс эттириш, оддий шахс кўра олмаган ҳолатлардаги нарсаларни тез ва осон илғаш жараёни. Яхши ривожланмаган касбий идрок ходимда иллюзион идрок қилиш хусусиятини шакллантиради.

Касбий диққат — нимага, қачон, қаерда, нима учун диққатни қаратиш кераклигини белгилаб берувчи хусусият ҳисобланади. Касбий диққатнинг яхши ривожланганлиги диққатнинг мақсадли ва моҳирона йўналтирилганлиги билан белгиланади.

Касбий маҳорат — ходимда тезкор хизмат вазифаларини бажариш сифати ва самарасини бегиловчи билим ва тажрибаларнинг юқори даражада шаклланганлигида намоён бўлади.

Касб – фаолият шакллари бирлашмаси бўлиб, мазмун, воситалар, ташкилотлар, меҳнат натижалари ҳамда меҳнат субъектини тайёрлашга қўйиладиган талаблар мажмуи.

Контент-анализ – текширилаётган матнда сўз, ибора, абзацларни маъно-моҳиятини такрорланиш даражасига қараб таҳлил этиш усули.

Кузатиш – синалувчини аниқ мақсад, фаолият, вақт, гуруҳ билан боғлиқ равишда текшириш, ўрганиш, маълумотлар тўплаш методи.

Коммуникатив – шахслараро муносабатларда маълумот, ахборот, ғоялар алмашинуви жараёни.

Кичик гуруҳ – аъзолари биргаликдаги фаолият билан шуғулланувчи ва бевосита шахслараро муносабатда бўлувчи кишилар гуруҳи.

Кўникма – одамнинг маълум ишни бажаришга тайёрлигида кўринадиган қобилияти. К. маҳоратининг асосини ташкил этади.

Лонгитюд тадқиқот – синалувчини узоқ муддат ва доимий равишда ўрганиш.

Метод – билишнинг назарий ва амалий ўзлаштириш усуллари йиғиндиси.

Методология – тадқиқот, текшириш усули бўлиб, билишнинг назарий ва амалий ўзлаштириш усуллари йиғиндисидир.

Мотив – маълум эҳтиёжларни қондириш билан боғлиқ фаолиятга ундовчи сабаб.

Мотивация – одамни фаол фаолиятга ундовчи сабаблар мажмуи.

Малака – машқ қилиш жараёнида иш ҳаракатлар бажарилишининг автоматлашган усуллари.

Меҳнат психологияси - киши меҳнат фаолияти психологик хусусиятларини, меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг психологик жиҳатларини ўрганадиган фан.

Меҳнат фаолияти психологияси – бу психологиянинг бир соҳаси бўлиб, инсон шахсини меҳнат субъекти сифатидаги шаклланиши хусусиятларини, меҳнатнинг шарт-шароитлари, йўллари ва усуллари илмий жиҳатдан ўрганади.

Меҳнат – инсон эҳтиёжини қондириш асосида ташқи оламни ўзгартиришга қаратилган мақсадли фаолият.

Мутахассислик – фаолиятнинг аниқ шакли бўлиб, меҳнат эгасининг касбий тайёрлиги, меҳнат воситалари, меҳнат жараёни ва мақсадининг махсус хусусиятлари билан белгиланади.

Меҳнат субъекти (эгаси) – бу фаол ҳаракат қилувчи, англаш ва ўзгартиришга лаёқатли, онг ва ирода билан иш олиб борувчи индивид ёки ижтимоий гуруҳ.

Мулоқот – икки ёки ундан ортиқ одамларнинг ўзаро бир-бирига таъсир этиши.

Меланхолик – темперамент турларидан бири бўлиб, психик фаолликнинг суст, тез таъсирланувчанлик, ҳатто арзимаган нарсалар учун ҳам жуда чуқур таъсиротга берилиши билан характерланади.

Монологик нутқ – бир одамнинг ўз фикрларини оғзаки ёки ёзма равишда ифодалаш нутқи.

Монолог – маърузачи томонидан нутқ сўзланиши, маърузачи актив, тингловчи пассив бўлган жараён.

Мобил шахс – шахснинг бир фаолият туридан бошқасига ўтиш ва мослашиш имкониятининг юқори даражада кузатилиши.

Негативизм – индивиднинг ҳар қандай шароитда ҳам гуруҳ фикрига қарши туриши ва ўзича мустақил фикр, мавқиени намоён қилиши.

Норасмий – одамларнинг биргаликдаги мулоқот ва фаолиятларида улар орасидаги муносабатларнинг ўзаро ишонч, бир хил қараш ва мақсадларнинг кўзда тутилиши.

Новербал – нутқсиз ифодаланган ҳаракат, мимика, ҳолатларнинг бошқа шахсга йўналтирилиши.

Низолар – ўзаро таъсир кўрсатаётган кишиларнинг қарама-қарши туриши, бунда фикрлар, позициялар, қарашлар тесқариллиги кузатилади.

Низо турлари – низоларнинг кимлар орасида юзага келишига кўра фарқлари: шахслараро, гуруҳлараро, шахсий, этник, миллий; намоён бўлиш хусусиятига кўра: очик, ёпиқ, узоқ муддатли, қисқа; мавқие ёки даражага кўра: вертикал ва горизонтал; ёъналишига кўра: деструктив ва конструктив.

Оила – турмуш қуриш, қариндош-уруғчилик асосидаги кичик гуруҳ.

Психика – юксак даражада ташкил топган материя, мианинг функцияси бўлиб, унинг моҳияти туйғулар, идрок, тасаввур, фикрлар, ирода ва бошқалар кўринишида акс эттиришдан иборат.

Психология – одамнинг объектив борлиқни сезги, идрок, тафаккур, туйғу-ҳиссиёт ва бошқа психик ҳолатлар орқали акс эттириш жараёнини ўрганадиган фан.

Психик ҳолатлар – психик ҳаёт шакллари, диққат, ҳиссиёт, ирода жараёнларига айтилади. П.Ҳ. (хушчакчақлик, руҳланиш, сиқилиш, зийраклик, қатъийлик, тиришоқлик в.б.) шахсларда маълум даражада барқарор бўлиб, уларнинг муайян хусусиятига ҳам айланиб қолади.

Пилотаж тадқиқот – тадқиқотнинг муаммоли изловчи тури, асосий тадқиқотгача ўтказиладиган ва содалаштирилган шакли.

Психодиагностика – шахснинг индивидуал-психологик хусусиятларини аниқловчи ва ўлчашни ишлаб чиқувчи психология усули.

Психология методлари – психик ходисаларни ва уларнинг қонуниятларини илмий томондан ўрганишнинг асосий йўл-йўриқ ва усуллари.

Психокоррекция – шахснинг психик ривожланишидаги камчиликларни тузатиш усулларини қўллаш жараёни.

Психологик маслаҳат – шахснинг турли даражадаги ўз муаммоларини яқка тартибда психолог билан таҳлил этишига қаратилган психологик хизмат тури.

Полилог – гуруҳ ичидаги мунозара бўлиб, барча иштирокчилар фаолашуви кузатилади.

Перцептив томон – шахсларо муносабатларда тушуниш, хис этиш, идрок этишга қаратилган жараён.

Профессиография – меҳнат субъектининг фаолият таркиблари (унинг мазмуни, воситалари, шароитлари, ташкилот) билан ўзаро муносабати ва боғлиқлигини ўрганиш ва аниқлашга қаратилган комплекс метод.

Профессиограмма – касбнинг турли объектив характеристикаларининг таснифи.

Психограмма – фаолиятнинг психологик характеристикаларининг таснифи.

Ригид шахс – шахснинг бир фаолият туридан бошқасига ўтиш ва мослашиш имкониятининг паст даражада кузатилиши.

Расмий – одамларнинг биргаликдаги фаолиятларида, ижтимоий роллар тақсимогида мавқие, мартабанинг инобатга олинishi

Реал – биргаликдаги фаолият жараёнида бевосита мулоқот амалга ошиши имконияти.

Референт гуруҳ – шахснинг ҳар томонлама ишонган, ўзига яқин тутган гуруҳи.

Сангвиник – темперамент турларидан бўлиб, чакқон, ҳаракатчан, таассуротлари тез ўзгарадиган, бошқаларга нисбатан дилкашлик, меҳрибонлик хислатлари билан характерланади.

Саноат психологияси – саноат ва ишлаб чиқаришда турли юзага келадиган муаммо ва ҳолатларни психологик ва ижтимоий омилларини таҳлил қилиб олишга қаратилган хизматлари тури.

Симпатия – бир кишида бошқасига нисбатан кузатиладиган мойиллик ва ёқимлилиқ хисларининг ички намоён бўлиши.

Социология – жамиятда юз берадиган турли воқеа-ҳодисаларни ва ўзаро муносабатларни ўрганишга қаратилган фан.

Сўров – асосий методлардан бири бўлиб, нутқ мулоқоти ёрдамида бевосита ёки бавосита маълумот олинади.

Таълим масканлари психодиагностикаси – шахсни таълим тизимда қобилияти, иқтидори, истеъдодини аниқлаб олиш мақсадида олиб бориладиган психологик хизмат тури.

Тест – синалувчини текшириш жараёнида махус кўлланиладиган методлардан бири бўлиб, бу метод орқали аниқ бир психологик хусусият аниқланади.

Тушунча – нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белги ва хусусиятларини битта сўз ёки сўзлар гуруҳи билан ифодалашдан иборат тафаккурнинг мантикий шакли.

Таҳлил – тафаккур қилиш усули, бунда мураккаб объектлар қисмларга бўлиниб ўрганилади.

Таққослаш – нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашлик ва тафовутларни аниқлашга асосланган фикрлаш операцияси.

Тренинг – машқ қилмоқ, гуруҳларда мулоқотнинг самарали ташкил этиш усули бўлиб, шахснинг мулоқотга ўргатиш ва обрўли бўлишини ривожлантириш мақсадида ўтказилади.

Темперамент – шахснинг индивидуал-психологик хусусиятлари мажмуи бўлиб, у кишида фаолият ва хулқ-атворнинг динамик ва эмосионал томонлари билан характерланади.

Тобе шахс – мулоқот ва бошқа жараёнларда шахсда кўникувчанлик, бошқа кишиларга боғлиқлик, фикрига бўйсунмиш хусусиятларининг таркиб топиши.

Уюшганлик – гуруҳ аъзоларининг бир-бирларини яхши билишлари, бир-бирларининг дунёқарашлари, ҳаётий принциплари, қадриятларини англашлари.

Фаолият – инсонгагина хос, онг билан бошқариладиган эҳтиёжлар туфайли пайдо бўладиган ва ташқи олам билан кишининг ўз-ўзини билишга, уни қайта куришга йўналтирилган фаоллиги.

Фаоллик – тирик материянинг умумий хусусияти, теварак муҳит билан ўзаро таъсирда бўлишида намоён бўлади.

Флегматик – темперамент турларидан бири бўлиб, ҳаракатлар секинлиги, барқарорлиги, эмосионал ҳолатларнинг ташқи кўринишлари кучли эмаслигида намоён бўлади.

Характер – кишидаги барқарор психик хусусиятларининг индивидуал бирлиги бўлиб, шахснинг меҳнатга, нарса ва ҳодисаларга, ўзига ва бошқа кишиларга муносабатларида намоён бўлади.

Ҳаракат – мақсадга мувофиқ ёъналтирилиб, онгли равишда амалга ошириладиган ҳаракатлар йиғиндиси. Ҳ. Онгли фаолиятнинг таркибий қисмлари ва мотивларидан биридир.

Хулоса чиқариш – тафаккурнинг мантиқий шаклларида бўлиб, бир қанча ҳукмлар асосида маълум хулоса чиқарилади. Х.ч. индуктив, дедуктив ва аналогик турларга ажратилади.

Холерик – темперамент тури бўлиб, ҳиссиёт жўшқинлиги, кайфиятнинг тезда ўзгариши, ҳиссиётнинг мувозанатсизлиги ва умуман ҳаракатчанлиги билан ажралиб туриши хосдир.

Шахс – ижтимоий муносабатларга кирувчи ва онгли фаолият билан шуғулланувчи бетакрор одам.

Шахс ижтимоийлашуви - инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт-фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёнидир.

Шахслараро муносабат – мулоқот жараёнидаги ўзаро таъсир этиш натижасида рўй берадиган ижтимоий-психологик ҳодисалар.

Шакланганлик - одамларнинг нима учун жамоаларда ишлаши, одамлар ичида бўлиши билан боғлиқ психологик жараён.

Эмоция – одам ва ҳайвонларнинг субъектив ифодаланган ички ва ташқи кўзғолувчилар таъсирига жавоб реакцияси.

Экстрове́рт шахс – шахснинг ҳар қандай шароит ва ҳолатларида ўз ичида кечаётган фикрларини баён этиш эҳтиёжининг юқорилиги.

Эмпатия – бошқа одамларнинг психик ҳолатини тушуниш қобилияти.

Ўқиш – шахснинг билим ва фаолият усулларини эгаллашга ҳамда уни мустаҳкам эсда сақлаб қолиш жараёни.

Қобилият – шахснинг маълум фаолиятидаги муваффақиятларини ва осонлик билан бирор фаолиятни эгаллай олишини таъминлайдиган индивидуал психологик хусусияти.

Қизиқиш – шахснинг ўзи учун қимматли ва ёқимли нарса ёки ҳодисаларга муносабати.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз кўлимиз билан курамиз. – 7-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т. «Ўзбекистон», 2005.
3. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – Б. 15-89
4. Каримов И.А. Юксак маънавият–енгилмас куч.– Т.: «Маънавият», 2008.-176 б.
5. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир // «Фидокор» газетаси, 2000 йил, 8 июн.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХИ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б.23-24.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. – Т.: Ўзбекистон, 1996.
8. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.5. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
9. Абилов Ў. Миллий ғоя: маънавий омиллар.–Т.: Маънавият, 1999.
10. Адлер А. Понят природу человека.–СПб.: Академический проект, 1997.
11. Акрамова Ф.А. Инсоний муносабатлар психологияси. – Т.: Шамс-А, 2005. – 68 б.
12. Аллахвердов В.М., Богданова С.И. и др. Психология: Учебник. 2-е изд. / Отв. ред. Крилов А.А. Перераб. и доп.– М.: ТК Велби, Проспект, 2004 –752 с.
13. Андреева Т.В. Социальная психология семейных отношений.–СПб.: 1998.
14. Аргайл М. Психология счастья. – М.: 1990. – 154 с.
15. Беруний Абу Райхон Танланган асарлар. Т.1. – Т.: 1957.
16. БМТнинг Инсон ҳуқуқлари декларацияси //»Инсон ҳуқуқлари: ўқув кўлланмаси». – Т.: Адолат, 1998.
17. Болотова А.К. Прикладная психология: Учебник для вузов / А.К. Болотова. – М.: Гардарики, 2006.

- 18.Бороздина Г.В. Психология делового общения: Учебник. – 2-е изд. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 295 с.
- 19.Чалдини Р. Психология влияния. – СПб.: Питер, 2004. – 286 с.
- 20.Экономическая психология. Социокультурный подход / Под ред.проф. И.В.Андреевой. – СПб.: Питер, 2000.
- 21.Эриксон Э. Детство и общество. – СПб.: 1996
- 22.Форобий А.Н. Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар / Хайруллаев М.М. 23.Форобий ва унинг фалсафий рисоалари. – Т.: 1963. – 281 б.
- 24.Ғозиев Э.Ғ. Олий мактаб психологияси. – Т.: 1997. – Б. 33.
- 25.Ғозиев Э.Ғ. Психология. – Т.: 1994.
- 26.Гамезо М.В, Домашенко И.А.»Атлас по психологии».–М.: 1986.
- 27.Годфруа Ж. Что такое психология. Т. 1. Гл.5. – М.: 1992
- 28.Гришина Н.В. Психология конфликта. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 464 с.
- 29.Ҳайитов О.Е. Психологик иктисод: Ўқув қўлланма /Профессор В.М.Каримова тахрири остида.–Т.:ТДИУ, 2006. – 130 б.
- 30.Ҳайитов О.Е., Лутфуллаева Н.Х. Психодиагностика ва амалий психология. Маърузалар матни. – Т.: ТДИУ, 2005. – 338 б.
- 31.Ибн Сино Фалсафий киссалар. – Т.: Ўқитувчи, 1963. – Б.48.
- 32.Каримова В.,Бердиев Г. Муроса қилиш одоби ёки конфликтларни бартараф этиш мумкинми?–Т.:ЎзПФИТИ,2003.
- 33.Каримова В.М. Аудиторияда баҳс-мунозарали дарсларни ташкил этишнинг психологик технологияси. – Т.: 2000.
- 34.Каримова В.М. Ижтимоий психология асослари. – Т.: 1994
- 35.Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт: Университетлар ва педагогика институтлари учун ўқув қўлланма. – Т.: «Университет», 1999. – 96 б.
- 36.Каримова В.М. Психология. Ўқув қўлланма. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, «ЎАЖБНТ»маркази, 2002.– 205 б.
- 37.Каримова В.М., Акрамова Ф.А. «Психология». 1-қисм. Маърузалар матни. – Тошкент: ТДИУ, 2005. – 208 б.
- 38.Каримова В.М., Акрамова Ф.А. «Психология». 2-қисм. Маърузалар матни. – Тошкент: ТДИУ, 2005. – 125 б.
- 39.Каримова В.М., Акрамова Ф.А. Иқтисодий психология. Маърузалар матни. – Т.: ТДИУ Талаба, 2005.

- 40.Каримова В.М., Суннатова Р.И., Тожибоева Р.Н. Мустақил фикрлаш: (Академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари ўқувчилари учун ўқув кўлланма). Т.: Шарқ, 2000. – 112 б.
- 41.Климов Е.А. Основы психологии: Учебник. – М.: 1997
- 42.Квинн В. Прикладная психология. – СПб: Издательство «Питер», 2000.–560 с.
- 43.Лазарус Р.С. Неопределенность и однозначность в проективных методиках. // Проективная психология / Пер. с англ. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 412 с.
- 44.Машков В.Н. Психология экономики. – СПб.: Изд-во, Михайлова В.А., 2001.
- 45.Махмудов И.И. Бошқарув психологияси: Ўқув кўлланма / Масъул муҳаррир: А.Холбеков. – Т.: ДЖҚА «Раҳбар» маркази; «ЙУНАКС-ПРИНТ» МЧЖ, 2006. – 230 б.
- 46.Майерс Д. Социальная психология / Перев.с англ.–СПб.: Питер, 1999.– 688 с.
- 47.Мерлин В.С. Структура личности. Характер, способности, самосознание. – Перм, 1990.
- 48.Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон, 2001.
49. Немов Р.С. Психология. Учебник для студентов высш. пед. учеб. заведений: В 3-х т. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 576с.
- 50.Прикладная социальная психология / Под ред. А.Н.Сухова и А.А.Деркача. – М.: Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЕК», 1998. – 688 с.
51. Платонов Ю.П. Психологические типологии: Пособие для менеджеров и практических психологов.–М.: Изд-во. Реч. 2005.– 512 с.
- 52.Психодиагностика и профориентация в образовательных учреждениях / Ред. –сост. Л.Д. Столяренко. – Ростов н/Д: Феникс, 2005. – 416 с.
- 53.Психогигиена детей и подростков. – М.: 1985. – Б. 17-34.
- 54.Психология. Учебник / Отв. ред. проф. А.А.Крилов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во: ПРОСПЕКТ (ТК Велби). 2004. – 752 с.
- 55.Психология. Учебник для экономических вузов / Под общ. ред. В.Н.Дружинина. – СПб.: Питер, 2002. – 672 с.

56. Рамендик Д.М. Управленческая психология: Учебник. – М.: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2006. – 256 с.
57. Роик В.Д. Профессиональный риск: оценка и управление. – М.: Анкил, 2004.
58. Семенов А.К., Маслова Е.Л. Психология и этика менеджмента и бизнеса: Учебное пособие. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К?», 2006.
59. Щербакова Ю.В. Специальная психология: Учебное пособие. – М.: Издательство РИОР, 2006. – 80 с.
60. Словарь практического психолога // Сост. С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 800 с.
61. Социальная психология экономического поведения. – М.: Наука, 1999.
62. Социальная психология личности в вопросах и ответах: Учеб. пособие / Под ред. проф. В.А. Лабунской. – М.: Гардарики, 1999. – 397 с.
63. Степанова Е.И. Психология взрослых – основа акмеологии. – СПб.: 1995.
64. Тихомиров О.К. Психология: Учебник / Под ред. О.В. Гордеевой. – М.: Высшее образование, 2006. – 538 с.
65. Тумасова С.А., Шамхалова С.Ш. Психология: Учебное пособие. – М.: Изд-во РИОР, 2006. – 120 с.
66. Усманова Э.З. Ўқувчиларда мустақил тафаккурни қандай қилиб ривожлантириш мумкин. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 23 б.
67. Вафоқулова У. Соғлом оила – соғлом авлод пойдевори. – Т.: Ибн Сино нашриёти, 2001.
68. Васи́ла Каримова. Саломатлик психологияси: ёхуд соғлом бўлиш учун руҳиятни бошқариш сирлари. – Т.: Янги аср авлоди, 2005. – 71 б.
69. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения / Пер. с англ. – СПб: Реч, 2001. – 240 с.
70. Хелл Л., Зиглер Д. Теории личности.–3-е изд.–СПб.: Питер, 2004.–607 с.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
I Боб. Психология фанининг предмети. Олий маълумотли ҳамширалар фаолиятида психологик билимларнинг ўрни	5
1.1. Психологик билимларнинг инсоният ҳаётида тутган ўрни.....	5
1.2. Психологик билимларнинг пайдо бўлиш давлари (э.ав. 4-5-асрлар ва 16-17-асрдаги тараққиёти).....	9
1.3. Психология тарихида.....	10
1.4. Антик дунёда психологиянинг пайдо бўлиши ва дастлабки тараққиёти.....	11
1.5. XVI-XVIII асрлар: эмпирик психологиянинг пайдо бўлиши ва унинг дастлабки тараққиёти.....	17
1.6. Психологиянинг илмий фан сифатида шаклланиши (XIX-XX асрлар).....	22
1.7. Амалий психологиянинг асосий йўналишлари.....	24
1.8. Психологиянинг тармоқлари.....	28
1.9. Психология ва техник тараққиёт.....	33
1.10. Психологиянинг асосий методлари.....	34
II Боб. Психика ва унинг қонуниятлари. Онг ва фаолият	40
2.1. Психика материя эволюциясининг натижаси эканлиги.....	40
2.2. Нерв системасининг тузилиши.....	46
2.3. Марказий нерв системаси.....	48
2.4. Бош мия ва психик функциялар.....	52
2.5. Психика тушунчасининг таҳлили.....	54
2.6. Онг ва унинг характеристикаси.....	62
2.7. Малакалар ҳосил бўлишига хос қонуниятлар.....	67
III Боб. Шахснинг билиш жараёнлари	70
3.1. Билиш жараёнлари ва профессионал фаолият.....	70
3.2. Билиш жараёнлари ва уларнинг умумий хусусиятлари.....	71
3.3. Билиш жараёнлари ва уларнинг қисқача таснифи.....	73
3.4. Билиш жараёнларини бошқариш усуллари.....	76
3.5. Дикқат ҳақида тушунча.....	77
3.6. Сезгилар ҳақида тушунча.....	82
3.7. Идрок ва унинг хусусиятлари.....	86
3.8. Идрок қилиш қонуниятлари.....	89
3.9. Хотира ва шахс тажрибасининг бойлиги.....	93
3.10. Хотира қонунлари.....	102

3.11. Хотиранинг ривожланиш йўллари.....	104
3.12. Тушуниш ва тафаккур қилишнинг ижтимоий моҳияти.....	107
3.13. Тафаккур турлари.....	114
3.14. Сунъий интеллект ёки тафаккур.....	116
3.15. Тафаккур маҳсуллари ва операциялари.....	117
3.16. Мустақил фикрлаш – соғлом маънавият ва тафаккурнинг алоҳида хоссаи сифатида.....	121
3.17. Тафаккурни ривожлантириш ва мустақил фикрлаш муаммоси.....	122
3.18. Мустақил фикрлашни ривожлантиришда таълим муассасаси ва унинг имкониятлари.....	125
3.19. Хаёл тўғрисида умумий тушунча.....	129
VI Боб. Психологияда шахс муаммоси, шахснинг эмоционал-ҳиссий ва иродавий хусусиятлари.	
Мотив ва мотивация.....	139
4.1. Шахс ижтимоий таъсирлар маҳсули сифатида.....	139
4.2. Шахсдаги соғлом эътиқод ва мафқуравий тасавурларнинг шаклланиши.....	144
4.3. Миллий истиқлол ғояларини шахс онгига сингдириш – психологик муаммо сифатида.....	145
4.4. Шахс ижтимоийлашувининг асосий мезонлари.....	150
4.5. Ижтимоийлашув жараёнида шахс ҳаётининг йўналишининг шаклланиши.....	154
4.6. Ирода ва иродавий хусусиятлар.....	159
4.7. Ижтимоий ҳулқ мотивлари ва шахс мотивацияси.....	164
V Боб. Шахс инсоний муносабатлар объекти ва субъекти сифатида. Гуруҳ ва жамоа психологияси.....	183
5.1. Инсоний муносабатлар системаси.....	183
5.2. Мулоқотнинг коммуникатив томони.....	190
5.3. Мулоқотнинг интерактив томони.....	192
5.4. Мулоқотнинг перцептив томони.....	194
5.5. Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни.....	197
5.6. Мулоқот ва унга ўргатиш муаммолари.....	199
5.7. Тинглаш маҳорати.....	201
5.8. Гуруҳлар ва уларнинг турлари таснифи.....	203
5.9. Катта ижтимоий гуруҳлар психологияси.....	204
5.10. Катта гуруҳлар психологиясига хос хусусиятлар.....	205
5.11. Этник гуруҳлар психологияси.....	206
5.12. Кичик гуруҳлар психологияси.....	208

5.13. Кичик гуруҳларга хос қонуниятлар.....	209
5.14. Кичик гуруҳларнинг классификацияси.....	210
5.15. Кичик гуруҳлардаги динамик жараёнлар.....	211
5.16. Гуруҳ ва шахс: психологик ўзаро мослик.....	213
5.17. Гуруҳий қарорлар қабул қилиш: ўзаро мослик ва ўзаро таъсир масаласи.....	214
5. 18. Гуруҳдаги психологик муҳит ва уни ўрганиш.....	215
VI Боб. Психологик тестлар ўз имкониятларимизни баҳолавчи мезон сифатида.....	219
Глоссарий.....	240
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	248

**УМАРОВ БАХРИДДИН МИНГБОЕВИЧ,
РАҲМОНОВА ЁҚУТ РАСУЛОВНА,
РУСТАМОВА НИГОР ХАЙРИДИНОВНА,
ТОЛИПОВА МУҲАЁ ҚОБУЛОВНА,
СОЛИХОВА НАИМА ҒАНИЕВНА**

ПСИХОЛОГИЯГА КИРИШ

*Олий ҳамширалик иши таълим йўналиши талабалари учун
дарслик*

**Босишга рухсат этилди 23.05.2014. Бичими 60x84 ¹/₁₆.
«Times Uz» гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Шартли босма табоғи 15,75. Нашр босма табоғи 16,0.
Тиражи 200. Буюртма №77.**

**«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi» da chop etildi.
100066, Toshkent shahri, Olmazor kўchasi, 171-uy.**